

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

30

1949

(NIEUWE REEKS)

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXX

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1949

OUDEHEIDKUNNIGE MEDDEELINGEN

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

Copyright 1949 by

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.

All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this
book or parts thereof in any form.

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN
LEIDEN

PRINTED IN THE NETHERLANDS

INHOUD

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

- WIJNGAARDEN, W. D. VAN, Het portret van een Egyptische dame met een sistrum. Met 1 plaat en 1 afbeelding 1

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

- BRAAT, W. C., Een klein kringrepurnenveld bij Stokkum. Met 1 plaat en 1 afbeelding . . . 7

HOOFDARTIKELEN

- MEULENAERE, HERMAN DE, Over vier Egyptische bronzen beeldjes uit de Saïtische tijd. Met 1 plaat 10
- STRICKER, B. H., Alabastra. Met 2 platen en 2 afbeeldingen 16
- BRAAT, W. C., Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd. Met 5 platen, 10 afbeeldingen en 1 kaart 23
- I — De woerd te Ressen 23
- II — De heuvel onder Bemmelen 34
- III — Een Bataafse nederzetting in de Elsgestepolder tussen Rijnsburg en Voorhout 38
- BRUNSTING, H., Een opgraving van Reuven en Leemans bij het fort Krayenhoff te Nijmegen in 1834. Met 8 platen 47
- MODDERMAN, P. J. R., Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Over- en Neder-Betuwe. Met 2 afbeeldingen en 2 kaarten 66

Portret van een Egyptische dame met sistrum

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

HET PORTRET VAN EEN EGYPTISCHE DAME MET EEN SISTRUM

Een belangrijke aanwinst van dit jaar voor de Egyptische afdeling van het Museum is het hiernevens afgebeelde oud-Egyptische kunstwerk. Het is een kalkstenen plaat, rechthoekig van vorm, hoog 63 cm, breed 42 cm, dik 5 cm, waarop een beeldhouwer in diepreliëf heeft uitgebeiteld de voorstelling van een Egyptische dame. Deze voorstelling omvat alleen haar bovenlichaam tot op het middel. Zij is er op afgebeeld gekleed in een rijk geplooid gewaad met korte, wijde mouwen en dragend om haar hals een halskraag, op het hoofd een lange pruik met vele afhangende vlechten, die te halver hoogte door een haarband worden bijeengehouden, voorts een hoofdband en een z.g. zalfkegel met twee lotusknoppen. Bij het oor komt iets van het natuurlijke haar van onder de pruik te voorschijn. De vrouw houdt de beide armen opgeheven; zij draagt armbanden om de polsen en een sistrum in haar rechterhand (Pl. I).

Het stuk maakte oorspronkelijk deel uit van de collectie Jonas te Parijs en is aangekocht uit de kunsthandel te Amsterdam. Nadere bijzonderheden omtrent de afkomst konden ons niet medegedeeld worden. Wij zijn daarvoor, alsook voor de datering, dus aangewezen op de gegevens, die door dit stuk zelf ons worden verstrekt. Deze alle wijzen heen naar Thebe als de plaats van herkomst, en naar de bloeitijd van het Nieuwe Rijk, meer speciaal het laatst van de regeringstijd van Amenhotep III (1411-1375 vóór Chr.) als tijd van vervaardiging. Deze periode kenmerkt zich door een rijk artistiek leven. Niet alleen verrezen op de oostelijke en westelijke Nijloever te Thebe monumentale tempelgebouwen, maar ook werden op de westelijke oever graven van koningen en particulieren aangelegd, waarvan de wanden voorzien waren van beschilderingen en reliëfs, die tot de beste pro-

ducten der Egyptische kunst gerekend kunnen worden.

In wezen is er tussen de wandschilderingen en reliëfs geen verschil; het onderscheid berust

Afb. 1. Reliëf uit een Thebaans graf.

alleen op de toepassing van een andere techniek, maar de tekenmethode is bij beide geheel dezelfde en ook zijn de behandelde onderwerpen veelal dezelfde. Dat in Thebe aan beschildering der wanden de voorkeur gegeven werd boven het aanbrengen van reliëfs, vindt zijn oorzaak in de minder goede kwaliteit van de steen, die geen fijne bewerking gedoogde. Maar waar dank zij de betere kwaliteit van de steen zulk een bewer-

king mogelijk was, is de reliëfbehandeling op de wanden toegepast. Meesterwerken van reliëfkunst zijn hier te vinden, speciaal in de graven van Cha-em-hat en Ramose in de necropolis van Sjeich-abdoe'l-Qoernah. Het graf van Ramose is uit technisch oogpunt daarom zo merkwaardig, omdat reliëfs en wandschilderingen hier naast elkaar voorkomen ¹⁾.

De onderwerpen, die in de reliëfs en de wandschilderingen van de graven der particulieren behandeld worden, zijn steeds dezelfde, die met bepaalde schakeringen geregeld in de verschillende graven terugkeren. Zij geven ons voorstellingen uit het dagelijkse leven. Daarbij valt een groot onderscheid op te merken met de vroegere perioden: de eenvoudige mensen uit het volk treden terug voor de dames en heren der aristocratie, die zich vertonen in hun modieuze dracht en rijke tooi. Daarbij is, wat de stijl betreft, opvallend het streven om zich los te maken van de traditionele opvattingen, welk streven zijn hoogtepunt bereikte in de Amarna-tijd. Al het hoekige, harde en stijve uit de vroegere perioden wordt verzacht. In de groepen komt er meer beweging, bij de afzonderlijke personen wordt een veelvuldig gebruik gemaakt van gebogen lijnen en is er een voorliefde voor een lichte neiging van het hoofd en voor bevallig opgeheven armen. Men wil vooral de lichamelijke schoonheid van de mens tot uitdrukking brengen en zoekt daartoe naar de mooiste anatomische vormen: de gezichten worden sterk geïdealiseerd, de spieren der lichaamsdelen harmonieus en gevuld weergegeven. Daardoor bereikt men, dat het algemeen voorkomen van mannen en vrouwen in houding en gebaren lossier en leniger wordt. Bovendien legt men zich toe op de voorstelling van rijk geplooid gewaden, weelderige pruiken en kostbare sieraden, waardoor het effect nog verhoogd wordt en de voorname dames en heren op

1) G. STEINDORFF, *Die Kunst der Aegypter*, Leipzig, 1928, S. 234, 236, 237; N. DE GARIS DAVIES, *The tomb of the vizier Ramose*, London, 1941; J. CAPART, *Thèbes, la gloire d'un grand passé*, Bruxelles, 1925, fig. 162-166, 168 en 170.

waardige wijze worden weergegeven, waartoe niet weinig bijdraagt het hier toegepaste procédé van diep reliëf, dat de omtreklijnen nog scherper doet uitkomen. De wijze, waarop ogen en wenkbrauwen behandeld zijn, accentueert de diepte en de zachtheid van de blik, waardoor het gelaat een meer levende uitdrukking krijgt. Zo ontwikkelt zich een weergave van details, die van de kunstenaar veel geduld en nauwkeurigheid vereist, maar die aan zijn producten een gratie en een charme, een teerheid en een verfijning verleent, waardoor zij de vergelijking met de beste kunstwerken van alle perioden der geschiedenis gemakkelijk kunnen doorstaan ²⁾.

Al deze bijzondere kenmerken van deze artistieke periode kan men ook opmerken bij het hier besproken reliëf. De talrijke publicaties, die over de graven van deze tijd zijn verschenen, bieden ons daartoe ruimschoots vergelijkingsmateriaal ³⁾. Daaruit blijkt, dat dit reliëf feitelijk een fragment is en oorspronkelijk deel uitmaakte van een groter geheel, van een groep van personen, voorgesteld op een grafwand, waarop deze dame geheel ten voeten uit was afgebeeld. Veelvuldig komt in de graven van het Nieuwe Rijk te Thebe als wandschildering maar ook in reliëf de voorstelling voor van een man en een vrouw in huldigende houding voor een godheid of een koning (afb. 1). Daarbij biedt dan de vrouw emblemen, gewijd aan de godin Hathor.

2) CHR. DES ROCHES-NOBLECOURT, *Le style égyptien*, Paris 1946, blz. 141-143; J. CAPART, *Thèbes, la gloire d'un grand passé*, Bruxelles, 1925, blz. 246 sqq; A. SCHARFF, *Handbuch der Archäologie, Erster Textband*, München, 1939, S. 569-571; BREASTED-Ranke, *Geschichte Aegyptens*, Zürich, 1936, S. 209 en 361; SCHAEFER-ANDRAE, *Die Kunst des alten Orients*, 3e Auflage, Berlin, 1925, S. 86-87; G. STEINDORFF, *Die Kunst der Aegypter*, Leipzig, 1928, S. 70.

3) N. DE GARIS DAVIES, *Two ramesside tombs at Thebes*, New-York, 1927, p. 10, pl. V, VIII, XI, XII; *The tomb of Ken-Amon at Thebes*, New-York, 1930, pl. XLI; *Seven private tombs at Karnak*, London, 1948, pl. IV, V, VII, VIII, X, XIV, XXVII, XXXIX; *The tomb of Neferhotep at Thebes*, New-York, 1935, Vol. I, pl. XXX, XXXI, XXXVI, XXXVII, L en Vol. II, pl. VII; *The tomb of the vizier Ramose*, London, 1941, pl. XVIII en XLVIII.

meestal een sistrum, al dan niet met bloemen versierd, aan de godheid aan. Deze dames zijn op dezelfde wijze getooid als de dame van ons reliëf. Wij moeten dus in gedachten ons reliëf naar links, naar welke richting zich de vrouw richt, aanvullen met de voorstelling van een man, die dezelfde huldigende houding zal aangenomen hebben als zij. Zeer goed vergelijkingsmateriaal daarvoor biedt een reliëf in het Museum te Brooklyn uit deze zelfde tijd, waarop in een zelfde stijl het bovenlichaam van een man is afgebeeld, naar rechts gericht, maar waarop van de vrouw, die hem begeleidde, alleen de hand, die een sistrum draagt met een papyrusbloem, gespaard gebleven is ⁴). Voorts ook een reliëf, voorkomende in het graf van Neferhotep te Thebe, dat uit de Amarna-tijd dateert en dat treffende overeenkomst vertoont met ons reliëf: het stelt eveneens een dame met sistrum voor ⁵). Men lette daarbij op het telkens terugkerende merkwaardige verschijnsel, dat de linkerhand van de naar links gerichte dames als rechterhand gevormd is, iets, dat een uitvloeisel is van de kunststopvattingen van deze periode.

Toch vallen er bij alle overeenkomsten toch ook afwijkingen op ons reliëf op te merken. In de eerste plaats betreft dit de vorm van het oog met het eigenaardig gevormde traanzakje, in de tweede plaats de gebogen ruglijn, die bovenaan aansluit bij het rechtereinde van de pruik in plaats van, zoals bij andere dergelijke voorstellingen, meer naar het midden bij het ondereinde daarvan. Beide verschijnselen zijn niet elders terug te vinden.

Het voorwerp, dat deze dame in haar rechterhand houdt, is een sistrum, een primitief muziekinstrument, dat thuis behoort in de categorie van rammelaars. Als wij dit voorwerp een sistrum noemen, is dit eigenlijk niet geheel juist, want

onder deze Grieks-Latijnse naam moeten wij drie, naar vorm, bestemming en naam geheel verschillende soorten van voorwerpen verstaan, die niet met elkaar verward mogen worden. Gewoonlijk wordt het sistrum tot de muziekinstrumenten gerekend, maar niet alle sistra zijn dat. Wij onderscheiden drie soorten sistra, waarvan alleen twee een soort muziekinstrument zijn ⁶).

In de eerste plaats kennen wij het z.g. beugel-sistrum; dit bestaat uit een handvat, van boven uitlopende in een dubbele Hathorkop, waarop een ovaal gebogen, hoefijzervormige beugel van brons is aangebracht met een paar gaten in de zijden, waardoor in horizontale richting drie of vier staafjes geschoven zijn, waarvan de uiteinden in tegengestelde richting omgebogen zijn. Vaak hebben deze staafjes de vorm van slangen. Binnen de beugel zijn op deze staafjes vrijhangende metalen ringen of schijfjes geschoven, die bij het schudden van het sistrum een helder klinkend geluid voortbrengen. Op de afbeeldingen zijn deze ringen soms niet aangeduid. In overeenstemming met zijn cultische bestemming is dit sistrum rijk versierd met godsdienstige emblemen.

Daarnaast kennen wij als tweede soort het z.g. naossistrum. Dit bestaat eveneens uit een handvat, van boven uitlopend in een dubbele Hathorkop, maar daar boven op is een tempelgebouwtje, dat met de Griekse naam *naos* aangeduid wordt, bevestigd. Dit tempeltje wordt rechts en links ingesloten door twee bovenaan spiraalvormig omgebogen draden, die verklaard kunnen worden als de koehorens van Hathor. Het geheel kon van boven naar beneden *Hat-her* gelezen worden. De staafjes en de ringen, om het geluid voort te brengen, ontbreken hier meestal. Alleen

4) SCHAEFER-ANDRAE, Die Kunst des alten Orients, 3e Auflage, Berlin, 1925, S. 396 en 683.

5) N. DE GARIS DAVIES, The tomb of Neferhotep at Thebes, New-York, 1933, Vol. I, pl. III; Histoire générale des religions (introduction générale, primitifs, ancien orient, indo-européens), Paris, 1948, blz. 296.

6) CURT SACHS, Altägyptische Musikinstrumente (Der alte Orient, 21. Jahrg., Heft 3/4), Leipzig, 1920, S. 3-4; Die Musikinstrumente des alten Aegyptens (Mitteilungen aus der aegyptischen Sammlung in Berlin, Band III), Berlin, 1921, S. 28-38; LUISE KLEBS, Die verschiedenen Formen des Sistrums (Zeitschrift für Aegyptische Sprache und Altertumskunde, 67. Band, Leipzig, 1931, blz. 60-63; FLINDERS PETRI, Wisdom of the Egyptians, London, 1940, p. 57-58.

bij enkele exemplaren van fayence van de latere tijd is de naos open, en er zijn gaatjes in de zijwanden voor staafjes, zodat het, als de vorige soort, ook als rammelaar gebruikt kan worden. Maar eigenlijk is het naossistrum niet anders als een godsdienstig embleem der godin Hathor en een symbool van de Hathordienst, dat nooit als muziekinstrument gebruikt werd of kon worden. Is de zinnebeeldige betekenis bij het beugelsistrum een bijkomstigheid, bij het naossistrum is het hoofdzaak. Bovendien dragen beide sistra in het Egyptisch ook verschillende namen: het beugelsistrum heet *iba*, het naossistrum *sesjesjet*.

Naast deze twee soorten kan men nog een derde soort onderscheiden: het raamsistrum, dat op het handvat geen beugel of naos draagt, maar een rechthoekig raam, waarin zich een rammelapparaat bevindt. Dit raam, van hout en ivoor gemaakt, draagt twee horizontale dwarsstaafjes, die gestoken zijn door twee metalen plaatjes, die bij het schudden van het sistrum tegen elkaar slaan en het geluid veroorzaken. Waarschijnlijk is het uit het naossistrum ontstaan; het is echter een zuiver muziekinstrument geworden, dat bij de Hathorcultus gebruikt werd. In het Middenrijk schuift het zich tussen het naossistrum en het beugelsistrum in en verdwijnt weer in het Nieuwe Rijk.

De grafwanden en de stèles bieden ons talrijke afbeeldingen van deze drie soorten van sistra; daarnaast zijn er ook tal van originele stukken tot ons gekomen, helaas veelal in gehavende toestand, die thans in onze musea bewaard worden ⁷⁾. Het Rijksmuseum van Oudheden bezit geen gaaf exemplaar, wel enkele fragmenten van sistra ⁸⁾. Een bekend voorbeeld van het beugel-

7) MARIA MOGENSEN, La collection égyptienne de la glyptothèque Ny Carlsberg, Copenhague, 1930, Texte p. 72, A 554-556, album pl. LXXII; HENRY WALLACE, Egyptian ceramic art, 1898, blz. 54, fig. 122, blz. 50, pl. XXI; FLINDERS PETRI, Wisdom of the Egyptians, London, 1940, p. 58; SCHAEFER-ANDRAE, Kunst des alten Orients, 3e Aufl., 1925, S. 270 en 654; FECHHEIMER, Kleinplastik der Aegypter, Berlin, 1921, pl. 158; G. ROEDER, Aegyptische Bronzwerke, 1937, S. 66-67 en pl. 38 b; LANGTON, The cat in ancient Egypt, Cambridge, 1940, p. 72 pl. XIX.

sistrum is dat uit het graf van Toet-anch-amon, met een houten handvat en een beugel met drie staafjes in de vorm van slangen van goud en brons. Het bevindt zich thans in het museum te Cairo ⁹⁾. Ook kleine amuletten in de vorm van een sistrum komen voor, ofschoon in gering aantal; zij hebben steeds een Hathorkop tussen het handvat en de naosvormige top ¹⁰⁾.

Het sistrum, dat de dame van ons reliëf in de hand houdt, is een beugelsistrum. Het bestaat uit een handvat, waarboven een Hathorkop met koeienoren; daarop rust een beugel met vier dwarsstaafjes in de vorm van slangen. De metalen ringen, die gewoonlijk over deze staafjes geschoven zijn, zijn hier niet aangegeven. Dat zij ook bij de sistra zelve zouden ontbreken en dat het mogelijk zou zijn om alleen door het tikken van de uiteinden der staafjes bij het schudden tegen de beugel voldoende geluid voort te brengen, zoals sommigen menen, acht ik niet aannemelijk. Deze ringen, die bij zij-aanzicht nauwelijks opvallen, zijn door de steenhouwer, die het beeld uitbeitelde, en de tekenaar, die het ontwerp maakte, eenvoudig over het hoofd gezien.

De handeling, die hier wordt voorgesteld, nl. het aanbieden van een sistrum, wordt speciaal altijd door vrouwen verricht. Wij kennen geen afbeeldingen van mannen, die het beugelsistrum in de hand houden. Dit sistrumtype is het eigenlijke vrouwsistrum geworden. Wij mogen aannemen, dat bij alle feestelijke gelegenheden de Egyptische dames hun beugelsistrum in de hand namen om het te schudden en er geluid mede voort te brengen. Het is een instrument, dat zich alleen bij blijde gebeurtenissen liet horen. Bij feestelijke en cultische handelingen werd het gedragen om doden en levenden te eren; vaak

8) P. A. A. BOESER, Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden, Egyptische afdeling, Leiden 1907, blz. 176, E. XXXII. 2-7; C. LEEMANS, Monumens égyptiens du musée d'antiquités des Pays-bas, Leide, 1840, p. 132, I. 473.

9) CARTER-MACE, The tomb of Tutankhamon, T. I., p. 23, pl. XXIII.

10) A. E. KNIGHT, Amentet, 1915, p. 221.

werd het dan nog met bloemen versierd. Vrouwen naderen daarmede de godheid en de overleden koning en bieden het aan, vaak tegelijk met een ander embleem, dat eveneens verband houdt met de dienst der godin Hathor, een menat. Deze voorstelling wordt soms vergezeld van een tekst, waarin dit tot uitdrukking wordt gebracht: „Gij verschijnt in uw vriendelijkheid aan degenen die het sistrum aanbieden”, zo wordt van Hathor gezegd¹¹⁾. „Ontvang de sistra en menats van Amon-re” of „O grootvizeer Ramose, voor uw ka de sistra en menats van Amon, heer van de kronen van Egypte, ontvang ze, gehouden voor uw neusgaten”, aldus wordt de overledene toegesproken¹²⁾. Op de grafwanden en de stèles vereren vrouwen daarmede overleden familieleden, komen er biddend mede ten offer of gaan er mede ter audiëntie bij de koning.

Het is echter niet duidelijk, of de vrouwen deze handeling verrichten als leden van de familie of als priesteressen van Hathor en leden van de tempelstaf. Dat vrouwen in de tempels dienst deden, weten wij ook van elders en wij kennen talrijke priesteressen van Neith en van Hathor. Maar daarom behoeft men in al deze sistrumdragende dames nog geen vrouwelijke geestelijken te zien; het waren eenvoudig dames, die als leken met een sistrum aan de cultus deelnamen, en wier taak in niets anders bestond als op de feestdagen voor de godheid te verschijnen en een sistrum aan te bieden.

Dat dit sistrum echter op enigerlei wijze verband houdt met de godin Hathor en haar cultus, is duidelijk. Reeds de samenstelling ervan wijst op zijn godsdienstige bestemming: de kop met de twee gezichten behoort aan Hathor toe; in de spiralen van het naossistrum leven de horens van de koe, het dier, aan deze godin gewijd, voort. En Hathor is de godin van de feestjubel en van de dans, van de muziek en van het zin-

gen. Hoe nauw dit sistrum met de Hathorcultus verbonden werd, blijkt wel daaruit, dat de Hathorkoe afgebeeld wordt met een sistrum om haar hals¹³⁾. Behalve voorname dames dragen ook koninginnen en prinsessen het beugelsistrum, ja zelfs godinnen worden daarmede voorgesteld. De godin Bastet van Boebastis, wier heilig dier de kat is, en die in later tijd vele trekken met de godin Hathor gemeen heeft, wordt meestal afgebeeld met een sistrum in haar rechterhand¹⁴⁾.

Dit alles wijst op een godsdienstige bestemming van het sistrum. Het heeft een apotropaeisch karakter en moet, zoals ook PLUTARCHUS vermeldt, de boze geesten afweren¹⁵⁾. Aan alle geluid in de cultus immers, ook aan de muziek, ligt een magisch denkbeeld ten grondslag. Als in latere tijd de Hathordienst steeds meer door de Isisdienst verdrongen wordt en deze godinnen bijna identiek worden en haar diensten samensmelten, gaat vanzelf ook het sistrum over in de dienst van Isis, de hoofdgodin van de latere tijd¹⁶⁾.

Het beugelsistrum is het meest bekend en het meest verspreid. Het heeft de Egyptische cultuur en de Isisdienst vergezeld, waarheen die zich ook verbreid hebben. Daardoor komt het sistrum ook buiten Egypte voor. Ongetwijfeld is dit instrument bedoeld in het Oude Testament, waar in 2 Samuël 6 vs 5 onder de muziekinstrumenten van koning David bij de overbrenging van de ark naar Jeruzalem ook genoemd worden:

13) N. DE GARIS DAVIES, *The tomb of Neferhotep at Thebes*, p. 66, pl. LIV.

14) MARIA MOGENSEN, *La collection égyptienne de la glyptothèque Ny Carlsberg*, Copenhagen, 1930, Texte, p. 32, A 150-153, Album Pl. XXXI; LANGTON, *The cat in ancient Egypt*, Cambridge, 1940, frontispiece; G. ROEDER, *Aegyptische Bronzekerke*, Tafel 19.

15) PLUTARCHUS, *De Is. et Os.* Cap. 63, verg. J. J. HARTMAN, *De avondzon des heidendoms*, Leiden, 1910, Dl. II, blz. 212; E. A. W. BUDGE, *The gods of the Egyptians*, London, 1904, I, p. 422.

16) Voor beelden van Isis met sistrum zie P. WENDLAND, *Die hellenistisch römische Kultur*, Tübingen, 1912, S. 429 en Taf. VIII 3; S. REINACH, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, T. I, Paris, 1897, p. 610-613, T. II, p. 420.

11) N. DE GARIS DAVIES, *The tomb of Ken-Amon*, p. 47.

12) N. DE GARIS DAVIES, *The tomb of the vizier Ramose*, p. 20, 21.

menacanim. Gewoonlijk wordt dit met schellen of bekkens vertaald, maar hieronder zullen wij het sistrum moeten verstaan ¹⁷⁾.

Op een Mykeense stenen vaas, gevonden op Kreta, daterend uit de minoïsche tijd, ± 1700 vóór Chr. en zich thans bevindend in het museum te Heracleion, zien wij in reliëf een voorstelling van een optocht ter gelegenheid van een oogstfeest. Het is een processie van Kretensische jongelingen, voorafgegaan door een zingende Egyptische priester met een sistrum in de hand, waarmede hij de maat slaat ¹⁸⁾. Deze voorstelling toont, hoe godsdienstige ceremoniën uit Egypte naar Kreta werden overgebracht.

Een Romeins reliëf uit de Hadriaanse tijd, thans in het Vaticaan te Rome, toont ons een processie ter ere van de Egyptische godin Isis, die toen in Rome vele aanhangers had. Men ziet hierop priesters en priesteressen, die tal van attributen mededragen: een Isispriesteres met de heilige uraeusslang, een situla en op het hoofd een lotusbloem; voorts een bewaarder der heilige boeken (een hiërogrammateus) met kaal-

geschoren schedel (zoals vaak bij Egyptische priesters voorkomt) en met sperwerveren en een heilige boekrol in de hand, waaruit hij gebeden reciteert; een „profeet” met een kruik met Nijlwater, die hij met bedekte handen vasthoudt, en een dienaar met een sistrum en een schepel ¹⁹⁾. Hieruit blijkt, hoezeer de invloed van Egypte in het Romeinse Rijk voortduurde.

Met de verbreiding van de Isisdienst over de antieke wereld vindt het sistrum zijn weg door het gehele Romeinse Rijk tot in West-Europa toe. Zelfs in Gallië zijn sistra gevonden ²⁰⁾. Bij de uitgang der oudheid leidt de sistrum-symboliek tot allerlei wonderlijke speculaties ²¹⁾. In al deze gevallen gaat het om het beugelsistrum, nooit om het naos- of raamtype. Dit type was ook in Egypte het meest geliefd en is tot op onze tijd toe het zinnebeeld voor de Egyptische muziek en de Egyptische godsdienst gebleven.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

17) P. VOLZ, Die biblischen Altertümer, Stuttgart, 1914, S. 431; J. BENZINGER, Hebräische Archäologie, 2. Aufl., Tübingen, 1907, S. 243.

18) R. FORRER, Reallexicon der Altertümer, Taf. 144, Fig. 1a; BREASTED-RANKE, Geschichte Aegyptens, Zürich, 1936, S. 204 en Taf. 11.

19) A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA, Antieke cultuur in beeld, blz. 168, afb. 3; HANS LAMER, Römische Kultur im Bilde, 1914, Abb. 13; S. REINACH, Répertoire de reliefs grecs et romains, T. III, Paris, 1912, p. 403; P. WENDLAND, Die hellenistisch-römische Kultur, Tübingen, 1912, S. 429 en Taf. VIII⁴.

20) H. ROLLAND, Glanum, 1949, Pl. LV³.

21) CURT SACHS, Die Musikinstrumente des alten Aegyptens, S. 32; Altaegyptische Musikinstrumente, S. 4.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

EEN KLEIN KRINGGREPURNEVELD BIJ STOKKUM

In Januari 1947 berichtte ons de heer J. H. VAN HEEK te 's Heerenberg, dat vlak aan de grens, bij Stokkum, een urnenveld ontdekt was, bij het afzanden van een terrein in de eerste oorlogsjaren ten behoeve van de aanleg van een Duitse autoweg¹). Bij mijn bezoek, in Maart d.a.v., vernam ik nog nader, dat er van het terreingedeelte, waar thans nog urnenscherven lagen, slechts een halve steek bovengrond (± 15 cm) weggenomen was. Een en ander zag er niet hopeloos uit en daar in die hoek van Gelderland tot dusver nog nooit een urnenveld wetenschappelijk was opgegraven werd, in overleg met het Hoofd van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, besloten om in Mei een nader onderzoek in te stellen. De Heeren J. H. en J. H. A. VAN HEEK en de Heer VRIESEN, Rentmeester van het Huis Bergh, past hier zeker een woord van dank voor de medewerking, die zij daarbij in de ruimste mate hebben verleend.

Urnscherven waren, zo ons werd meegedeeld, bij het afgraven alleen gevonden op de kammen van twee langwerpige stuifheuvelds en bij het onderzoek bleek ook inderdaad dat, zodra wij ons van die hooggelegen plaatsen verwijderden, de vondsten onmiddellijk ophielden. Verschillende sleuven, in de nabijheid van deze heuvelds en ook in wijdere omtrek gegraven, (een paar sleuven vallen nog buiten het bestek van de kaart afb. 2) leverden niets meer op. Zo kregen

1) Reeds meer dan honderd jaar geleden vermeldde JANSSEN de vondst van urnen bij Stokkum (Oudheidk. Meded., III (1842), blz. 241). Deze waren echter voor de dag gekomen op omstreeks een kwartier gaans van 's Heerenberg *rechts* van de weg naar Elten. Deze vindplaats is waarschijnlijk identiek met die welke HOLWERDA vermeldt d.d. Maart 1928 in het vondstenarchief van het Rijksmuseum van Oudheden, nml. in een oude grintgraverij bij de korenmolen (zie het doortrekje van de stafkaart op afb. 2 waarop ook het in 1947 onderzochte terrein staat aangegeven). Ons urnenveldje ligt *links* van de weg naar Elten.

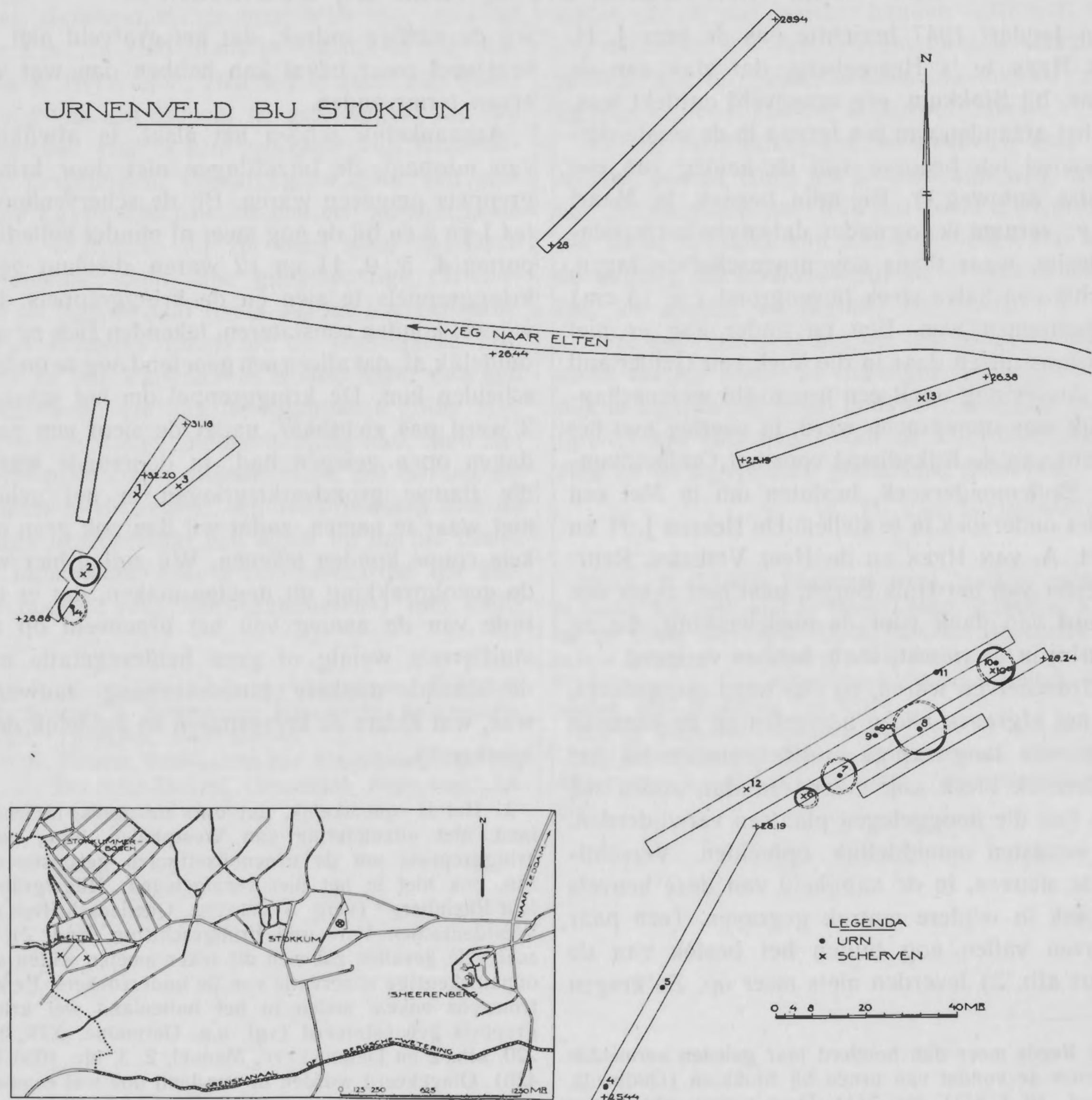
wij de stellige indruk, dat het grafveld niet zo heel veel meer bevat kan hebben dan wat wij ervan terugvonden.

Aanvankelijk scheen het alsof, in afwijking van normaal, de bijzettingen niet door kringgreppels omgeven waren. Bij de schervenhoopjes 1 en 3 en bij de nog meer of minder volledige potten 4, 5, 9, 11 en 12 waren absoluut geen kringgreppels te zien en de kringgreppels, die wij wel konden constateren, tekenden zich zo onduidelijk af, dat alleen een geoefend oog ze onderscheiden kon. De kringgreppel om het scherfje 2 werd pas zichtbaar, nadat de sleuf een paar dagen open gelegen had. In doorsnede waren die flauwe grondverkleuringen in het geheel niet waar te nemen, zodat wij dan ook geen enkele coupe konden tekenen. Wij zullen hier wel de gevolgtrekking uit moeten maken, dat er ten tijde van de aanleg van het urnenveld op dit stuifterrein weinig of geen heidevegetatie met de bekende donkere humusvorming aanwezig was, wat elders de kringssporen zo duidelijk doet spreken²).

2) Het is opmerkelijk, dat over de grens, in Duitsland, met uitzondering van Westfalen, bijna nooit kringgreppels om de urnenbijzettingen geconstateerd zijn, ook niet in het niet verafgelegen „Hügelgräberfeld Rheinberg“ (verg. STAMPFUSZ, Quellenschriften zur Westdeutschen Vor- und Frühgeschichte, Bnd. 2). In zeer vele gevallen zal men dit zeker moeten wijten aan onnauwkeurige observatie van de onderzoekers. Er zijn trouwens enkele malen in het buitenland wel kringgreppels geconstateerd (vgl. o.a. Germania, XIV, blz. 220, afb. 2 en DÉCHELETTE, Manuel, 2. 3, blz. 1026 fig. 426). Omgekeerd worden in ons land ook wel eens enkele maal geen kringssporen om de bijzettingen gevonden (zie bijv. N. Drentsche Volksalmanak, 1943, blz. 98 en afb. 5). Gelijk hier bij Stokkum is dat dan ook zeker wel aan de gesteldheid van de bodem te wijten. Bij Niersen vond HOLWERDA tenslotte grafheuvelds, die inderdaad nooit een kringspoor schijnen te hebben gehad, maar waar wel een viertal onregelmatige gaten rondom de urn werden aangetroffen, waaruit blijkbaar de grond voor de opgeworpen heuvel was gehaald (Oudh. Med., V, blz. 2).

De urnen, die, in al die gevallen waar wij een kringgreppel konden vaststellen, ongeveer in het midden van de kring waren bijgezet, zaten zeer dicht onder de oppervlakte, zodat in vele ge-

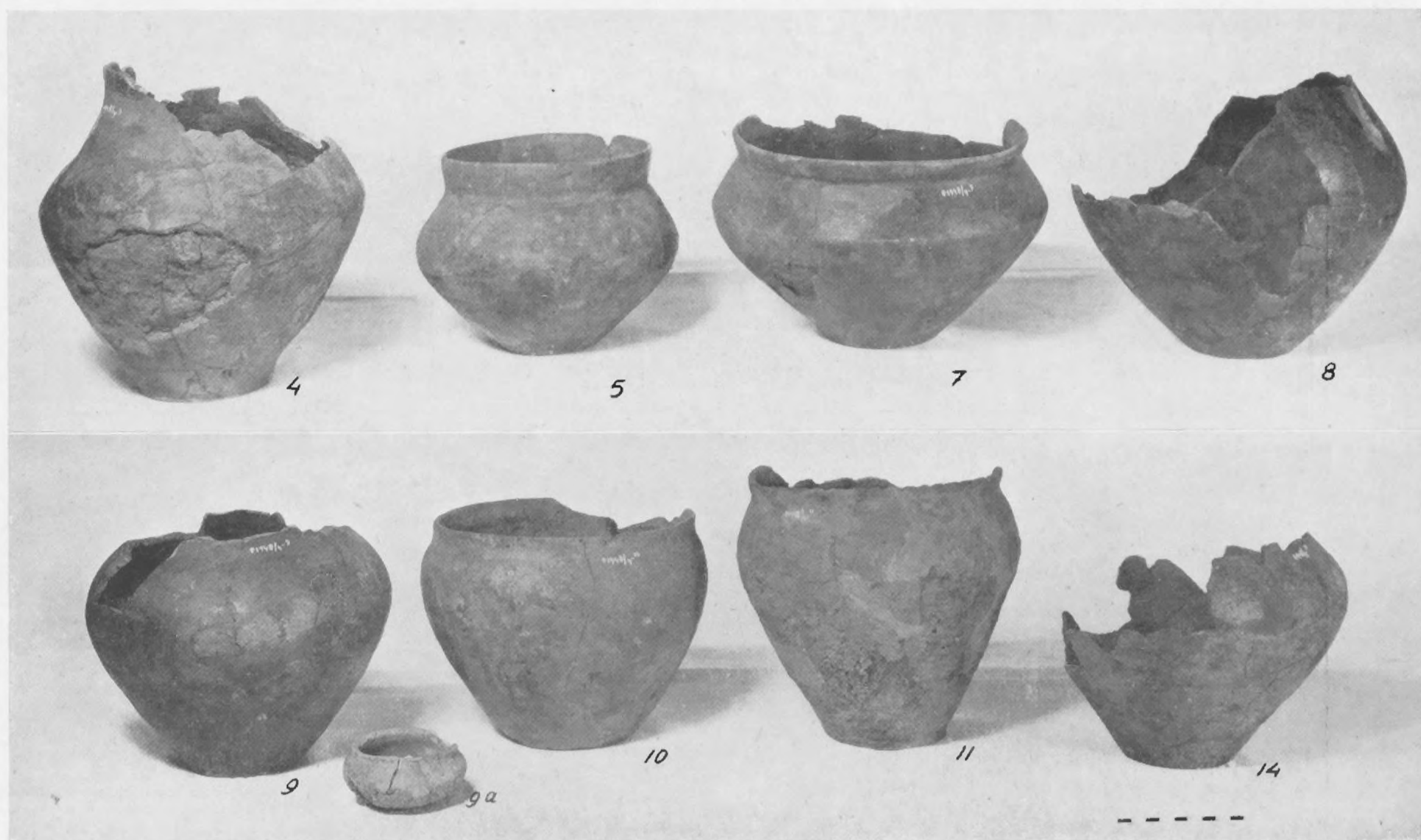
minder volledig in elkaar gezet worden. Deze urnen (Pl. II 1) vertonen in het algemeen dezelfde vormen, die ook in het in noot 1 vermelde grafveld van Rheinberg werden aangetroffen.

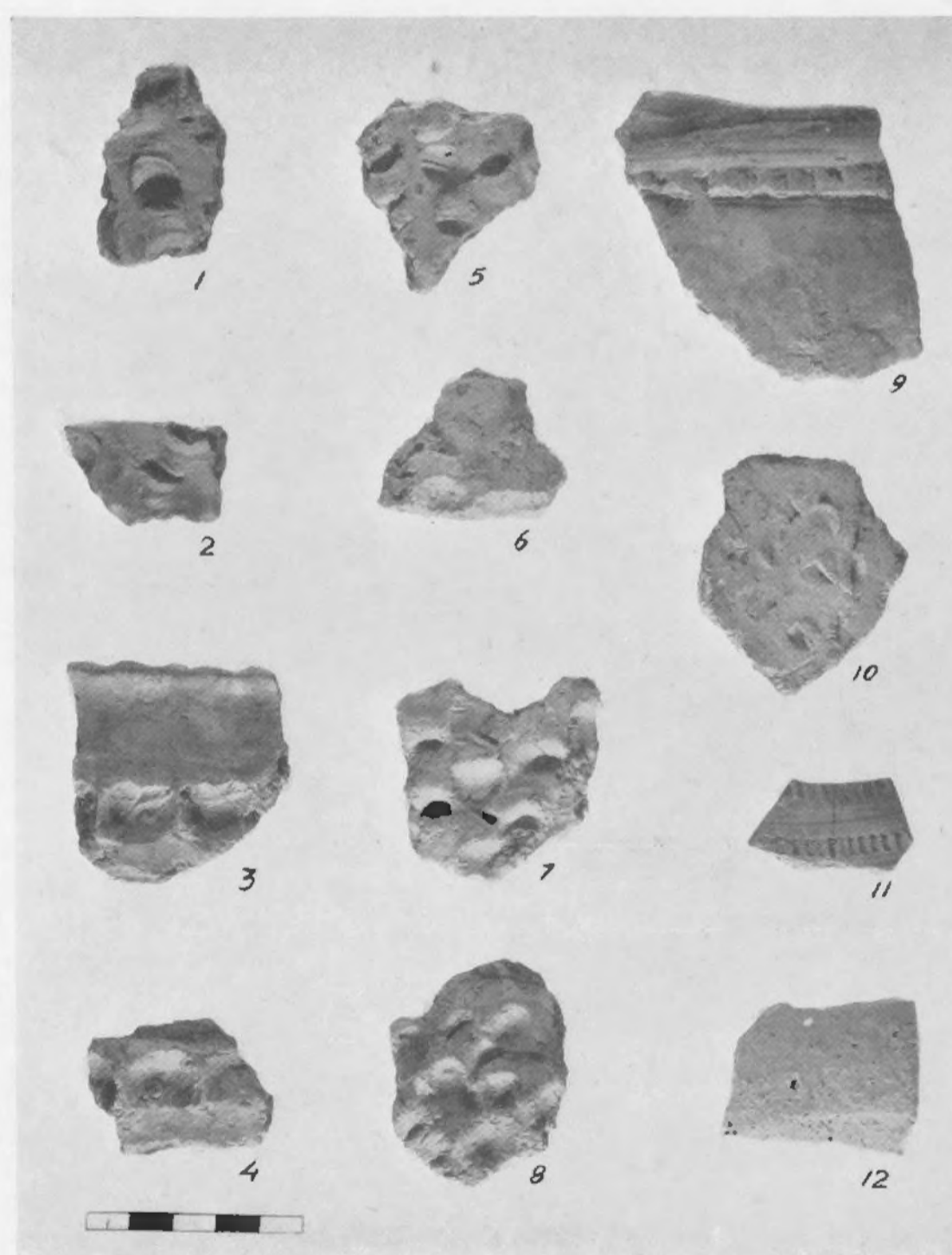
Afb. 2

vallen de bovenkant bij het zandgraven reeds vernield was. Alle potten zaten ook in vele stukken gebroken in de grond, maar een achttal urnen, benevens een klein bijpotje konden door onze amanuensis D. VERSLOOT weer meer of

Daar vinden wij parallellen resp. van de nog vrij zuivere Hallstattvorm 5 in t.a.p. Taf. 9, 2, zij het dan met een andere schouderversiering; van de urn met scherpe schouderknik 7 in t.a.p. Taf. 14. 10; van de slappe Hallstattvormen 4, 8, 9 en

Afb. 1. Urnen uit het kringrepurnenveld te Stokkum

Afb. 2. Scherven, gevonden te Stokkum

14 in stukken als o.a. t.a.p. Taf. 18. 6 en Taf. 19. 2; van onze No 10 in t.a.p. Taf. 14. 1 en van de Harpstedter pot met ruw oppervlak 11 in verschillende exemplaren op t.a.p. Taf. 21. Van de beide mooiste stukken, de nummers 5 en 7, kon nog een gedeelte van de verbrande beenderen, die zij bevatten, verzameld worden. Ook het bijpotje 9a bij de urn 9 bevatte verbrande beenderen.

Van de niet meer tot hele of fragmentarische potten te reconstrueren schervenhoopjes vertegenwoordigen Nos. 1, 2 en 6 Hallstatturnen en Nos. 3, 10a en 12 Harpstedter urnen.

Wat de datering van het urnenveld betreft kan men zich wel ongeveer aansluiten bij die, welke STAMPFUSZ geeft voor het zo na verwante grafveld van Rheinberg. Bronstijdvormen troffen wij niet aan, de gevonden ceramiek stamt uit de oudere Hallstatttijd ($\pm$ 8e-7e eeuw v. Chr.) en behoort tot deze kultuurkring, behoudens de Harpstedter urnen, die getuigen, dat er in die periode reeds enig contact bestond tussen de Germanen en de oudere Keltische bevolking.

Hier en daar verspreid op het terrein vonden wij nog wat scherven, waarschijnlijk wel meest van urnen, die bij de in de aanhef vermelde afgraverij voor de dag gekomen zijn. Zo enige scherven van een pot met kartelrand en diepe vingerindrukken versierd, die tot de Germaanse

Harpstedtergroep gerekend zal moeten worden (Pl. II, afb. 2, 1-8). Zeer vroeg (waarsch. vroege bronstijd) moeten wij een enkel scherfje van een kom met geplooid bandlijst (Pl. II, afb. 2, 9) dateren, dat, tezamen met een aantal andere urnscherven, bij No 13 op de kaart gevonden werd. Deze ceramiek vindt men nog in de hunnebedden (parallellen o.a. uit het tweede hunnebed van Drouwen in het Rijksmuseum van Oudheden). Dit ene bepaald oudere stukje vermag, dunkt mij, de datering van het gehele urnenveldje niet te beïnvloeden, evenmin als een tweetal Merovingische scherfjes (Pl. II, afb. 2, 11 en 12) en een enkel „Bataafs” scherfje uit de Romeinse keizertijd (Pl. II, afb. 2, 10), alle op verschillende plaatsen van het terrein gevonden.

Het resultaat van deze opgraving zou mogelijk nog iets vollediger zijn geweest als wij, in aansluiting aan onze eerste zoeksteuven, grote vlakken in hun geheel hadden blootgelegd. Wij wilden echter, waar de zekerheid bestond, dat het wetenschappelijk resultaat met een twee à driemaal zo kostbare opgravingsmethode niet wezenlijk groter kon worden, onze kostenbegroting niet te hoog opvoeren, daar deze opgraving door ons verricht werd in medewerking en voor rekening van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

W. C. BRAAT

HOOFDARTIKELEN

OVER VIER EGYPTISCHE BRONZEN BEELDJE'S UIT DE SAITISCHE TIJD

Tot de eigenaardige voorstellingen van het Egyptische pantheon behoort een kleine groep bronsjes, die een viertal gelijksoortige stukken bevat. Zij stellen klaarblijkelijk een bijzonder type van een Egyptische godheid voor, dat een sterke Syrische invloed verraadt en als zodanig in de Egyptische godenwereld enkel door deze stukken vertegenwoordigd is. Voor dat wij de identificatie van de godheid en de datering van de bronzen van naderbij beschouwen, geven wij hier de lijst van de ons bekende voorbeelden.

I. Bronzen beeldje te Liverpool (hoogte: 20 cm), cfr HILTON PRICE F. G., Notes upon a Rare Figure of Amen-Ra, in PSBA 23 (1901), p. 35-36, pl. II (Pl. III, afb. 1). Het opschrift op het voetstuk noemt de god: Amon-Re.

II. Bronzen beeldje in de voormalige verzameling Hilton Price ¹⁾ (hoogte: 8,25 cm), cfr *ibid.*, pl. II (Pl. III, afb. 2).

III. Bronzen beeldje Kairo 38836 (hoogte: 14,2 cm), cfr DARESSY G., Catalogue général des antiquités égyptiennes du musée du Caire, Nos 38001-39384, Statues de divinités, Kairo, 1906, p. 208, pl. XLIII (Pl. III, afb. 3). Volgens de inscriptie een voorstelling van Min-Horus-de sterke.

IV. Bronzen beeldje Baltimore 54.412 (hoogte: 21,2 cm), cfr STEINDORFF G., Catalogue of the Egyptian Sculpture in the Walters Art Gallery, Baltimore, 1946, nr 625, pl. XCV (Pl. III, afb. 4). De inscriptie noemt de god: Harpokrates.

Het is op het eerste gezicht duidelijk, dat deze bronsjes, ondanks geringe verschillen in détail, een en dezelfde godheid voorstellen. Dat blijkt in de eerste plaats uit de houding van de god: de linkervoet is vooruitgeschoven, in de opgeheven rechterhand zwaait hij een knots ²⁾, de linkerarm is, behalve bij het beeldje te Liverpool, enigszins gebogen en hield blijkbaar een speer of een schild. De god draagt een kegelvormig, gestreept hoofddekseel, smaller bij het beeldje te Liverpool, breder bij de overige, dat bovenaan in een bloemvormige (1) of bolvormige (2, 3, 4) top uitloopt. Zijn lenden zijn omgord met een kort, vertikaal gestreept schort met glad (1) of horizontaal gestreept (2, 3, 4) middenstuk. Dit schort wordt opgehouden door banden, die over rug en borst kruisen (2, 3, 4). Het merendeel van deze elementen wijst, zoals overigens nog verder zal besproken worden, op kennelijk Syrische invloed.

De identificatie van de voorgestelde godheid vormt echter een probleem, dat wij aan de hand van de wijdingsopschriften bezwaarlijk kunnen oplossen. Het is immers merkwaardig, dat deze inscripties, die op drie van de vier bronzen voorkomen, telkens een andere godheid aan-

1) Wij zijn er niet achter kunnen komen waar dit stuk zich heden ten dage bevindt.

2) Bij het bronzen beeldje te Baltimore ging de knots verloren.

Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

Afb. 4

Vier Saitische bronsjes (Museum Liverpool, voormalige verzameling Hilton Price, Museum Kairo, Walters Art Gallery Baltimore) met de voorstelling van een Syrische godheid (Resjef?).

duiden: Amon-Re (1), Min-Horus-de sterke (3) en Harpokrates (4). Ofschoon wij hier, voor wat de Egyptische bronzen betreft, met geen alleenstaand feit te doen hebben³⁾, is deze verwarring toch in zoverre verwonderlijk, omdat de gebruikelijke iconografie van de drie bovengenoemde godheden weinig punten van overeenkomst vertoont⁴⁾. Kan de gelijkstelling Min-Amon wellicht een aanleiding tot verwarring gegeven hebben, de verbinding met Harpokrates lijkt, met het oog op de ons bekende voorstellingen, op zijn minst onduidelijk⁵⁾.

Voor de interpretatie van de voorstelling van Amon-Re op het eerste beeldje komen vooral twee kleinere voorwerpen in aanmerking: een tablet van speksteen uit het museum te Brussel⁶⁾ en een scarabaeus met een gelijksoortige voorstelling gevonden te Tell Fara⁷⁾. Op het tablet wordt een eigenaardige, gevleugelde godheid afgebeeld, die kennelijk van Syrische oorsprong is en vele punten van gelijkenis met het beeldje te Liverpool vertoont. Zij draagt hetzelfde schort met over de borst gekruiste banden, hetzelfde kegelvormige hoofddekseel, waaraan nu ook een lang over de rug neerhangend lint vastgehecht is, en in de opgeheven rechterhand houdt zij een lans, waarmee zij een opkrullende slang doorsteekt. De gelaatstreken zijn deze van Bes. Op de keerzijde van het tablet komt een liggende ram voor, die in de inscriptie „Amon-Re, koning der goden” genoemd wordt. GRIFFITH⁸⁾, DARESSY⁹⁾, WAINWRIGHT¹⁰⁾ en LEIBOVITCH¹¹⁾ houden de voorgestelde godheid voor een vorm van Seth, terwijl CAPART, die aanvankelijk in de god Amon-Re herkende¹²⁾, later dezelfde mening was toegedaan¹³⁾. De scarabaeus draagt geen opschrift, maar stelt een zelfde Syrische godheid voor met nagenoeg dezelfde attributen, terwijl ditmaal ook twee kleine hoorntjes boven het voorhoofd het hoofddekseel sieren en het schort van afhangende linten voorzien is¹⁴⁾. Deze laatste twee kenmerken zijn niet van belang ontbloot, daar zij, naast het over de rug neerhangend lint, als typische kenmerken van het Syro-

3) Vgl. ROEDER G., *Aegyptische Bronzewerke*, p. 221, § 623, c.

4) Bij de door ROEDER, t.a.p., aangehaalde voorbeelden valt immers aan te stippen, dat op zijn minst merkbare elementen aanwezig waren, die de verwarring in de hand werkten. De benamingen Oeto, Sechmet en Bastet voor de vrouwen met leeuwenkop kunnen verklaard worden door de gelijkstellingen Sechmet-Oeto, waarvan reeds in de 18de dynastie sporen gevonden worden (BENSON M. — GOURLAY J., *The Temple of Mut in Asher*, p. 332) en Sechmet-Bastet, waarvan verschillende voorbeelden bekend zijn. Hetzelfde geldt voor de mannelijke figuren met ramskop, die Amon, Chnoem of Harsaphis genoemd worden.

5) Weliswaar staat Harpokrates als god van de rijzende, jonge zon in nauwe verwantschap met Amon-Re en wordt hij in de gouw van Koptos en Panopolis ook als zoon van Isis en Min beschouwd (zie o.a. LD, III, 287a; GAUTHIER H., *La déesse Triphis*, in BIFAO, 3 (1903), p. 173, 179), maar deze locale religieuze associaties kunnen bezwaarlijk de oorsprong vormen van de verwarring.

6) Eertijds in de verzameling Mac Gregor, zie TOWERS J. R., *A Syrian God and Amen-Ra?*, in *Ancient Egypt*, 1931, p. 75. Een fragment van een soortgelijke stèle werd nu ook te Matmar gevonden: BRUNTON G., *Matmar*, p. 61, pl. XLIX, 13.

7) PETRIE W. FL., *Beth-Pelet I* (British School of Archaeology in Egypt, XLVIII), p. 7 vlg., pl. XII, 171.

8) GRIFFITH F. LL., *The God Set of Ramessu II and an Egypto-Syrian Deity*, in PSBA, 16 (1894), p. 87-90.

9) DARESSY G., *Seth et son anima!*, in BIFAO, 13 (1916), p. 85.

10) WAINWRIGHT G. A., *Some Aspects of Amun*, in JEA, 20 (1934), p. 152-153.

11) LEIBOVITCH J., *Une statuette du dieu Seth*, in *Ann. Serv.*, 44 (1944), p. 101-107.

12) CAPART J., bij TOWERS J. R., t.a.p., p. 75-76.

13) CAPART J., *Contribution à l'iconographie du dieu Seth*, in CdE, 21 (1946), p. 29-31.

14) LEIBOVITCH J., rec. van GRDSELOFF B., *Les débuts du culte de Rechef en Egypte*, in *Ann. Serv.*, 41 (1942), p. 437-442 verzamelt een reeks afbeeldingen van godheden (Becalim), bij wie deze attributen voorkomen, maar kent blijkbaar de scarabaeus uit Tell Fara niet. Een andere tot dezelfde groep behorende voorstelling bij NAGEL G., *Un papyrus funéraire de la fin du Nouvel Empire*, in BIFAO, 29 (1929), p. 66, fig. I.

Egyptische Seth-type bekend zijn ¹⁵). De voorstelling van Tell Fara schijnt aldus de voornoemde hypothesis te bevestigen en een bevredigende schakel te leggen tussen de bekende voorstellingen van de Syro-Egyptische Seth en de raadselachtige figuur te Brussel, die volgens CAPART een bewijs vormt voor de identiteit van Amon en Seth. Wat het ook zij, er blijkt in elk geval uit deze gegevens, dat Amon-Re, evenals Seth, in een bepaalde verhouding stond tegenover de Syrische godenwereld. Dit laatste wordt bovendien bevestigd door een stèle uit het museum te Kairo ¹⁶), waarop Amon-Re in gezelschap van Resjef en Hoeroen voorkomt. Uit de bovenstaande beschouwingen menen wij te mogen afleiden, dat de vermelding van deze god op het beeldje te Liverpool vermoedelijk haar oorsprong vindt in het Syrische karakter van de voorgestelde figuur; wie deze godheid feitelijk ook zij, wij mogen aannemen, dat de vervaardiger zelf er geen duidelijk beeld van had, maar er naar gestreefd heeft een Egyptische verklaring voor een in hoofdzaak Syrisch type aan de hand te doen. Meer nog: de tekst „Amon-slachter-van-vijanden!” op het beeldje te Liverpool roept levendig een voorstelling uit de tijd van Ptolemaios III Euergetes I voor de geest, die een der wanden van de tempel Montoe te Karnak siert ¹⁷). De voorgestelde god wordt in de bijgaande inscriptie beschreven als „Min-slachter-van-vijanden-Resjef”. Het is van dit standpunt dan ook volkomen gewettigd, zoals WAINWRIGHT, bij het beeldje te Liverpool aan een bijzondere vorm van Min-Amon te denken, waarvan het type bij Resjef of meer algemeen bij de Syrische godenwereld aanleunt. De mogelijke associatie Seth-Amon-Min-Resjef, die zich aldus voordoet, scheidt een complex waarvan de elementen niets anders dan verwarde interpretatiepogingen zijn.

De veelvuldig voorkomende gelijkstelling Min-Amon en de scène uit de tijd van Ptolemaios III Euergetes I werpen ook op de figuur te Kairo in zoverre enig licht, dat zij op bevredigende wijze de verwarring tussen Amon-slachter-van-vijanden en Min-Horus-de-sterke verklaren. Wat nu ook de oorsprong van deze identificatie Min-Amon in het algemeen moge geweest zijn ¹⁸), het is duidelijk, dat bij de besproken bronzen beeldjes vooral het uiterlijk voorkomen en meer speciaal het Syrische karakter van de afgebeelde godheid aanleiding tot verwarring gegeven hebben. Min-Horus-de-sterke is ons uit afbeeldingen en teksten, zowel van het Midden- ¹⁹), als van het Nieuwe Rijk ²⁰) bekend, maar vertoont nergens de typische attributen, waarmede hij hier voorkomt. De uitleg moeten wij blijkbaar in een andere richting zoeken en wel in de verhouding van Min tegenover de Syrische godenwereld. Deze verhouding blijkt niet alleen uit de scène uit de tijd van Ptolemaios III Euergetes I, waar Min met de oorlogsgod Resjef geïdentificeerd wordt, maar bovendien uit enkele stèles uit het Nieuwe Rijk, waarop Min

15) MONTET P., La stèle de l'an 400 retrouvé, in *Kêmi*, 3 (1930-35), p. 200-210. Het is niettemin in zoverre een merkwaardige afbeelding, dat zij een volkomen nieuw aspect biedt van het Syro-Egyptische Seth-type, dat blijkens de voorbeelden van LEIBOVITCH nergens in een dergelijke gestalte voorkomt.

16) Inv. 86123, zie LEIBOVITCH J., Amon-Ra, Rechef et Houroun sur une stèle, in *Ann. Serv.*, 44 (1944), p. 163-172.

17) LD, IV, 11a; LEIBOVITCH J., Quelques nouvelles représentations du dieu Rechef, in *Ann. Serv.*, 39 (1939), p. 157-158, pl. XX.

18) WAINWRIGHT G. A., t.a.p., p. 139-153 (en andere aldaar aangehaalde artikelen) heeft gepoogd aan te tonen, dat het vooral in hun hoedanigheid van hemelgod was, dat Min en Amon in nauwe betrekking tot elkaar kwamen te staan.

19) Kairo 20089, 20516; Brits Museum 225 (471); Berlijn 7287; Museum CALVET, in *Rec. Trav.*, 32 (1910), p. 142, 147.

20) Genève D 46, cfr WIEDEMANN A.-PÖRTNER B., *Aegyptische Grabsteine und Denksteine aus verschiedenen Sammlungen*, III, n° 8, pl. V.

in gezelschap van Resjef en Qedesjt afgebeeld staat²¹). Deze gegevens bewijzen, dat Min, wellicht in zijn hoedanigheid van „heer der vreemde landen”²²), in nauwe betrekking stond tot het Syrische pantheon. De wijder van het bronzen beeldje te Kairo zal zich daarvan bewust geweest zijn, toen hij in het Syrische godentype een vorm van Min meende te herkennen.

Met Harpokrates heeft het bronsfiguurtje in de Walters Art Gallery, zoals STEINDORFF terecht in de catalogus opmerkt, in werkelijkheid niets te maken. Wanneer de wijder er niettemin toe gekomen is in deze vreemde figuur een voorstelling van Harpokrates te zien, dan moet de oorzaak van deze verwarring blijkbaar gezocht worden in uitwendige elementen en meer bepaald in het Bes-achtig gelaat en de typische kroon van de god. Het is bekend, dat de dwerggoden in Egypte van het late Nieuwe Rijk af met verschillende godheden samengevloeid zijn²³); ook Harpokrates behoorde tot deze, zoals blijkt uit twee beeldjes, het ene te Berlijn²⁴), het andere te Athene²⁵). Het eerste beeldje toont de god in staande houding met vooruitgeschoven linkerbeen, de armen stijf langs het lichaam hangend, de vuisten gebald. Hij is niet gekroond, maar aan de rechterzijde van het hoofd draagt hij de afhangende haarlok. Dit attribuut, alsmede het jonge lichaam van de god, maken het vrijwel zeker, dat de voorgestelde figuur Harpokrates is²⁶). Het beeldje, dat zich te Athene bevindt, behoort tot de groep der pantheïstische Bes-figuren. Het masker buiten beschouwing gelaten, moeten wij er ongetwijfeld een voorstelling van Harpokrates in zoeken, daar de god er evenals de jonge Horus op de magische stèles, de kwaadaardige dieren onder de voeten treedt. Overigens blijkt reeds alleen uit deze stèles, de zogenaamde „Cippi van Horus”, dat er tussen Bes en Harpokrates een zekere verwantschap bestaat, al moeten wij toegeven, dat zij grotendeels duister is. Immers, boven het hoofd van de jonge god is in nagenoeg alle gevallen een lelijk Bes-hoofd merkbaar, dat hier volgens Seele den ouderdom symboliseert, in tegenstelling met Horus, het hulpeloze kind²⁷). Het komt zelfs voor, dat de figuur van Horus door deze van een dwergachtige gevleugelde godheid met de trekken van Bes vervangen wordt, die dan meestal een slang onder de voeten houdt²⁸). Wat in al deze gevallen ook de juiste verhouding van Bes tegenover Harpokrates moge geweest zijn, zij kan vermoedelijk enig licht werpen op de vermelding van de laatste god op het beeldje in de Walters Art Gallery. Overigens is het ook mogelijk, dat de typische kroon van deze godheid, die klaarblijkelijk in nauw verband staat met de zogenaamde bundelkroon, enigszins de verwarring met Harpokrates in de hand gewerkt heeft; de bundelkroon komt immers ook bij figuren van Harpokrates voor²⁹). Wat het ook zij, het bronzen figuurtje

21) Een voortreffelijke behandeling van deze stèles bij BOREUX C., *La stèle C 86 du musée du Louvre et les stèles similaires*, in *Mélanges Dussaud*, (Parijs, 1939), p. 673-687.

22) In den beginne alleen gezegd van Min als heerser van de oostelijke en zuid-oostelijke woestijnlanden, schijnt deze titel in latere tijd ook uitgebreid te zijn tot de gebieden ten N.O. van Egypte, zie GAUTHIER H., *Les fêtes du dieu Min*, p. 197.

23) BALLOD F., *Prolegomena zur Geschichte der zwerghaften Götter in Aegypten*, p. 88.

24) Inv. 2489.

25) Inv. 899, zie CAPART J., *Notes and Reviews*, in *Egyptian Religion*, 3 (1935), p. 228-230.

26) WERBROUCK M., *A propos du dieu Bes*, in *Egyptian Religion*, 1 (1933), p. 30-31.

27) SEELE K. C., *Horus on the Crocodiles*, in *JNES*, 6 (1947), p. 44; een voortreffelijke bijdrage met uitvoerige bibliografie over deze magische Horusstèles geven VAN WIJNGAARDEN W. D.-STRICKER B. H., *Magische Stèles*, in *Oudh. Med. uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, N.R.*, 22 (1941), p. 6-38.

28) BALLOD F., a.w., p. 58-59, afb. 68.

29) ROEDER G., a.w., § 456; pl. VIII, a, b; IX, c, d. Een al te grote waarde mogen wij evenwel aan dit feit niet hechten, aangezien de bundelkroon niet als specifiek attribuut van Harpokrates mag beschouwd worden, maar ook bij Chnoem (STEINDORFF G., *Catalogue of Egyptian Sculpture in the Walters Art Gallery*, pl. LXXXIX, 579, 580), Osiris en Thoth (ROEDER G., a.w., § 456) voorkomt.

te Baltimore is in zoverre een belangrijk stuk, dat het misschien nog duidelijker dan de overige beeldjes bewijst, dat de wijder gepoogd heeft een bevredigende interpretatie te vinden voor een hem onbekend en bijgevolg betekenisloos Syrisch godentype.

Wij hebben in het voorgaande herhaaldelijk gewezen op het Syrische karakter van de voorgestelde godsfiguur, zonder aan te duiden, welke precies de godheid is waarop deze bronzen beeldjes in laatste instantie teruggaan. Wanneer wij deze quaestie nader willen onderzoeken, dan mogen wij vooral niet uit het oog verliezen, dat, zoals uit de bovenstaande uiteenzetting blijkt, de Egyptenaren zelf van deze aangelegenheid geen duidelijk beeld hadden. Eigenlijk mag dit niet verwonderlijk heten, daar het bloeitijdperk van de cultus der Syrische goden in Egypte samenvalt met de grote Syrische veldtochten der pharao's van de 18de tot de 20ste dynastie. Daar onze bronzen anderzijds onbetwistbaar tot de late tijd behoren, is het gewettigd daarin een verklaring voor de verwarring der benamingen te zien.

Voor zover wij uit de voorstellingen van de Syrische goden tijdens het Nieuwe Rijk mogen concluderen, is het prototype van de besproken figuren klaarblijkelijk bij de god Resjef te zoeken. Reeds VAN WIJNGAARDEN heeft, zij het ook niet rechtstreeks, in deze voorstellingen Resjef herkend³⁰); ook WAINWRIGHT heeft aan dezelfde god gedacht³¹). Op grond van de menigvuldige punten van overeenkomst, die Resjef met de voorstelling van de behandelde bronzen verbinden, menen wij deze hypothese volkomen te mogen wettigen. De traditionele voorstelling van Resjef toont ons de god rechtopstaande met vooruitgeschoven voet; met de ene hand zwaait hij een knots, in de andere houdt hij schild en/of speer³²). Het hoeft geen betoog, dat deze houding sprekend overeenstemt met deze van de bronzen figuurtjes; in drie van de vier gevallen (1, 2, 3) is de knots in de rechterhand bewaard, de lichtelijk opgeheven linkerhand, die bij het beeldje te Baltimore zelfs doorboord is, maakt het waarschijnlijk, dat de god er oorspronkelijk een of ander wapen mede voor zich uit hield. Ook in de kleding vallen verschillende punten van overeenkomst op: de kroon waarmede het hoofd van de god gesierd is, vertoont veel gelijkenis met het kegelvormige hoofddekseel, dat Resjef gewoonlijk draagt³³); het korte, gestreepte schort met uithangend middenstuk kan eveneens met de kleding van de Syrische god in verband gebracht worden³⁴). Alleen de over borst en rug gekruiste banden hebben wij bij de bekende voorstellingen van Resjef niet mogen aantreffen. De Bes-achtige gelaatsuitdrukking, waarvan de Resjef-figuren ons evenmin voorbeelden bieden, is naar alle waarschijnlijkheid een uitvloeisel van de in de latere tijd geliefde koppeling van Bes aan andere godheden van het Egyptische pantheon.

Nagenoeg alle ons bekende voorstellingen van Resjef dateren uit de tijd van de 18de, 19de en 20ste dynastie. Monumenten uit de latere periode zijn zeer zeldzaam. Daaruit mogen wij met zekerheid besluiten, dat de cultus van Resjef na het glanstijdperk van het Nieuwe Rijk

30) VAN WIJNGAARDEN W. D., Karakter en Voorstellingswijze van den god Resjef volgens de Egyptische en Voor-Aziatische Monumenten, in Oudh. Med. uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, N.R., 10 (1929), p. 35.

31) WAINWRIGHT G. A., t.a.p., p. 152-153.

32) Zie b.v. stèles te Aberdeen (GOOSSENS G., Une stèle dédiée à Rešep-Sulman, in CdE, 15 (1940), p. 65-66); Hildesheim 1100; Kairo 70222.

33) VAN WIJNGAARDEN W. D., a.w., p. 32-33 ziet in deze kroon een vervorming van het hoge, spitse hoofddekseel der Hethietische vorsten en van hun goden.

34) Het moet naar alle schijn op één lijn gesteld worden met het korte schort, dat de god draagt op Hildesheim 46 (bronzen beeldje); Kairo 71815, 71816 (stèles); Aberdeen (stèle, zie n. 32) en andere voorstellingen, waar de omslag door een schuine, lichtelijk gebogen lijn aangeduid wordt.

vrijwel geheel verdween. Een fragment van een lijk-kist uit de Graeco-Romeinse periode, heden te Roanne, heeft ons een kopie bewaard van stèle C 86 van het Louvre, waarop Resjef in gezelschap van Qedesjt en Min afgebeeld wordt. De algehele omvorming van de Resjef-figuur op dat fragment wijst er op, dat men bovendien de ware betekenis van deze god uit het geheugen verloren had³⁵). Dat dit in feite slechts het resultaat was van een sinds lang aan de gang zijnde evolutie, moge ook de verwarring der namen op de hier besproken bronsjes bewijzen.

Ten slotte nog een paar woorden over de datering van de besproken figuren. Er zijn ontegenzeggelijk voldoende elementen voorhanden, die er op wijzen, dat deze beeldjes in de late tijd (22ste-30ste dyn.) thuis horen, zonder ons evenwel toe te laten de voorrang aan een bepaalde dynastie te geven. Ook uit de eigennamen, die in de inscripties voorkomen, valt weinig op te maken. Het hierboven besproken tablet te Brussel, dat, zoals opgemerkt, een soortgelijke godheid voorstelt, draagt vermoedelijk de cartouche van Sjesjonk II (22ste dyn.). Anderzijds wijst de vermelding van Harpokrates op het beeldje te Baltimore — voor zover de overigens erg corrupte inscriptie origineel is — beslist op een jongere datum. Een datering in de 26ste dynastie lijkt ons, *summa summarum*, nog het waarschijnlijkst³⁶).

HERMAN DE MEULENAERE.
Aspirant N.F.W.O.

RÉSUMÉ

Etude sommaire et descriptive de quatre bronzes saïtes similaires, datant vraisemblablement de la 26e dynastie et dont le type original, se rapprochant le plus d'un dieu guerrier aux traits de Bes, peut être considéré comme présentant d'indiscutables affinités avec le dieu syrien Rechef. Il en résulte que les Saïtes ne se rendaient plus compte de ce qu'avait représenté pour les Egyptiens du Nouvel Empire le dieu Rechef; un fragment de cercueil d'époque gréco-romaine, qui constitue une copie fidèle de la stèle C 86 du Louvre, le prouve d'ailleurs à suffisance.

35) LEBOVITCH J., Une imitation d'époque gréco-romaine d'une stèle de la déesse Qadech, in *Ann. Serv.*, 41 (1942), p. 77-86.

36) Bij het ter perse gaan komt ons een afbeelding van een Syrisch bronzen beeldje onder ogen (LOUD G., *Megiddo II* (OIP, LXII), pl. 239), dat nauw verwant schijnt met de hier besproken figuren. Het hoofddeksel lijkt enigszins op de zogenaamde Osiriskroon, in zijn rechterhand zwaait de persoon een stok, in de linker houdt hij een kort voorwerp voor zich uit, dat een truweel zou kunnen zijn; het gekruiste lint over de borst en het kort schort met galon en schuine streep maken de gelijkenis nog vollediger. Het beeldje werd gevonden in stratum V B (ca 1050-1000 v. C.).

ALABAISTRA

De Duitse archaeoloog F. W. VON BISSING publiceerde in de jaargangen XIII en XIV van de Italiaanse periodiek „Studi Etruschi”, Florence 1939 en 1940, een tweetal verhandelingen, getiteld: „Studien zur Ältesten Kultur Italiens, IV. Alabastra”, en „Die Alabastra der Hellenistischen und Römischen Zeit”, waarvoor wij in het bijzonder de belangstelling onzer lezers willen vragen. Door ons zelf, in ons artikel gewijd aan het Egyptische vaatwerk, opgenomen in deel XXIV dezer serie, werden zij over het hoofd gezien als gevolg onzer onbekendheid met een voor de engere kring der in de Egyptische archaeologie belang hebbenden enigszins afzijds liggend tijdschrift. Men vindt in VON BISSING's werk een ouder voorbeeld dier methodische bestudering van het Egyptische vaatwerk, die ons, bij het schrijven van ons artikel, uit de voorgaande vakwetenschappelijke litteratuur met smarte slechts uit JUNKER's verhandeling over het vazentype genoemd naar de Tell el-Jahoedieja bekend was.

VON BISSING heeft met grote belezenheid het hem uit de publicaties toegankelijke materiaal bijeengezocht, gerangschikt en geanalyseerd. Hij heeft daarbij zijn grenzen wijd getrokken en niet slechts de Oudegyptische exemplaren in behandeling genomen, maar ook de ontwikkeling van het type in alle verdere landen der oosterse en klassieke Oudheid vervolgd. Een brede opzet, die in dit geval, waarin wij de Egyptische cultuur zo duidelijk als bron der latere culturen kunnen onderkennen, wellicht voor de hand lag, maar die toch verrassend werkt en er ons nogmaals op appreciabele wijze aan herinnert, dat wij het onderzoek van Egyptische typologieën, welke ook, nimmer zonder nader overleg een einde moeten laten vinden in de periode van het Hellenisme, en ons ook in de kunstgeschiedenis, die wereld van uiterlijke vorm, de rol, door Egypte gespeeld, niet als al te geïsoleerd moeten voorstellen.

Het alabastron, zoals het zich in het pharaonische Egypte voordoet, is een vaas, vervaardigd van albast, in grootte variërend tussen ongeveer 1 en ongeveer 3 decimeter, en gevormd in de gestalte van een ei, schoon veel langgereker. Er is geen voet, terwijl de plaats van de oren ingenomen wordt door twee niet doorboorde, weinige millimeters uitstekende knobbels. Daarboven een lage, zwak trechtervormige, omgestulpte mond, zonder tuit. Het type verschijnt omtrent de VIIIste eeuw voor het begin onzer jaartelling ongeveer gelijktijdig in Egypte, Nubië, Syrië en Mesopotamië ten tonele, en doet niet lang daarna ook zijn intrede in de Aegeïsche cultuurgebieden. In de Hellenistische periode is het gemeengoed, gebezigd waar ook maar Grieken of Romeinen voet aan wal gezet hebben, niet het minst in Egypte. De vormen hebben zich in deze late tijd, tegenover die der pharaonische exemplaren, op enige markante punten verschoven. De buik is geatrophieerd tot een nauwe tube, de omgestulpte mond schijfvormig geworden, en het knobbeloortje heeft een karakteristieke driehoekige gestalte gekregen.

Deze feiten waren ook voor het verschijnen der twee studies aan ingewijden niet onbekend, en VON BISSING kan weinig anders doen dan hen recapituleren. Daarnevens is het hem echter gelukt de discussie te verrijken met een geheel origineel argument, dat aan de inzichten betreffende de oudste ontwikkeling van het alabastron een nieuwe wending geeft. Hij toont namelijk aan, dat het alabastron, in volkomen zuivere vormgeving, in niet minder dan vier exemplaren voorkomt in het heden te Berlijn bewaarde alabastrotheekje van koningin Mentohotep, een

tafeltje met kistje voor zes vazen, waaronder twee van afwijkende gestalte. Dit voorwerpje wordt beschouwd als zijnde middenrijks: en daarmee zet het alabastron, dat gezien zijn internationale betrekkingen en laat optreden nog voor in Egypte geïmporteerd aangezien had kunnen worden, een stap van een volledig millennium in de geschiedenis terug en wordt het tot een type, dat tot nader order als inheems gequalificeerd kan worden. Een dergelijke verschuiving in positie onderging het door ons zelf in de Mededelingen ¹⁾ bestudeerde peervormige vaasje, dat eveneens tot het Middenrijk bleek te kunnen worden herleid. Maar de curve der statistiek was voor dit vaasje, dat onder het Nieuwe Rijk dan ook welbekend bleek te zijn, toch minder zonderling dan voor het alabastron, dat onder de duizenden bewaarde vazen van het Nieuwe Rijk ten enenmale ontbreekt, vervolgens in de periode der Saïeten niet slechts Egypte, doch de gehele toenmaals bewoonde wereld tot spreidingsgebied heeft. Wij willen ook voor dit gedeelte van von BISSING's betoog de aandacht vragen. 's Schrijvers autoriteit is ons voldoende, ons in zijn toewijzing te doen geloven, mogen wij echter de wens uitspreken, dat door een nauwkeurig onderzoek op de voorwerpen en in de museuminventaris, de datering en vooral ook de saamhorigheid van alabastrotheek en vazen aan de mogelijkheid van twijfel worden onttrokken.

Wij hebben onderstaand de in de Leidse collectie aanwezige serie alabastra, voor zover zij van pharaonische origine zijn, althans vermeend kunnen worden te zijn, voor ons tijdschrift bewerkt. Door ons werd een verwijderde samenhang vermoed tussen het reeds besproken peervormige vaasje en een bekend, als alabastron geciteerd vaasje der klassiek Griekse ceramiek. De toekomst zal uitwijzen of deze inderdaad bestaat. Duidelijk is echter reeds heden, dat het door de archaeologen onder het hoofdstuk alabastron bijeengebrachte Griekse materiaal geen eenheid vormt en gesplitst dient te worden in een aantal typen, die ieder op hun eigen oorsprong te onderzoeken zijn. Herkomst uit de landen der oosterse Oudheid is voor enige hunner waarschijnlijk; zij zal slechts te bewijzen zijn, wanneer zoveel doenlijk de vergelijkbare typen der oosterse archaeologieën zijn gegroepeerd en geanalyseerd.

Men kan de alabastra van het Museum, oordelende naar hun uitvoering, in vier partijen verdelen. De eerste behelst de exemplaren van aardewerk, rode vazen met zwarte tekening, alle zonder uitzondering van Helleense oorsprong. De tweede de exemplaren van glas, voorwerpjes van geringe afmetingen, niet groter dan ongeveer een decimeter en zeer aantrekkelijk wegens de levendigheid der kleuren. Hiervan komen er drie uit Smyrna, een uit de Troas, een uit Rhodos, en twee uit de collectie van DER MEULEN, Caïro. Hoewel Egyptisch, geven wij hier de beide laatste evenmin uit als de overige. Zij dateren, krachtens de drie criteria voornoemd, uit de periode van het Hellenisme wijken in niets van de Helleense exemplaren af en kunnen beter daarmee in serie, vanuit het standpunt der klassieke archaeologie besproken worden. Dat geldt eveneens van een vaasje, dat geheel geïsoleerd de derde groep uitmaakt, een voorwerpje van fayence, door C. LEEMANS, *Monumens Egyptiens*, deel II, plaat LIX, krachtens de in dit opzicht wel zeer bedriegelijke uitvoering, voor Egyptisch gehouden, in werkelijkheid van Griekse origine. Rest als vierde partij de vazen van albast. Ook hiervan vallen een aantal af als herkomstig van buiten Egypte (Cyrenaïca, Palestina, Klein-Azië, Samos). Wij houden nu negen nummers over, waaraan de toegang tot onze tekst niet geweigerd kan worden. Onder hen vertonen echter slechts een drie- of viertal contouren, die enigermate pharaonisch aandoen.

De vazen staan geïnventariseerd in de *Description Raisonnée des Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas*, Leiden 1840, van LEEMANS, op blz. 88, en op blz. 89 in een paragraaf, waarin de schrijver ook gelijksoortige, maar in stricte zin niet verwante typen heeft ondergebracht. P. A. A. BOESER, *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden*, Leiden 1907,

1) Oudheidkundige Mededelingen, Nieuwe Reeks XXIV, Leiden 1943, blz. 59-96.

had voor deze vazen blijkbaar geen belangstelling en heeft in zijn hoofdstuk over het vaatwerk, blz. 182-189, slechts een enkel exemplaar onder haar met name gereleveerd. De identificatie der stukken met die, vermeld in de oude verkoopcatalogi van DE L'ESCLUZE, CIMBA en D'ANASTASY is wederom met onoverkomelijke moeilijkheden gepaard gebleken. Opgeschilderde en goed geconserveerde nummers komen op bijna alle voor, leiden dan echter tot beschrijvingen, die slecht of in het geheel niet bij de originelen passen. Ongeveer de helft der serie was voor dezen gepubliceerd; men vergelijk de afbeeldingen op de platen LVII en LIX van het IIde deel van LEEMANS' Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas, Leiden 1867. Van alle vazen ontbreken de gegevens over de vindplaats.

Het is mij een behoefte hier mijn dank uit te spreken aan Mevr. G. VAN OVEREEM-DE GRAAF en de Heer R. EVELEIN, beiden geoloog, die zich met het onderzoek der steensoorten hebben willen belasten; aan Dr. J. VAN DEN HANDEL van het Kamerlingh Onnes-Laboratorium voor Natuurkunde, die de vazen voor ons heeft doen wegen; en aan Mej. Prof. Dr. C. H. E. HASPELS van het Allard Pierson-Museum te Amsterdam, die ons permissie gaf tot publicatie van het alabastron, dat aan het einde der serie hierna volgend is geplaatst, een exemplaar in Nederlands bezit, dat zich niet binnen de muren van onze instelling bevindt en billijkerwijze hier opgenomen kon worden. Inhoudsresten waren ditmaal niet in voldoende hoeveelheid ter onderzoek aanwezig.

H 188 Grauwwitte, zwak doorzichtige en gepolijste kalkalbast, loodrecht op de as gelaagd in melkwitte, grauwe en bruine banden, in dikte variërend tussen 1 en 0,1 cm. Hoogte 6,6 cm, dikte 9,8 cm. Gewicht 578 gram.

Een specimen der zgn. brede alabastra. Deze alabastra zijn vooral uit de tijd der Perzische overheersing bekend, vele dragen zelfs in hiërogllyphen of in spijkertekens de naam der Perzische koningen. De gelijkenis met het normale alabastron is in ons geval niet zo groot, maar er bestaan overgangsvormen, die het wenselijk maken, dat beide typen voorlopig gemeenschappelijk behandeld worden.

De contouren zijn op het diagram te zien. Te noteren zijn de platte, brede, schijfvormige mond, de gedrongen hals, de onbeduidende oortjes (slechts 0,5 cm breed), de melkwitte en doorschijnende tinten van het geheel. De bodem is mede gepolijst, maar zonder al te veel zorg gemodeleerd, op sommige plekken ruw of gekuild.

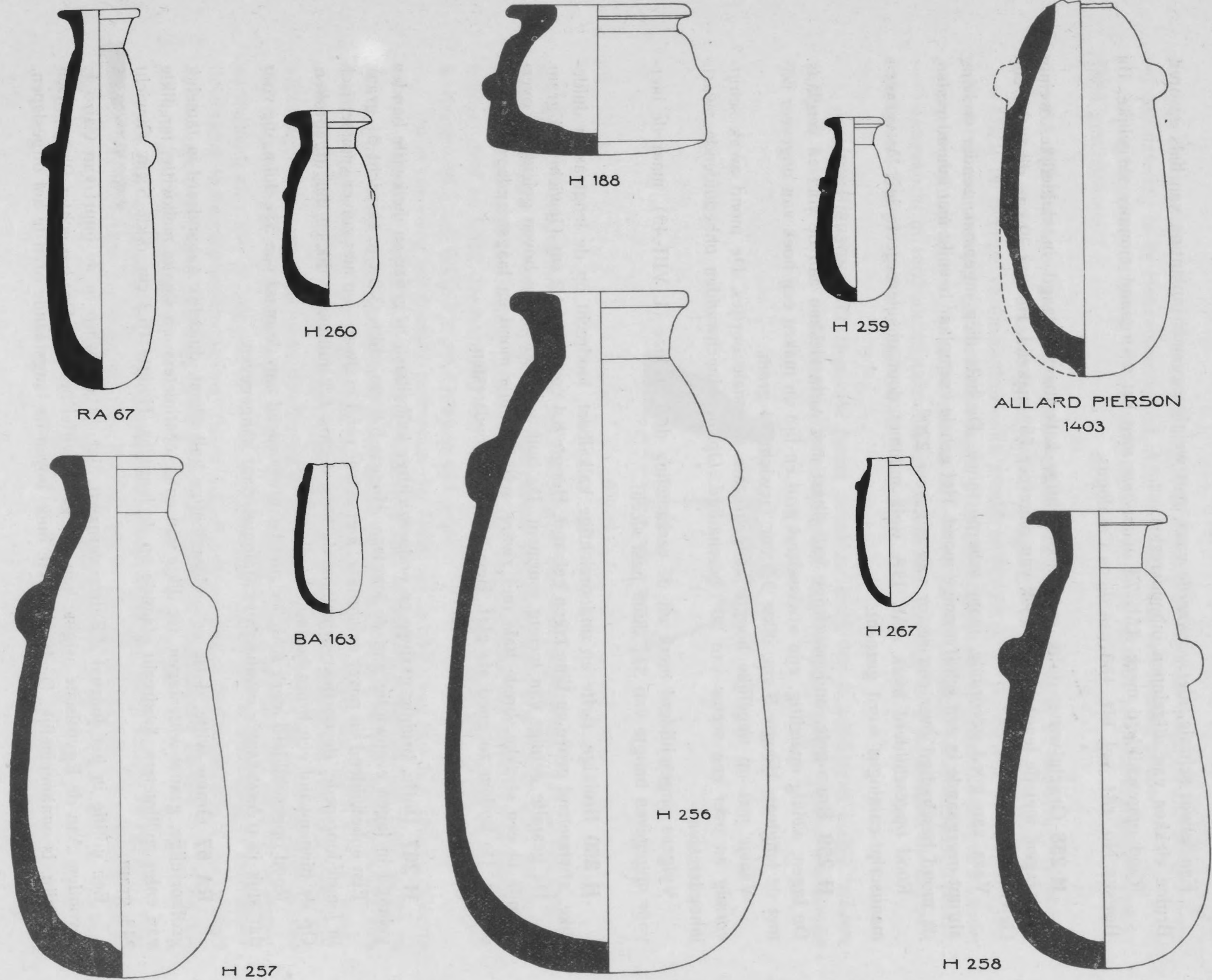
Uit de verzameling D'ANASTASY (AAL 98). De manuscript-catalogus spreekt nog van een deksel, dat wij niet vermochten te identificeren.

H 256 Grijsig-witte, doffe, ondoorzichtige kalkalbast, loodrecht op de lengteas van het voorwerp in weinig fijne lagen gelaagd. Hoogte 29,2 cm, dikte 13,8 cm. Gewicht 1775 gram.

Een zeer groot en toch sierlijk exemplaar, boven het midden met vuil stof bedekt. De benedenhelft is blijkbaar iets beter beschermt geweest dan de bovenhelft en is ook minder verweerd.

Volgens rood opgeschilderd merk AAL 72 uit de verzameling D'ANASTASY. De hiervoor opgegeven maten zijn $11\frac{5}{8}$ bij $7\frac{1}{4}$ duim, of 30 bij 18,5 cm. De breedtemaat kan gedachteloos van AAL 71, die inderdaad $11\frac{5}{8}$ bij $7\frac{1}{4}$ duim meet, overgenomen zijn, maar vaas AAL 73 mat $11\frac{1}{2}$ bij $5\frac{1}{4}$ duim, wat met de maten van het hier beschreven exemplaar overeenkomt. In BOESER's Catalogus No. 197 op blz. 188.

H 257 Gelig, ondoorzichtig en gelaagd kalkalbast. De grove lagen op 75° van de lengteas. Hoogte 22,5 cm, dikte 8,8 cm. Gewicht 1162 gram.

ALABAstra

Afb. 3. Egyptische alabastra

Een ietwat schrale, niet verweerde vaas, met weinigzeggende inplanting van hals en oren. Bruine vlekken van uitgelopen inhoudsresten.

Rood opgeschilderd merk AAL 73, waarvoor men het voorgaand nummer vergelijkte. Bij BOESER No. 181, vgl. blz. 188 van diens Catalogus.

H 258 Grizig-witte, doffe en ondoorzichtige kalkalbast, gelaagd in duidelijke, weinig fijne lagen, met de lengteas een hoek van ongeveer 75° makend. Hoogte 20 cm, dikte 9,2 cm. Gewicht 831 gram.

Vaas van goed gevormde, maar scherpe lijnen. De hals diep ingeplant, zonder welving abrupt overgaande in een schijfvormige mond. Het gehele exemplaar bevuild met inhoudsresten, de mond beschadigd over een sector van ongeveer 220° .

Rood opgeschilderd merk AAL 178, welk nummer door ons tevergeefs in D'ANASTASY'S manuscript-catalogus werd gezocht.

H 259 Bruin-gele, ondoorzichtige kalkalbast met witte vlekken aan de voet en vetglans. De lagen, weinig opzichtig, zijn afwisselend grof en fijn en maken een hoek van ongeveer 60° met de lengteas. Hoogte 8 cm, dikte 3,3 cm. Gewicht 74 gram.

Vaasje met op ongelijke hoogte aangebrachte minimale oortjes. De mond zwak schijfvormig en over een sector van 90° beschadigd. Op de binnenwanden onbeduidende zwarte inhoudsresten.

Volgens opgeschilderd merk uit de verzameling de l'Escluze (L VIII 49), maar de hiervoor opgegeven hoogte van $3\frac{3}{4}$ duim past slecht.

H 260 Bruinige, doffe en ondoorzichtige kalkalbast, loodrecht op de lengteas in duidelijke, afwisselend grove en fijne lagen gelaagd. Hoogte 8,4 cm, dikte 4,3 cm. Gewicht 114 gram.

De gestalte getuigt van weinig tourment. De buik vormeloos, van boven geleidelijk overgaande in een strakke, brede hals met zware, schijfvormige mond en laagstaande, vervaagde oortjes. De bodem zo goed als plat. Bevuild met inhoudsresten.

Opgaven van herkomst ontbreken.

H 267 Doffe, bruinig-grauwe en ondoorzichtige kalkalbast, in grijze en melkwitte banden gelaagd in lagen evenwijdig aan de lengteas. Hoogte 6,6 cm, dikte 3,2 cm. Gewicht 51 gram.

Een onbeduidend en pover exemplaar, niet zuiver rond in dwars- en niet zuiver symmetrisch in lengtedoorsnede, de oortjes vormeloos, de hals slechts 1,5 millimeter dik en dus afgebroken. Op de binnenwand een bruin beslag als inhoudsrest.

Rood opgeschilderd merk AAL 76, niet beantwoordend aan de maat van $3\frac{5}{8}$ duim, die voor dat stuk in D'ANASTASY'S manuscript-catalogus staat aangegeven.

RA 67 Grauw-witte, doffe en ondoorzichtige kalkalbast, duidelijk gebandeerd in tamelijk grofkorrelige, grauw-witte lagen, ter dikte van enige centimeters, en smalle melkwitte, ter dikte van enige millimeters, loodrecht staande op de lengteas. Hoogte 16,3 cm, dikte 5 cm. Gewicht 248 gram.

Een notitie in het Journal d'Entrée vermeldt, dat dit voorwerp in de buurt van Caïro is gevonden. Aan de Egyptische origine kan dus geen twijfel bestaan. Dat het echter Pharaonisch zou zijn, is onaannemelijk. De langgerekte buik, boven de laagstaande oren te hol uitgeslepen,

de hoge trechterhals met schijfvormige mond, de bijna platte bodem dwingen alle als het ware tot een datering in de Hellenistische tijd. Aan de binnenzijde een bruinig poeder.

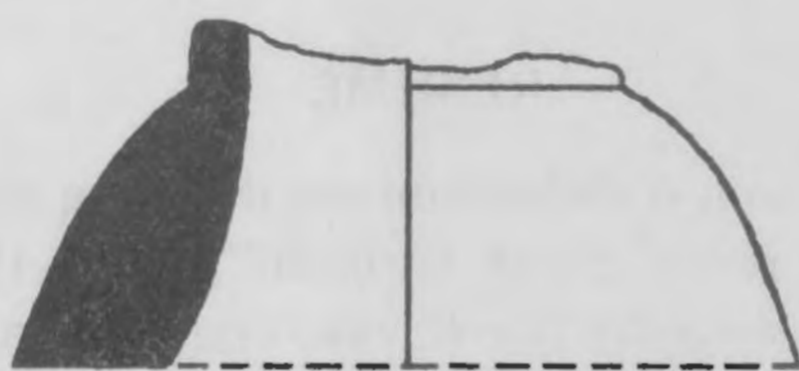
Door Mevrouw de Wed. J. P. AMERSFOORDT-VAN DIJK in 1861 in bewaring gegeven en in 1885 geschonken.

BA 163 Doffe en ondoorzichtige kalkalbast van grauwwitte kleur en nauwelijks zichtbare, loodrecht op de lengteas staande gelaagdheid. Hoogte 6,5 cm, dikte 2,8 cm. Gewicht 45 gram.

Alwat de overige vazen aantrekkelijk maakt ontbreekt deze. De buik is niet zuiver rond, het profiel asymmetrisch en karakterloos, de oren zijn ongelijk en op ongelijke hoogte staande, hals en mond ontbrekend. Op de bodem aan de buitenzijde een verweerd en verontreinigd plekje.

Aangekocht in 1882 uit de nalatenschap van de heer BEEFTINGH te Rotterdam, die het persoonlijk uit Egypte had medegebracht.

ALLARD PIERSON 1403 Gepolijst zwart gesteente (met één lichtgekleurd plekje, waarin jonkere kristalletjes te onderscheiden), richtingloos van textuur: totaal geserpentiniseerde

Afb. 4

peridotiet. Voorkomende mineralen zijn: serpentijn als omzettingsproduct van olivijn, bastiet (dwz. serpentijn als omzettingsproduct van rhombische pyroxeen), erts vermoedelijk magnetiet, en mogelijk een weinig gebleekte biotiet. De brekingsindex van serpentijn en bastiet ligt tussen 1,559 en 1,552. De hardheid van het gesteente, naar de schaal van MOHR, bedraagt 3 tot 4. Hoogte 16,3 cm, dikte 7,2 cm. Gewicht 483 gram.

Dit is verreweg het fraaiste exemplaar der serie, vervaardigd van een diep zwart gesteente en met ongemeen sierlijke curve van de buik. Het stuk is jammerlijk beschadigd. Hals, mond en een der oren ontbreken. Aan de bovenzijde onder de hals zijn twee scherven, met doorsnede van 3 cm en diepte van 0,5 cm afgeslagen, aan de benedenzijde tenminste een vijftal andere, waardoor de buikwand hier over een oppervlakte van 5 bij 6 cm en ter diepte van een volle centimeter afgedragen is, zonder nochtans doorboord te zijn. Een fragment van de hals, ter breedte van 90° en ter hoogte van 0,4 cm, staat in afb. 4 op ware grootte afgebeeld. Het vertoont de eigenaardigheid, zich aan de buitenzijde — waarop hier geen sporen van beschadiging of secundaire bewerking te bespeuren zijn — naar boven lichtelijk te verjongen. De trechtervorm van de hals der overige exemplaren laat zich in dit geval dus niet reconstrueren; wij kunnen niet gissen hoe de hals dan wél geweest is.

Het stuk werd verworven uit de verzameling van wijlen Dr. W. J. LEYDS, in 1920. De heer LEYDS was Secretaris der Republiek van Zuid-Afrika en speelde een eervolle rol tijdens de tragedie van 1899-1902. Zijn Egyptische antiquiteiten had hij verworven te Caïro van de bekende verzamelaar Dr. REINHARDT.

BIBLIOGRAPHISCHE NOTITIE. Ten einde het door VON BISSING bijeengebrachte materiaal naar vermogen uit te breiden, hebben wij een kleine enquête gehouden, waarop door de verschillende buitenlandse instanties met grote bereidwilligheid is geantwoord. Samenlezende uit meer en uit minder uitvoerige opgaven en ter zijde latend wat niet met onbetwistbare zekerheid gedateerd kan worden, vermelden wij aldus nog: In het Brits Museum, het nummer 4631, uit de tijd van koning Necho II der XXVIste dynastie, vgl. a *Guide to the Fourth, Fifth and Sixth Egyptian Rooms, and the Coptic Room*, Londen 1922, blz. 18. In het Louvre, twee kristallen exemplaren van een overigens onbekende pharao Roudamon, en een ander van Osorkon III der XXIIste dynastie, vgl. CH. BOREUX, *Antiquités Egyptiennes, Catalogue-Guide*, deel II, Parijs 1932, blz. 550 en 567. Te Brussel, in het Musée d'Art et d'Histoire, het nummer E 2628, met cartouche van pharao Apriës, een exemplaar afkomstig uit Rhodos, aangekocht in 1908. In het Brooklyn-Museum te New York, ongenummerd, een alabastron met de naam van koning Sesostri uit het Middenrijk, helaas van niet geheel onverdachte authenticiteit. Een uit artistiek en historisch oogpunt uiterst belangrijke serie, opgedolven in Nubië, is aanwezig in het Museum of Fine Arts te Boston. Hiervan werden ons enige fraaie photo's toegestuurd.

B. H. STRICKER

RÉSUMÉ

Le vase grec connu sous le nom d'alabastron est d'origine orientale. M. F. W. VON BISSING, dans deux articles parus dans la revue „Studi Etruschi”, année 1939 et 1940, a traité les prototypes orientaux en détail, et il a démontré que le vase était en usage en Egypte dès la période du Moyen Empire. Les dix alabastres de provenance égyptienne, édités ci-dessus, sont gardés dans les collections néerlandaises, neuf au Musée d'Antiquités à Leyde, un au Musée Allard Pierson à Amsterdam. Aucun de ces objets ne porte d'inscription. Dans la bibliographie sont énumérés quelques exemplaires appartenant à des collections étrangères, omis par VON BISSING.

H 260

RA 67

H 256

H 267

H 259

BA 163

EGYPTISCHE ALABASTRA

H 257

H 188

H 258

Allard Pierson 1403
EGYPTISCHE ALABASTRA

DRIE INHEEMSE NEDERZETTINGEN UIT DE ROMEINSE TIJD

I — DE WOERD TE RESSEN

Dat de Betuwe in de Romeinse tijd, d.w.z. minstens gedurende de eerste twee en een halve eeuw van onze jaartelling, zeer dicht bevolkt geweest is, weten wij reeds lang. Overal treft men de enigszins boven hun omgeving uitstekende terreinen aan, waarvan de naam „woerd” of „hof” meestal nog aan oude bewoning herinnert en waar de talloze scherven van grof Bataafs aardewerk en soms ook van Romeins aardewerk, die bij het ploegen uit de grond komen, dit feit nog jaarlijks komen staven. Zelden zijn deze terreinen echter voor een oudheidkundig onderzoek beschikbaar. Meestal zijn deze goede gronden, met hun dikke humuslaag, met boomgaarden beplant en kan er natuurlijk van een opgraving geen sprake zijn. Soms ook zijn het zulke goede weilanden, dat de eigenaar, uit vrees voor schade aan het gras, geen opgraving wil toestaan. Slechts wanneer het terrein als akkerland gebruikt wordt, wil de bezitter soms een opgraving gedogen. Aan deze omstandigheden is het dan ook wel in hoofdzaak te wijten, dat wij tot dusverre nog slechts een enkel Bataafs dorpje, de Hoge Hof te Zetten, vrij volledig konden onderzoeken¹⁾. Tevoren was slechts een klein, onvolledig onderzoek op de Kerkehof te Ressen mogelijk geweest²⁾, waar de gevonden grondsporen op een analoge bouwwijze der huizen wezen als wij later te Zetten konden constateren en nu weer op de woerd te Ressen zullen leren kennen, terwijl de eerste wetenschappelijke opgraving van deze aard, destijds te Maurik ondernomen³⁾, ons leert, dat men in de Betuwe uit de eerste eeuwen van onze jaartelling ook gebouwsporen aan kan treffen, die op huizen van een andere constructie wijzen, dan waar de latere onderzoeken ons mee vertrouwd hebben gemaakt.

Het was de heer G. J. VAN OLST te Ressen, bekend verzamelaar en kenner van geschiedenis en oudheden der Betuwe, die ons op de woerd attent maakte.

Dit terrein (vgl. het schetskaartje afb. 5), gelegen aan de oude postweg naar Nijmegen, die mogelijk reeds in de tijd der Bataven bestond, bestaat bijna geheel uit akkerland en wij vonden de eigenaars der beide percelen, die wij wilden onderzoeken, resp. de heren MULDER en de heer SANDERS, bereid tegen zeer redelijke vergoedingen een opgraving toe te staan. Het past ons hier aan deze heren, evenals aan de heer VAN OLST, een woord van dank te brengen.

Wanneer men de opgravingskaart (Kaart I) van de Woerd te Ressen vergelijkt met die van de Hoge Hof te Zetten, treft onmiddellijk de volmaakte overeenkomst in de aard der grondsporen. Beide plattegronden vertonen een wirwar van kleine paalgaatjes, de grondsporen van vierhoekige hutten, die door betrekkelijk dunne palen geschoorde wanden gehad zullen hebben van gevlochten takken, met leem aangesmeerd. Voorts een aantal gaten, afvalgaten, leemkuilen, voorraadschelders enz., een paar waterputten en tenslotte te Zetten een, te Ressen twee, ronde hutten. Het enige verschil met de aanleg te Zetten is feitelijk dat daar behalve Bataafse hutten, ook sporen van woningen uit de Karolingische tijd werden aangetroffen, hetgeen te Ressen niet

1) W. C. BRAAT in Oudh. Med., N.R., XVIII.

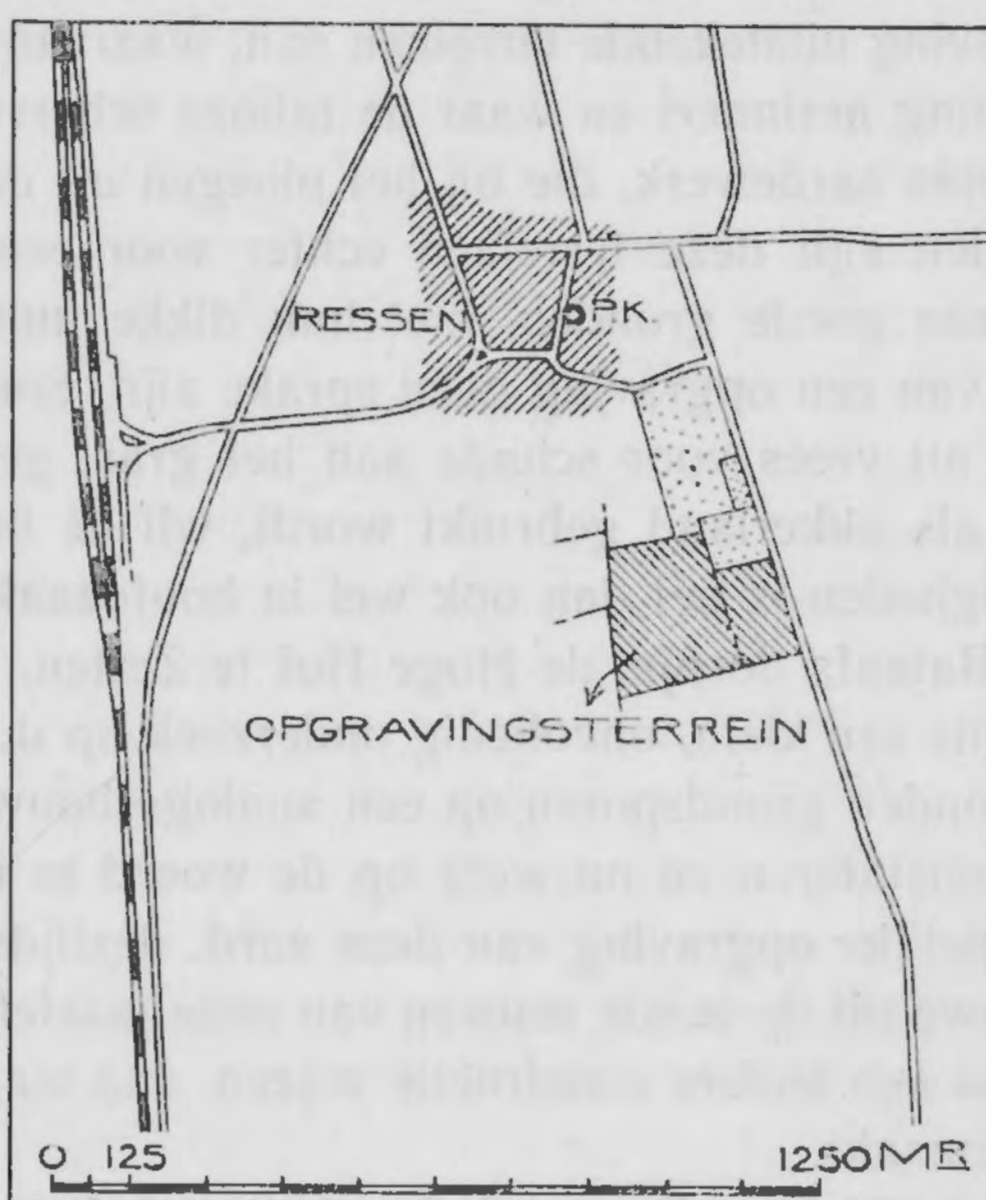
2) A. E. VAN GIFFEN en M. A. EVELEIN in 11e en 12e Jaarversl. Ver. v. Terpenonderzoek.

3) J. H. HOLWERDA in Gelre, 1917.

het geval was. Het grote aantal paalgaatjes is natuurlijk ontstaan, doordat daar enkele decennia achtereenvolgens weer nieuwe palen in de grond geslagen werden als de oude waren vergaan.

De grondsporen waren leesbaar op een diepte van doorgaans 60 à 70 cm onder het maai-veld. Het oorspronkelijk woonvlak, boven de vaste, leesbare grond zichtbaar in de wanden der sleuven als een humusrijke strook, vermengd met scherven, huttenleem en hier en daar wat brandsporen, was 20 à 30 cm dik, ging naar boven toe onmerkbaar in de bouwvoor over en vertoonde geen spoor van enige periodisering in de vorm van doorlopende cultuurlagen van verschillende aard en kleur.

Voordat ik nu dieper op de resultaten van het onderzoek in ga, moet ik eerst vermelden,

Afb. 5

dat deze opgraving door de oorlogsomstandigheden lang niet zo volledig is geworden als oorspronkelijk het plan was.

Wij hadden op dit terrein, dat aanmerkelijk groter was dan dat te Zetten, in de loop van vier of vijf campagnes zo mogelijk de gehele nederzetting bloot willen leggen, zo economisch mogelijk werkend met lange en brede sleuven vlak naast elkaar (vgl. het oostelijk gedeelte op de kaart), telkens de ene sleuf weer dicht makende, nadat zij volledig was onderzocht en in kaart gebracht, om de grond uit de naastgelegen te kunnen bergen. In andere gevallen, zo b.v. wanneer men te doen heeft met verscheidene perioden boven elkaar, is het blootleggen van grote, aaneengesloten vlakken, waarbij dan de grond wordt weggekruid, zeker meer aan te bevelen. Hier echter, waar alles in een enkel vlak lag, waar men klaarblijkelijk continu voor korter of langer tijd op hetzelfde niveau geleefd heeft, waar men geen brandlagen of woonlagen boven elkaar aantreft van verschillende onderbroken en van elkaar te onderscheiden bewoningen, is zulk een kostbare opgravingsmethode, een methode bovendien, waarmee de eigenaren van het terrein, uit vrees voor bederf van hun grond, hoogstwaarschijnlijk niet accoord zouden gaan, m.i. zeker niet aan te bevelen.

Door de oorlogsomstandigheden hebben wij onze plannen slechts gedeeltelijk kunnen uitvoeren. In het najaar van 1941 werden ter oriëntering een paar sleuven gegraven over de gehele

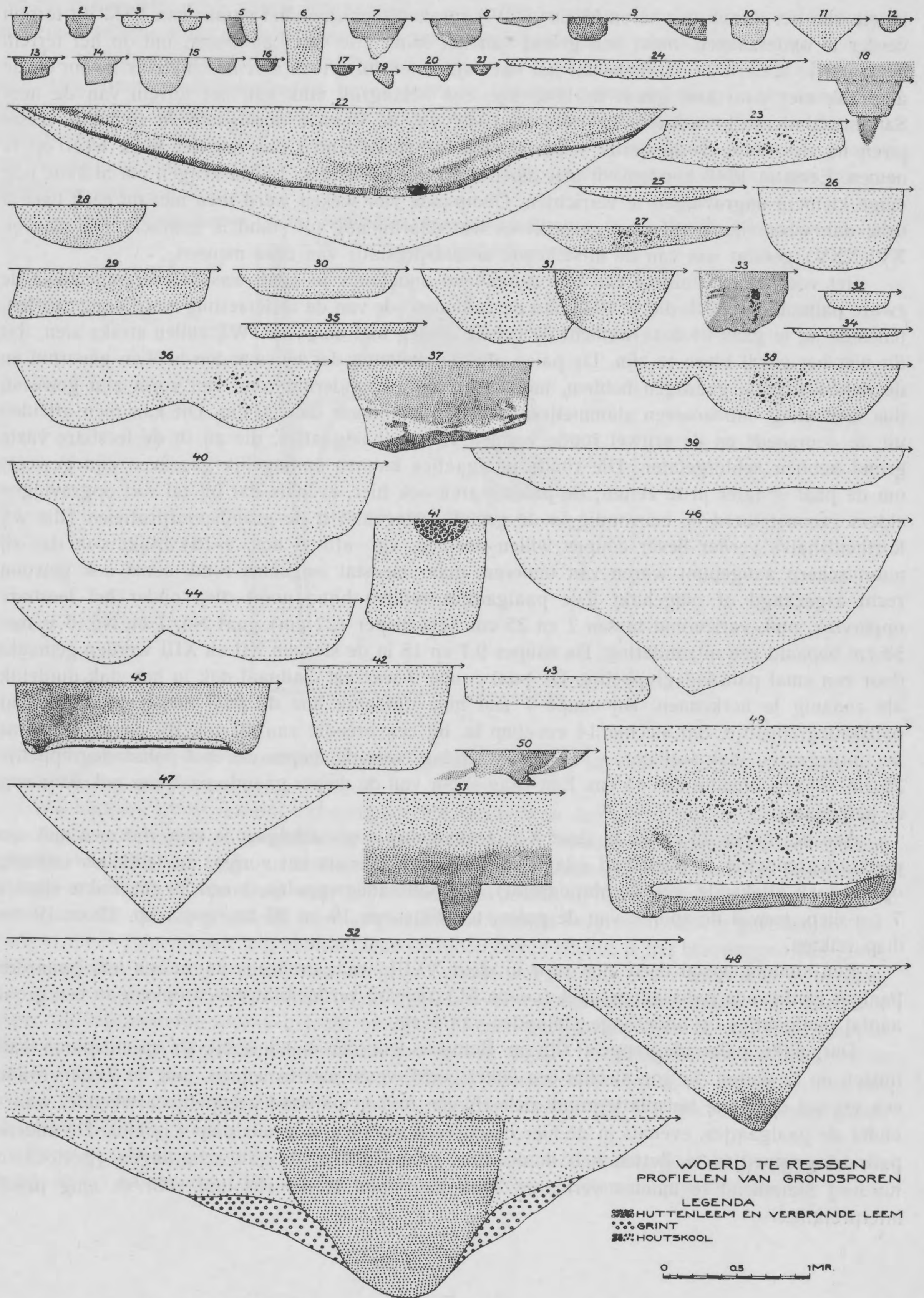
lengte van het terrein der heren MULDER. Wij spraken toen af in het najaar van 1942 dit terrein verder te onderzoeken, maar een gebod van het Ministerie van Landbouw, om op het terrein koolzaad te telen, was oorzaak, dat het dat najaar tenslotte toch niet beschikbaar kwam en de afspraak niet door kon gaan. In 1943 kon een belangrijk stuk van het terrein van de heer SANDERS onderzocht worden. In 1944 en 1945 was de Betuwe oorlogsterrein en in de eerste jaren na de oorlog verhinderde schaarste aan arbeidskrachten ons om het werk weer op te nemen. Eerst in 1948 konden wij met moeite een paar arbeiders bijeen krijgen om althans nog enige kleinere nagingen te verrichten. Gedurende vier weken werd toen met nu eens twee à drie, dan weer vier à vijf man gewerkt en wat daarbij nog tot stand is gebracht (de sleuven XVI-XXV) getuigt wel van de uitstekende arbeidsprestatie van deze mensen.

Het voornaamste object van ons aanvullend onderzoek in 1948 was het vervolgen van de zware palissadegreppel, die in 1943 aan de zuidoostzijde van de nederzetting werd aangetroffen, teneinde na te gaan of deze wellicht de gehele aanleg had omgeven. Wij zullen straks zien, dat dit niet het geval bleek te zijn. De palen, die de skeletten der huiswanden hebben gevormd en de dakconstructie gedragen hebben, moeten zonder uitzondering rond van vorm zijn geweest, dus eenvoudig onbehouwen stammetjes, meestal niet dikker dan 20 cm. Dit kan men afleiden uit de doorsnede en de vrijwel ronde vormen van de paalgaatjes, die zij in de leesbare vaste grond hebben achtergelaten. Die ronde paalgaatjes kunnen onmogelijk gegraven zijn geweest om de paal er later in te zetten; de palen waren ook hier, evenals dat bij tal van opgravingen elders geconstateerd is, eenvoudig in de grond geslagen. Uit de grondspoorprofielen (die wij kortheidshalve verder liever coupes willen noemen, vgl. afb. 6 nos. 1-18) blijkt ook dat zij nooit scherp aangepunt waren van onderen, maar meestal enigszins rond, soms ook gewoon recht afgezaagd of omgehakt. Die paalgaatjes reikten bijna nooit diep onder het leesbare oppervlak, nml. varierend tussen 7 en 25 cm. Iets dieper (27 cm) gaat No. 7 en No. 6 is met 38 cm bepaald een uitzondering. De coupes 9,7 en 18 in de sleuven XII en XIII werden gemaakt door een smal palissadegreppeltje. De paal coupe 9 was als eindpaal ook in het vlak duidelijk als zodanig te herkennen. Bij coupe 7 ziet men duidelijk hoe de paal dieper gaat dan het palissadegreppeltje, dat slechts 14 cm diep is, bij een breedte van 40 cm. Bij coupe 18, waar het uitgegraven vlak wellicht $\pm$ 10 cm hoger lag, was de diepte van het palissadegreppeltje 25 cm, bij een breedte van 45 cm. Een vaag spoor van de dieper gaande paal was ook daar nog te herkennen.

Aan de coupes 13 en 14 in sleuf X is zo mogelijk nog duidelijker te zien, dat men met een palissadegreppeltje te doen had (dat zich overigens, evenals het vorige, duidelijk als zodanig op het vlak aftekende, vgl. de plattegrond). Dit palissadegreppeltje, breed 30 cm, reikte slechts 7 cm diep, terwijl de sporen van de palen, ter dikte van 19 en 20 cm, nog resp. 15 en 19 cm diep reikten.

Een analoog geval deed zich voor in sleuf XXIII, waar eveneens de, in een iets zwaarder paalgat eindigende palissadegreppel (coupe 51) zich bij verder platgraven oploste in een groot aantal paalgaatjes op onderlinge afstanden van 5 cm.

Dergelijke palissadegreppels zijn in Betuwse woerden bijna nooit als grondsporen van huizen op te vatten. Ik zou slechts een enkel geval weten aan te wijzen, nml. te Zetten, waar een vrijwel complete huisplattegrond zich als een ondiep palissadegreppeltje aftekende, waaronder de paalgaatjes, evenals in de hier beschreven gevallen, nog iets dieper reikten. De andere palissadegreppeltjes te Zetten heb ik destijds gemeend alle als van schuttingen (gevlochten horden) stammend te moeten verklaren. Ook hier houd ik dit absoluut voor de enig juiste interpretatie.

Afb. 6

Om uit de wirwar van duizenden paalgaatjes, die daar in verloop van tijd naast elkaar op hetzelfde niveau zijn ingeslagen, huisplattegronden te reconstrueren, is natuurlijk zelden mogelijk. Slechts bij een paar groepen, die toevallig wat meer geïsoleerd lagen, heb ik dat gewaagd, maar aarzelend en onder voorbehoud. Zo zijn de huizen A, B, C, D, E en F ontstaan. Het zou mij niet moeilijk vallen er met dezelfde graad van waarschijnlijkheid nog enige bij te reconstrueren, maar ik laat dit spelletje gaarne aan de belangstellende lezer over. In de groep A meen ik een vrij groot huis te herkennen, van 6×9 m., met een rij middenpalen die de nok van het dak gesteund hebben. De huizen B, C, D en E waren kleiner en meer vierkant van vorm. Deze huizen vinden hun analogieën in de huizen van de Hoge Hof te Zetten. Zij zijn van een ander type dan de lange, drieschepige hallenhuizen, die VAN GIFFEN o.a. te Rhee in Drente vond in een door een palissade omgeven nederzetting uit de zelfde periode als deze te Ressen ⁴⁾, maar komen daarentegen overeen met woningen uit de eerste eeuwen na het begin onzer jaartelling te Sleen ⁵⁾. In Duitsland groef DOPPELFELD op de Bärhorst bij Nauen een Germaanse nederzetting op die, hoewel groter, veel overeenkomst vertoonde met die te Rhee ⁶⁾. Hij vond daar o.a. ook woningen van langgestrekte vorm, die opzij een uitbouw hadden. De plattegrond van ons huis F herinnert daaraan, alhoewel het natuurlijk ook niet onmogelijk is, dat wij daar met twee doorelkaar liggende huisplattegronden uit verschillende perioden te doen hebben ⁷⁾. Het Ressen huis is wel aanzienlijk kleiner dan het door DOPPELFELD op zijn afb. 13 gedemonstreerde.

Merkwaardig zijn weer de twee ronde gebouwsporen G en H, die ons, zoals reeds eerder werd opgemerkt, aan een analogie te Zetten herinneren. Zij kwamen voor de dag bij de eerste opgravingscampagne in 1941. De sporen van het gebouw G vertoonden zich op het grondvlak als een donker gekleurde kring van houtskoolresten (Pl. VI, afb. 1) en vlak daar omheen enige paalgaatjes, waarvan zelfs de diepsten bij doorsnijding nog slechts heel weinig dieper in de vaste grond bleken te gaan (coupe 19-20). Een coupe (no. 22) door het gehele gebouw gaf een komvormige kuil te zien, in het midden 1 m diep. Het onderste gedeelte van deze kuil bestond uit grijze grond, naar zijn aard te oordelen ingestoven en met regenwater vermengd ingestroomd. Daarop lag, van de randen af naar het midden dalend tot op 60 cm diepte, een laag houtskool, waarin ook een klomp verbrande leem werd aangetroffen. Daarboven aangevulde grond, eveneens met veel houtskoolresten en enige scherven van Bataafs en Romeins aardewerk, w.o. determineerbaar een oranjegeel pijparden kruikhalsje uit het einde der tweede eeuw (een analoge vorm bij BRUNSTING, het grafveld onder Hees, Pl. 4, 6). Het komt mij voor, dat wij hier te doen hadden met een onregelmatig rond gebouwtje (de paalgaatjes vormden lang geen zuivere cirkel) met een middellijn van ongeveer 4 m, dat een houten vloer gehad heeft. Deze vloer moet zich dan op enige afstand boven de grond bevonden hebben want de kuil eronder kon gedeeltelijk dichtstuiven. Toen het gebouwtje door brand vernield werd zijn de verkoolde houtresten in de kuil gevallen. Vermoedelijk moeten wij in dit gebouwtje een graanschuur zien, waarvan de vloer, ten behoeve van een goede luchtcirculatie, op enige afstand boven de grond was aangebracht terwijl, om dit doel nog te bevorderen, bovendien onder de vloer een kuil was gegraven. Ook het ronde gebouw H, ongeveer even groot als G, waaronder zich geen kuil bevond en waarvan

4) N. Drentsche Volksalmanak, 1938.

5) N. Drentsche Volksalmanak, 1939.

6) Praehist. Zeitschr., XXVIII-XXIX (1937-1938).

7) Hetwelk trouwens bij de genoemde huizen van de Bärhorst ook niet uitgesloten schijnt, als men DOPPELFELDS afb. 13 goed bekijkt.

het kringspoor een palissadegreppel bleek te zijn (pl. VI, afb. 2), zou ik als een graanschuur willen verklaren.

Er werden op het terrein ook drie waterputten gevonden: I, J en K. Bij put I had de ronde putrand blijkbaar uit vlechtwerk bestaan. Rechtop staande takken werden aangetroffen en daarbij een massa dunnere twijgen. Ook veel resten van vergaan gras. Niets zat meer in zijn verband. Wij kunnen gevoeglijk aannemen, dat de putwand oorspronkelijk uit graszoden was opgebouwd, gestut door een schoeiing van vlechtwerk, zoals dat elders wel meer is aangetroffen, maar de graszoden waren als zodanig niet meer te herkennen. Door het sterk opwellende water was de bodem van de put niet te bereiken.

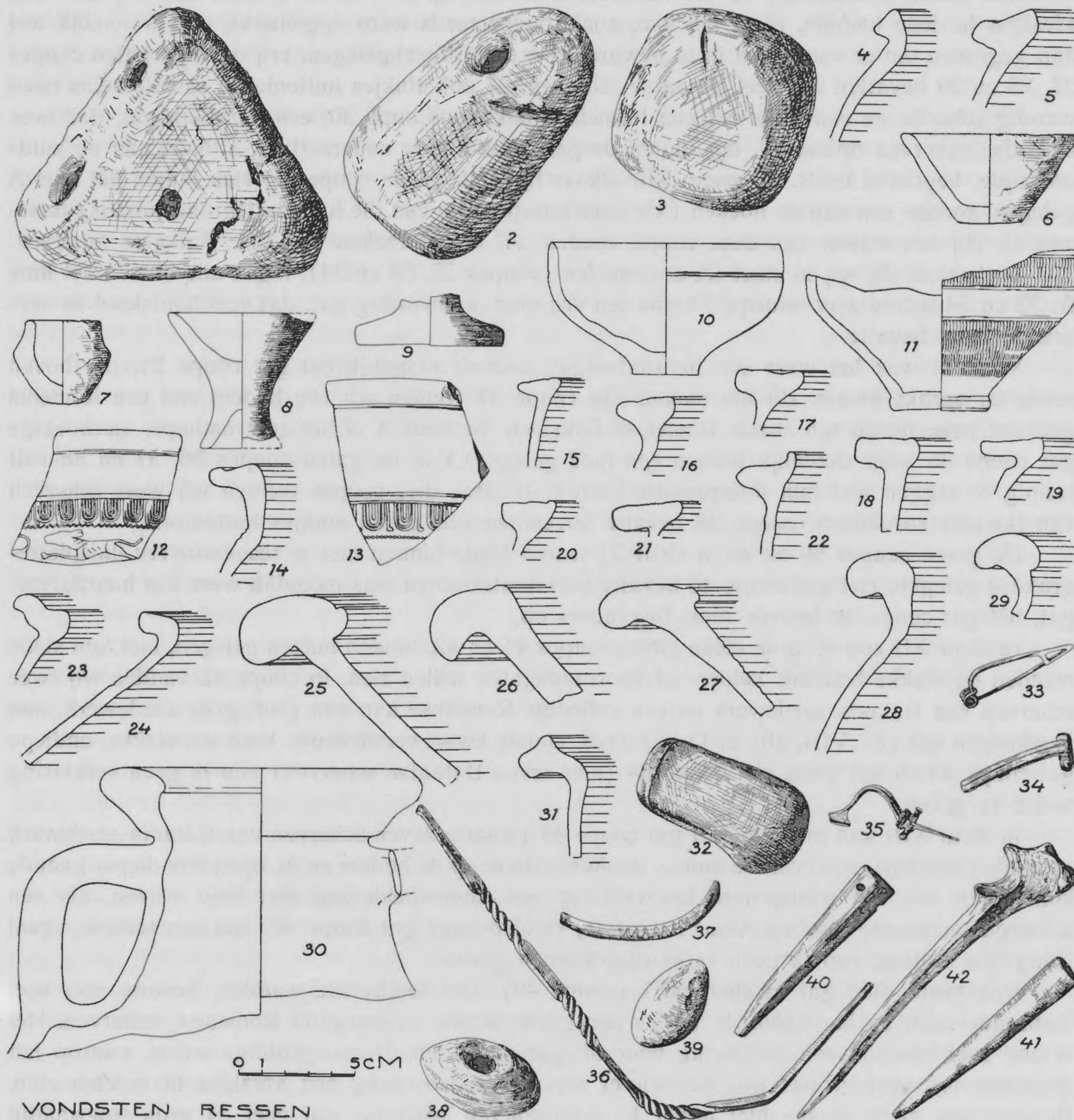
De put J was een tonput. In het leesbare vlak, 68 cm onder het maaiveld (+ 848 A.P.) vertoonde hij zich als een vierkante ingraving met een ronde plek in het midden.

Op + 732 A.P. tekenden zich duidelijk de grondsporen van een vierkante dubbele houten omkisting met paaltjes op de hoeken (ongeveer 1 m in het vierkant) af (Pl. VI, afb. 3). Op + 698 A.P. verdween het vierkant. De tonput, toen duidelijk zichtbaar en in het grondwater geconserveerd (Pl. VII, afb. 1) ging dieper. De put leverde nogal wat vondsten op, die ik hieronder laat volgen: Veertien driehoekige netverzwaringsen van gebakken aarde (waarvan enkele slechts fragmentarisch bewaard), op de drie hoeken doorboord (afb. 7 No. 1), drie kegelvormige weefgewichten (afb. 7 No. 2), drie stenen van graniet, ongeveer rond, maar op verschillende plaatsen een weinig afgevlakt (afb. 7 No. 3). Zij dienden waarschijnlijk om het graan te kneuzen op een wrijfsteen of in een geïmporteerde Romeinse wrijfschaal⁸). Verder een fragment van een handmolensteen, een oor van een grote Romeinse amfora, een randfragment van een klein, waarsch. vrij laat tweedeëeuws wrijfschaaltje, twee randfragmenten van een pot van terranigrachtig aardewerk, die bekende lichtgrijze, vrij grove waar, waarvan het verspreidingsgebied vrijwel tot ons land beperkt schijnt te zijn (afb. 7 No. 4, geen analogie), nog een randscherf van terranigrachtig aardewerk met schuin omlaag gebogen rand (afb. 7 No. 5, een der variaties van Hofheim Type 91 b, laatste kwart eerste eeuw), een paar scherven van Romeins ruwwandig aardewerk, niet nader te determineren wandfragmenten, een tiental scherven van gewoon grof Bataafs aardewerk, tenslotte nog stukken van hertengeweien, een hoorn van een rund en enige ijzerfragmenten. Put K was van eenzelfde constructie als put J. Op + 795 A.P. vertoonde hij zich als een ronde plek. Op + 718 A.P. tekende zich het vierkant (80 × 80 cm) van de houten omkisting af, met paalgaten op de hoeken (Pl. VII, afb. 2). Deze ging tot + 678 A.P. Op + 652 A.P. werd binnen het vierkant het nog bewaarde gedeelte van de tonput zichtbaar (Pl. VIII, afb. 1).

De bodem van de put, bestaande uit grind, werd op + 552 A.P. bereikt. In deze put werden, evenmin als in put I, enigerlei vondsten gedaan. Zoals steeds in dergelijke nederzettingen, werden op het terrein, behalve de kleine paalgaatjes van de palen der huiswanden, nog een massa grotere gaten aangetroffen. De meeste waren rond, andere meer onregelmatig van vorm. Van een aantal dezer gaten werden coupes getekend. Men is nog nooit tot een vaste conclusie gekomen omtrent de betekenis van zulke gaten. Sommige worden door de vele scherven en afgekloven botten, die men in de vulling vindt, wel duidelijk als afvalgaten gekarakteriseerd, hetgeen niet uitsluit, dat zij oorspronkelijk wel met een ander doel gegraven kunnen zijn, bijv. om voorraden in te bewaren, om klei te winnen voor de pottenbakkerij, als latrine enz. Maar ook de gaten met een vrij schone vulling bevatten meestal wel enige scherven. In sleuf VIII kan het gat coupe 23 met

8) Een dergelijke graankneuzer afgeb. bij BOELES, Friesland tot de elfde eeuw, Pl. XXXVI, 8.

veel scherven van Bataafs aardewerk, houtskool en roodverbrande grond en duidelijk liggend binnen het huis C, een haardplek zijn geweest, maar wellicht is er ook een andere verklaring

Afb. 7

voor te geven. DOPPELFELD merkte nml. bij de boven aangehaalde opgraving op de Bärhorst op, dat dikwijls dicht bij de haarden afvalgaten lagen, waar de as werd ingeworpen⁹⁾. Het is niet onmogelijk, dat wij ook in het gat coupe 23 zulk een asgat moeten zien. De coupes 24 en

9) T.a.p., blz. 312.

25, zeer ondiepe gaten, lagen ook binnen huizen. Het gat coupe 26, binnen het huis B gelegen, maakte door de scherven (vijf scherven van Bataafs aardewerk en twee scherven van een Romeins gesausd bekertje) en de beenderen die het opleverde, de indruk, dat wij met een afvalgat te doen hadden, maar het kan, zoals boven reeds werd opgemerkt, oorspronkelijk wel zijn gegraven om er voorraden in te bewaren. De dicht bijeengelegen, vrij ondiepe gaten coupes 27, 28 en 29 bevatten vrij veel Bataafse scherven, 27 ook stukjes huttenleem, een Romeins ruwandig scherfje en een stuk van een Romeinse dakpan. Coupe 30, een dergelijk gat, dat twee Bataafse scherven opleverde, lag buiten de palissade die de nederzetting, althans aan de zuidoostzijde, begrensd heeft. De twee door elkaar liggende gaten coupe 31, vlak buiten het huis A gelegen, sneden een van de hoeken (als onze interpretatie van die huisplattegrond juist is) daarvan af. Bij het maken van deze coupe vonden wij in het rechtse gat drie Bataafse scherven.

Die gaten, die wij in sleuf IX doorsneden (coupes 32, 33 en 34), lagen alle binnen het huis A. 32 en 34 waren zeer ondiep, 33 was een vrij diep, komvormig gat, dat veel houtskool en verbrande leem bevatte.

Wellicht was het weer een haardafvalgat, evenals mogelijk het gat coupe 21, dat boven reeds ter sprake kwam. Bij het maken van coupe 34 vonden wij een bodem van een Romeins gesausd bekertje en een stukje Romeinse baksteen. In sleuf X is het zeer ondiepe, vierhoekige gat coupe 35 weer duidelijk binnen een huis gelegen. Van de gaten coupes 36, 37 en 38 valt weinig te zeggen wat hun interpretatie betreft. In deze drie coupes vonden wij weer scherven van Bataafs aardewerk, coupe 38 bevatte bovendien een aantal stukjes huttenleem.

De gaten coupes 39 en 40 in sleuf XI waren beide binnen niet te reconstrueren huisplattegronden gelegen. Het gat coupe 40 bevatte veel houtskool en was mogelijk weer een haardafvalgat, het gat coupe 39 leverde niets bijzonders op.

In sleuf XII zou ik in de diepe gaten coupes 41 en 42, binnen huizen gelegen, met hun steile wanden en vlakke bodems, kelder- of voorraadsgaten willen zien. In coupe 42 vonden wij twee scherven van Bataafs aardewerk en een volledige Romeinse kan van grof, grijs aardewerk, met ingeknepen tuit (Pl. VIII, afb. 2, 1), waarsch. laatste kwart eerste eeuw. Voor het vlakke, ondiepe gat coupe 43 en het grote gat coupe 44 (met zeven Bataafse scherven) zou ik geen verklaring weten te geven.

In sleuf XIII kan mogelijk het gat coupe 45 (waarin zeven scherven van Bataafs aardewerk gevonden werden), waarvan de dunne, donkere strook op de bodem en de opzij iets dieper gaande kommetjes, als van paalsporen, kennelijk op een binnenbekleding met hout wijzen, als een keldergat verklaard worden. Voor het grote, vielvormige gat coupe 46, met een schone, egaal lichtgrijze vulling, zou ik geen verklaring kunnen geven.

Een groot diep gat in sleuf XXI (coupe 49), met loodrechte wanden, bevatte zeer veel verbrande leem en houtskool, benevens een grote massa, overwegend Romeinse, scherven. Het is ook zeer moeilijk een verklaring voor dit gat te vinden. De zorgvuldige wijze, waarop het gegraven is, wijst er wel op, dat wij er niet maar eenvoudig een afvalgat in moeten zien. Behalve een grote massa niet nader te determineren scherven van geel en grijs ruwandig aardewerk, van pijpen kruiken, enkele stukjes terra nigra, een fragmentje terra rubra, enkele Bataafse scherven, een paar scherfjes van geschilderde bekertjes, een paar stukjes bazaltlava, een ijzeren spijker, een slingersteentje, een geribde, groengrijze kraal enz. zijn speciaal te vermelden: een bodemfragment van terra sigillata met stempel CIRRUS F (Lezoux, tweede eeuw) en een fragment van een kom Drag. 38 (vgl. OSWALD a. PRICE, Pl. LXXII. 5, tijd van Trajanus-Hadrianus). Verder een bijna complete terra nigra kom (vgl. HOLWERDA, Belg. Waar

in Nijmegen, Pl. XI 522, 1e helft 2e eeuw), een randfragment van een terra nigra kom (vgl. HOLWERDA, t.a.p., Pl. XII. 569, 2e eeuw), een randfragment van een kleine wrijfschaal (vgl. Arentsburg, afb. 95, 300, waarsch. 1e helft 2e eeuw) en een groot aantal randscherven van ruw-wandige potten met vlakke, horizontale rand uit de jaren omstreeks 100 n. Chr. Voor zover determineerbaar is deze hele gesloten vondst dus wel in de eerste helft van de tweede eeuw te dateren.

Aan de zuidoostzijde van de nederzetting vonden wij, op enige afstand van de gebouwsporen, een breed, zich niet scherp aftekenend, maar wel enigszins donker gekleurd, grondspoor, dat wij in 1943 in oostelijke richting tot in sleuf XV konden vervolgen en in 1948 in westelijke richting tot in sleuf XVIII, waar het eindigde. Bij nader onderzoek (vgl. coupes 47 en 48 en de in 1948 o.a. gemaakte coupe 52) in sleuf XVI bleek dit grondspoor een vrij diepe sleuf aan te wijzen, met een spits profiel, dat even aan de spitse gracht van een Romeins castellum deed denken. Op het leesbare niveau was het nog 2.50 à 2.25 m breed. De egaal lichtgrijze vulling bevatte slechts enkele scherven van Bataafs aardewerk, heel onderin, geen ander afval. Ook niet de minste sporen van vegetatie, zoals men zou verwachten bij een gracht of sloot die lang open gelegen heeft. In het midden onderin in sleuf XVI vonden wij twee vage sporen van donkere verkleuring van paalpunten, die nog iets dieper gereikt hebben dan de gegraven greppel. Wij hadden hier zonder twijfel te doen met de greppel van een zware palissadering. Het feit, dat deze palissadering buiten langs het bebouwde areaal gelopen heeft, wekte de verwachting, dat wij hier wellicht te maken zouden hebben met een omheining van de gehele nederzetting. Daarom hebben wij in 1948 in de eerste plaats getracht die palissadegreppel in westelijke richting te vervolgen. Hij bleek reeds, zoals gezegd, in sleuf XVIII definitief te eindigen met een afzonderlijk paalgat aan het eind (vgl. ook Pl. IX, afb. 1 en coupe 50), precies zoals de boven beschreven lichte palissaderingen. Daar ook aan de westzijde bij het onderzoek in 1941 geen spoor van enige omheining was aangetroffen, moeten wij de gedachte aan een versterking of duidelijk gemarkeerde begrenzing van dit Batavendorp laten varen.

Een merkwaardige ontdekking deden wij in sleuf XVI. Daar stieten wij (tussen L en M op de kaart) op verbrande grond, met zeer veel as en houtskool. Bij nader onderzoek in sleuf XXV, die een duidelijker profiel opleverde (vgl. de profielen Pl. IX, afb. 2 en 3) bleek dat een groot aantal brandlaagjes telkens werd afgewisseld door laagjes vrij zuivere klei of zuiver zand, terwijl in het midden een vrijwel ronde plek met een doorsnede van ongeveer 1.20 m een ruim 20 cm dikke pakking van kiezel vertoonde, die naar boven toe overging in een laag hard gebakken leem. Onder de kiezellaag vertoonden zich twee paalgaten(?) die ook gedeeltelijk met kiezel gevuld waren en wellicht niet bij de aanleg hoorden (er werden rondom meer paalgaten onder de brandlagen aangetroffen). Een grote massa Bataafse scherven vormde, vlak bij de kiezelplek in sleuf XXV, een dunne, maar compacte, laag tussen de bovenste lagen. Vooral dit laatste fenomeen helpt ons dit alles verklaren als een pottenbakkerij. Het primitieve Bataafse aardewerk werd niet in een oven, maar in een open vuur gebakken op de kiezelplek. Telkens als een baksel gaar was werd het vuur uitgehaald, de as- en houtskoolresten in de naaste omtrek uitgespreid en een dun laagje schone grond of een plaveisel van aardewerkscherven daar weer overheen gebracht. In de brandlagen werden ook de typische miniatuurpotjes afb. 7 No. 6 en 7 gevonden en een vijftal spinschijfjes, alles ongetwijfeld producten van een pottenbakkerij.

De vondsten

De vondsten, die bij het maken der coupes gedaan werden, zijn boven reeds besproken. Wij zagen daar al, dat weliswaar de grote massa bestond uit scherven van grof, Bataafs aardewerk, maar dat daarnaast ook dikwijls scherven van geïmporteerde Romeinse ceramiek gevonden werden. Ik wil ook hier verder een bespreking van de Bataafse aardewerkvormen bijna geheel achterwege laten, daar deze niet alleen voldoende bekend zijn, die potten met nu eens opzettelijk ruw gemaakt, dan weer zorgvuldig glad gepolijst oppervlak, met naar buiten omgebogen randen, soms met op de schouder kleine, omhoog geknikte oortjes, of met gekartelde randen, maar ook omdat er gedurende de gehele Bataafse tijd feitelijk geen chronologische ontwikkeling in aan te wijzen is. Een merkwaardige vorm in Bataafs aardewerk is echter een soort kelkvormig bekertje (afb. 7 No. 8). In Friesland komt deze bekervorm ook in het fijnere gesmoorde aardewerk voor. Een schijfvormig voetje (afb. 7 No. 9) is misschien ook van een bekertje afkomstig.

Een drietal Bataafse potjes, waarvan een geheel gaaf en de beide andere althans gedeeltelijk van bodem tot rand intact zijn gebleven, vindt men op de foto Pl. VIII, afb. 2 onder 2, 4 en 6 weergegeven. Daarnevens ook een randscherf van een pot met opzettelijk ruw gemaakt oppervlak, van enigszins ongewone vorm, een hoge, staande rand en een sterk naar buiten geknikte schouder (Pl. VIII, afb. 2, 7). Het gedeelte van de wand onder de schouder loopt zeer schuin weg, waaruit men moet besluiten, dat de buik van de pot tamelijk ondiep is geweest. Van het eigenaardige voorwerp van klei, ook op onze foto afgebeeld, onder No. 5, met zes knoppen en doorboord door drie, telkens van knop tot knop doorlopende, gaten, ken ik geen analogie en ik zou ook de betekenis ervan niet kunnen raden. Behalve de boven reeds genoemde kan uit het gat coupe 42, vindt men op deze foto tenslotte nog een stukje huttenleem (No. 3), met afdrucken van het vlechtwerk van dunne twijgen, waar het tegenaan gesmeerd is geweest. Op de gladde kant zijn nog uiterst geringe sporen van een witte substantie zichtbaar, wat doet vermoeden, dat die lemen wanden, zoals wij dat ook van zulk werk uit latere eeuwen veelal gewend zijn, wit gesausd waren. Ook bij de opgraving van het Germaanse dorp op de Bärhorst constateerde DOPPELFELD reeds hetzelfde. Een aardig gaaf stukje is het Romeinse grijs gesausde kommetje (afb. 7 No. 10), dat, naar het kleine voetje te oordelen, omstreeks het midden of de tweede helft van de tweede eeuw gedateerd moet worden. Iets ouder is waarschijnlijk een fragment van een hoge beker in dezelfde techniek (afb. 7 No. 11). Er werden in totaal zeven stukjes terra sigillata gevonden. Vier werden er reeds bij coupe 49 vermeld, van de overige drie waren er nog twee determineerbaar, nml. een randfragment van een kom Drag. 37 (afb. 7 No. 12) uit Lavoye (1e helft 2e eeuw, vgl. Arentsburg, afb. 79, 15-17) en een randfragment van een kom van dezelfde vorm (afb. 7 No. 13), met de karakteristieke eierlijst van Censorinus uit Trier (eind tweede eeuw). De ruwwandige kookpotten met rond omgebogen rand zijn van het begin van de eerste tot zeker het einde der tweede eeuw in gebruik gebleven. Het randfragment (afb. 7 No. 14) heeft een dekselgeul, wat vrij zelden voorkomt. Dit randprofiel is wellicht het best te vergelijken met Ubbergen, Pl. X. 36 (Oudh. Med., N.R., XIII), vóór 70 n. Chr.. De kookpotten met vlakke, horizontale rand (afb. 7 No. 15-21) dateren in het algemeen uit de jaren omstreeks 100, maar kommen met deze randvorm komen reeds in het begin der eerste eeuw voor en duren tot het einde der tweede. Bij de oudere vormen helt de rand buitenwaarts, sedert de Flavische tijd gaat hij ook enigszins naar binnen uitsteken. Bij onze exemplaren is te weinig van de wand der potten bewaard om steeds te kunnen zeggen of wij met kookpotten te doen hebben. Als een variatie van deze vorm kan men wellicht afb. 7 No. 22 beschouwen, met een opstaand randje aan de binnenkant. Sedert de tijd van Hadrianus gaat de kookpot met dekselgeul (hartvormig

randprofiel) overheersen. Daarvan is maar een enkel exemplaar (afb. 7 No. 23) gevonden. Een fragment van een zgn. honingpot van gele pijpaaarde (afb. 7 No. 24) is niet binnen een kort tijdsbestek te dateren. Hetzelfde geldt voor de wrijfschalen (afb. 7 No. 25-27), resp. te vergelijken met Arentsburg, afb. 95, 299 en afb. 96, 314 en 324, alle stukken uit de tweede eeuw. Over de grote grijze terranigraächte kommen, waarvan ik, van de vijf gevonden randfragmenten, er hier nog twee (afb. 7 No. 28 en 29) af wil beelden, is boven al gesproken naar aanleiding van No. 4.

Wij besluiten de aardewerkvondsten met twee halzen van grote kruikamforen (afb. 7 No. 30 en 31). No. 30 vertoont enige overeenkomst met Arentsburg, Pl. 97, 326, door HOLWERDA als een zeer laat stuk beschouwd. Ik zou voor ons stuk, evenals voor dat van Arentsburg, van rode aarde en met een witte engobe, geen datering durven geven, evenmin als voor No. 31 van tamelijk fijn, geel baksel.

Onder de niet-ceramische vondsten treft ons allereerst een fragment van een stenen hamer met steelgat (afb. 7 No. 32) een stuk, dat in de bekercultuur thuis hoort en in de tijd der Bataven dus reeds een antiquiteit van eerbiedwaardige ouderdom. De hamer is bij het steelgat afgebroken en naar die zijde toe later bijgeslepen en dunner gemaakt, waarschijnlijk om hem, op een andere wijze aan een steel bevestigd, nogmaals te gebruiken. Een provinciaal-Romeinse bronzen draadfibula met bandvormige beugel (afb. 7, No. 33) is niet binnen enge grenzen te dateren, een bronzen bandfibula met rolkap (afb. 7, No. 34) stamt uit de eerste eeuw (vgl. COLLINGWOOD, Roman Britain, fig. 60, No. 22).

Eveneens eersteëeuws is de Aucissa-fibula (afb. 7, No. 35). Een geornamenteerde bronzen band (afb. 7, No. 36) is op deze wijze bewerkt, dat tussen de bandvormige delen telkens een deel in de lengterichting gespleten is en de zo ontstane helften om elkaar heen zijn gewonden. Waarschijnlijk heeft dit voorwerp als hengsel gediend of om een lamp aan op te hangen. Een fragment van een armband van blauw glas (afb. 7, No. 37) is versierd met een opgesmolten zigzagdraad van opaque geel glas. Tenslotte werd er een groot aantal spinschijfjes van gebakken aarde in licht variërende vormen gevonden (afb. 7, No. 38), een massa kleine eivormige slingersteentjes van gebakken aarde (afb. 7, No. 39) en enige priemen van been en hertshoorn (afb. 7, No. 40-42). Van deze laatste drie groepen van voorwerpen kunnen enkele voorbeelden ter illustratie volstaan.

Conclusie

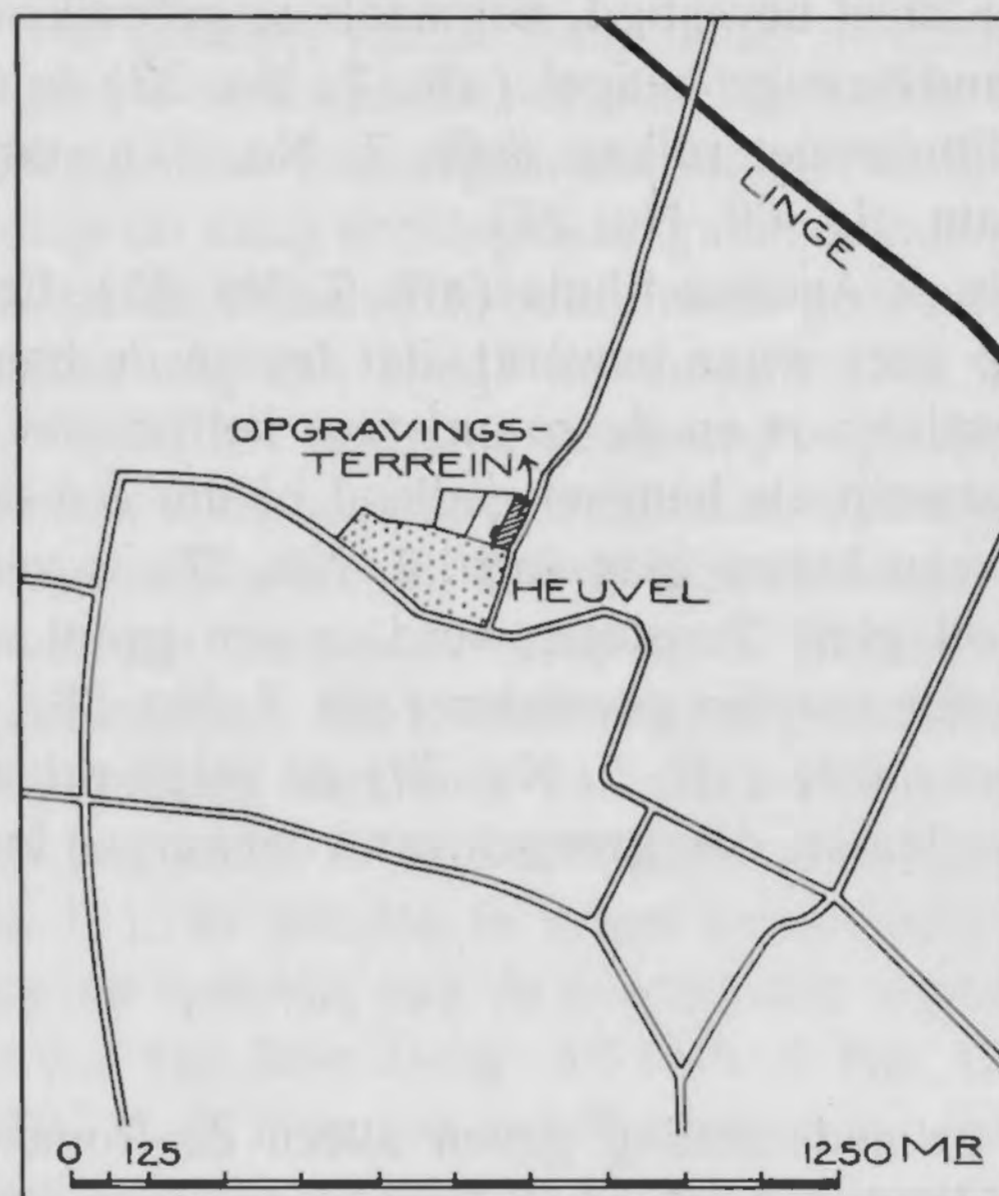
Voor de datering van de nederzetting gaven alleen de Romeinse vondsten enig houvast. Voor zover die vondsten duidelijk dateerbaar waren wezen zij zeer beslist op een vrij kort tijdsbestek, nml. van het laatste kwart der eerste eeuw tot niet lang na het midden der tweede eeuw. Opmerkelijk is b.v. vooral het absolute overheersen van vlakke, horizontale randen bij de ruwandige kommen en kookpotten en het bijna geheel ontbreken van de na het midden der tweede eeuw zo veelvuldig voorkomende randen met dekselgeul. Dat wij hieruit slechts zouden moeten besluiten op een ophouden van de Romeinse import na het midden der tweede eeuw, lijkt mij op deze plaats, zo dicht bij Ulpia Noviomagus, niet voor de hand liggen. Eerder geloof ik dat, om welke reden dan ook, tegen die tijd het hele dorp verlaten is.

Wat de vorm van de nederzetting betreft, over de dispositie van de huizen valt uit de aard der zaak niet zo heel veel te zeggen. In de aanhef heb ik al gezegd waarom het onderzoek niet zo volledig heeft kunnen zijn als oorspronkelijk het plan was. Het valt trouwens ook zeer te betwijfelen of het resultaat de veel grotere onkosten, aan een werkelijk volledig onderzoek ver-

bonden, zou hebben gerechtvaardigd. De plattegrond van een Bataafse nederzetting wordt ten slotte nooit veel meer dan een wirwar van paalgaatjes. Aan de zuid- en westzijde hebben wij de begrenzing ongeveer kunnen vaststellen, aan de noord- en oostzijde niet, hoewel „de leegte” van sleuf I wel doet vermoeden, dat de bebouwing zich aan de noordzijde niet ver meer uitgestrekt heeft. In de noordoosthoek verhinderde een aangrenzende boomgaard verder onderzoek. Het staat wel vast, zoals wij zagen, dat het dorp niet in zijn geheel omheind of versterkt is geweest. In het midden schijnt wel een onregelmatige open ruimte te zijn geweest. Overigens kan ik in de dispositie der huizen geen orde ontdekken, geen aanwijzing van straten. Hoogstens kan ik er op wijzen, dat de meeste huizen, waarvan ik de omtrek ongeveer heb menen te kunnen aangeven, noordoost-zuidwest georiënteerd zijn, een richting, die ook verder in het algemeen wel is aan te wijzen in de rijen en groepen van paalgaten waar ik mij niet aan een poging tot reconstructie gewaagd heb.

II — DE HEUVEL, ONDER BEMMEL

Toen in 1942 het opgravingssterrein te Ressen door de stand van het gewas (zie boven) niet toegankelijk was, konden wij een klein onderzoek instellen op een gedeelte van de woerd de

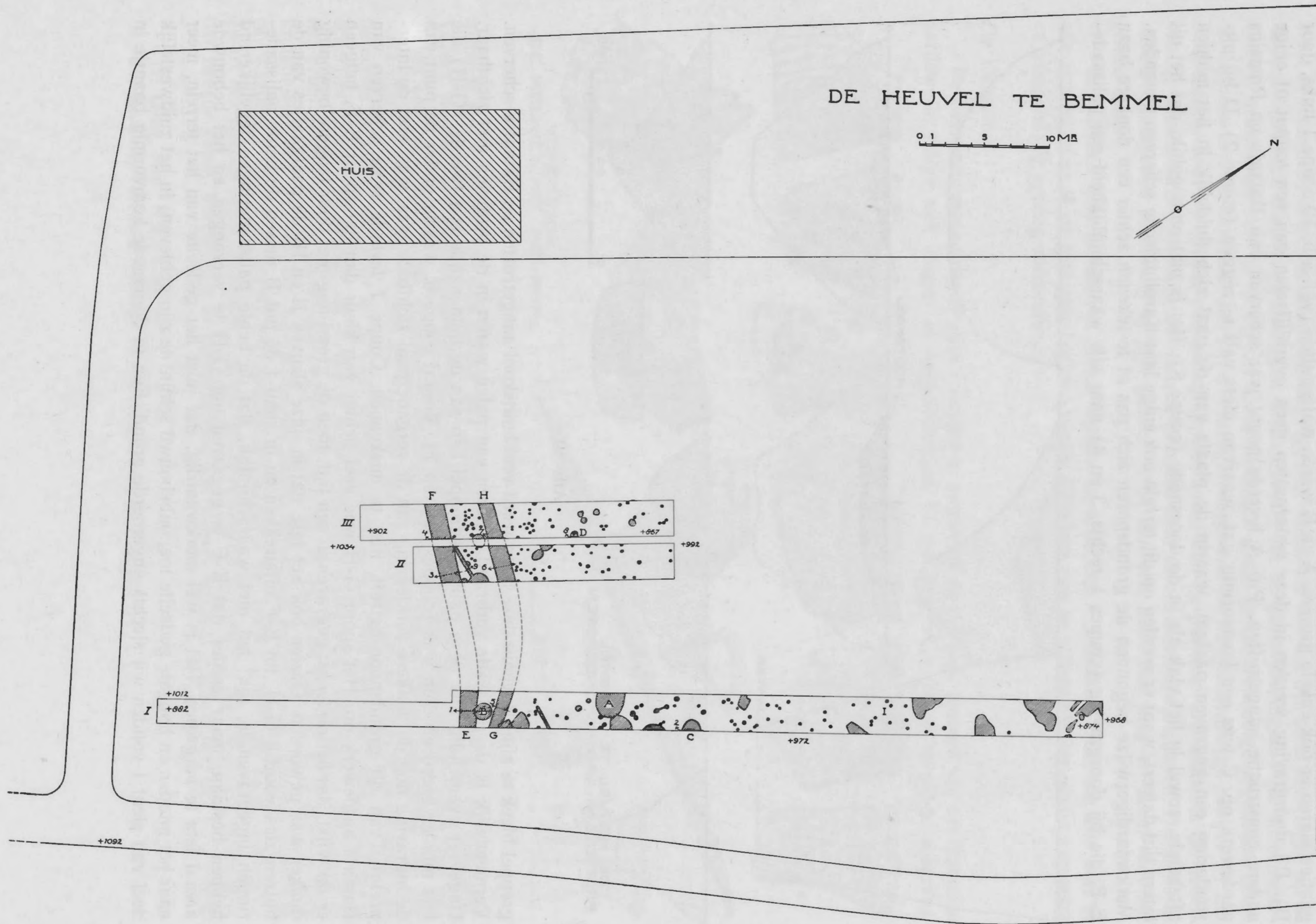
Afb. 8

Heuvel, ten Noorden van Bommel gelegen (afb. 8). De eigenaars, de firma Ratering Arntz te Bommel, en de pachter, de heer TH. J. v. D. KROON, gaven hiertoe welwillend hun toestemming.

De laag zwarte grond was daar zeer dik. De leesbare vaste grond vonden wij aan het begin van onze sleuven, d.w.z. aan de zuidwestzijde (zie de opgravingskaart afb. 9) op ± 1.30 m onder het maaiveld. Aan het eind, meer in de richting van de afloop van de hoogte, die op het hoogste punt (+ 1092 A.P.) ongeveer 1.75 m boven het omringende terrein uitstak, bedroeg de dikte van de zwarte grond nog 94 cm.

De grondsporen vertoonden hier weer hetzelfde beeld als te Ressen: een grote massa paalgaatjes waaruit wij, ook als wij gelegenheid gehad hadden om bredere stroken bloot te leggen, bezwaarlijk verschillende huisplattegronden hadden kunnen reconstrueren. Behalve de kleine

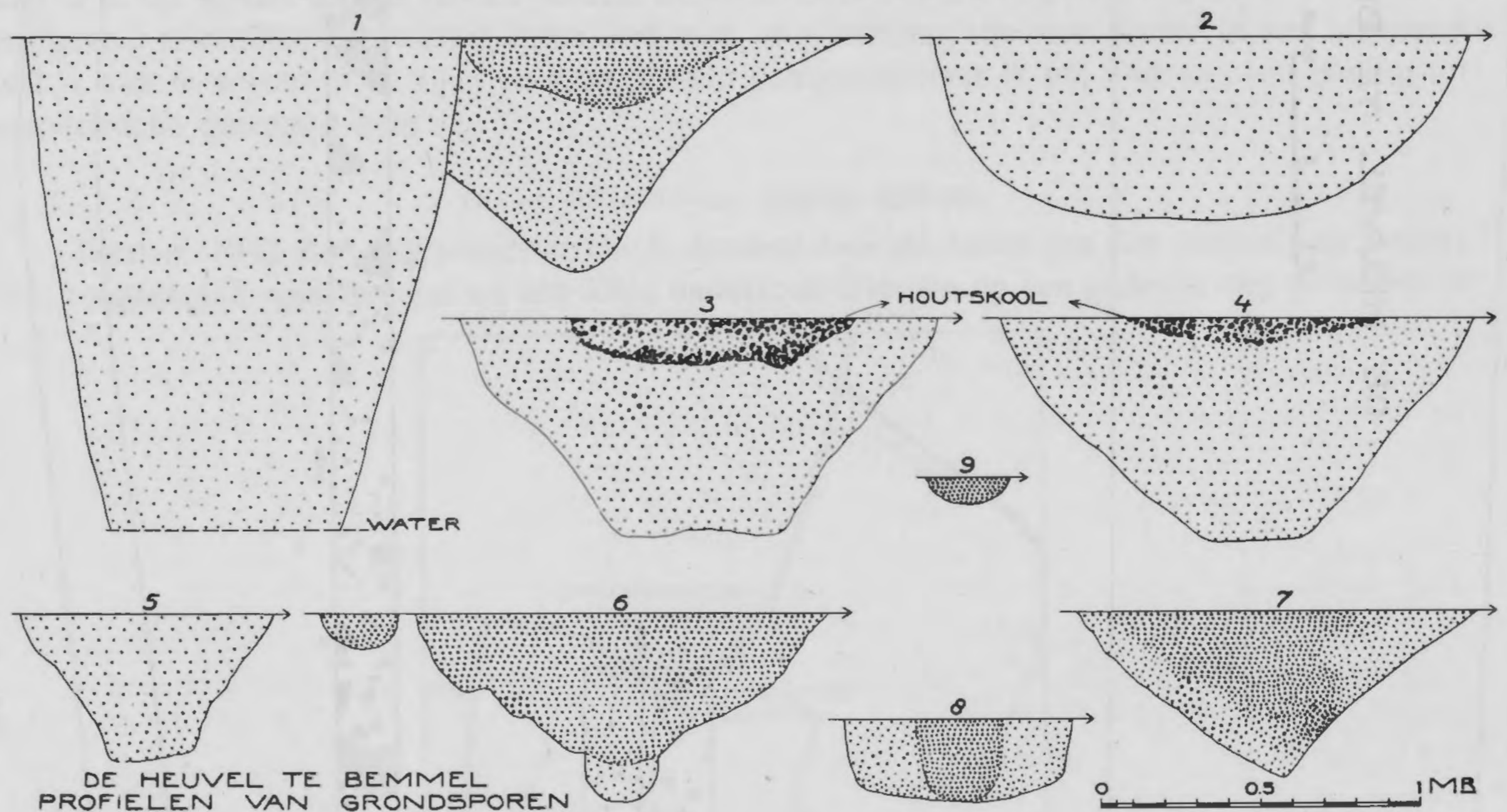

DRIE INHEEMSE NEDERZETTINGEN UIT DE ROMEINSE TIJD

Afb. 9

gaatjes waren er ook enkele grotere. A en B waren waterputten (vgl. afb. 10 coupe 1 links, door B). Bij doorgraving werden in deze waterputten geen overblijfselen van een tonput of enige andere constructie aangetroffen. Put A leverde nogal wat scherven van Bataafs en Romeins aardewerk op. C was een komvormig gat, waarvan niets valt te zeggen (coupe 2), D bij uitzondering een gegraven paalgat, waarin de plaats van de paal zich duidelijk in het midden aftekende, zowel in het vlak als in de doorsnede (coupe 8). Het is niet onmogelijk, dat het uit latere tijd dateert, want er werden op dit terrein ook enige laat-Karolingische scherven gevonden. Merkwaardigerwijze begonnen de grondsporen zich pas af te tekenen achter een donkere baan E-F, die bij doorgraving (coupes 1 rechts, 3 en 4) naar alle waarschijnlijkheid een palissade-

Afb. 10

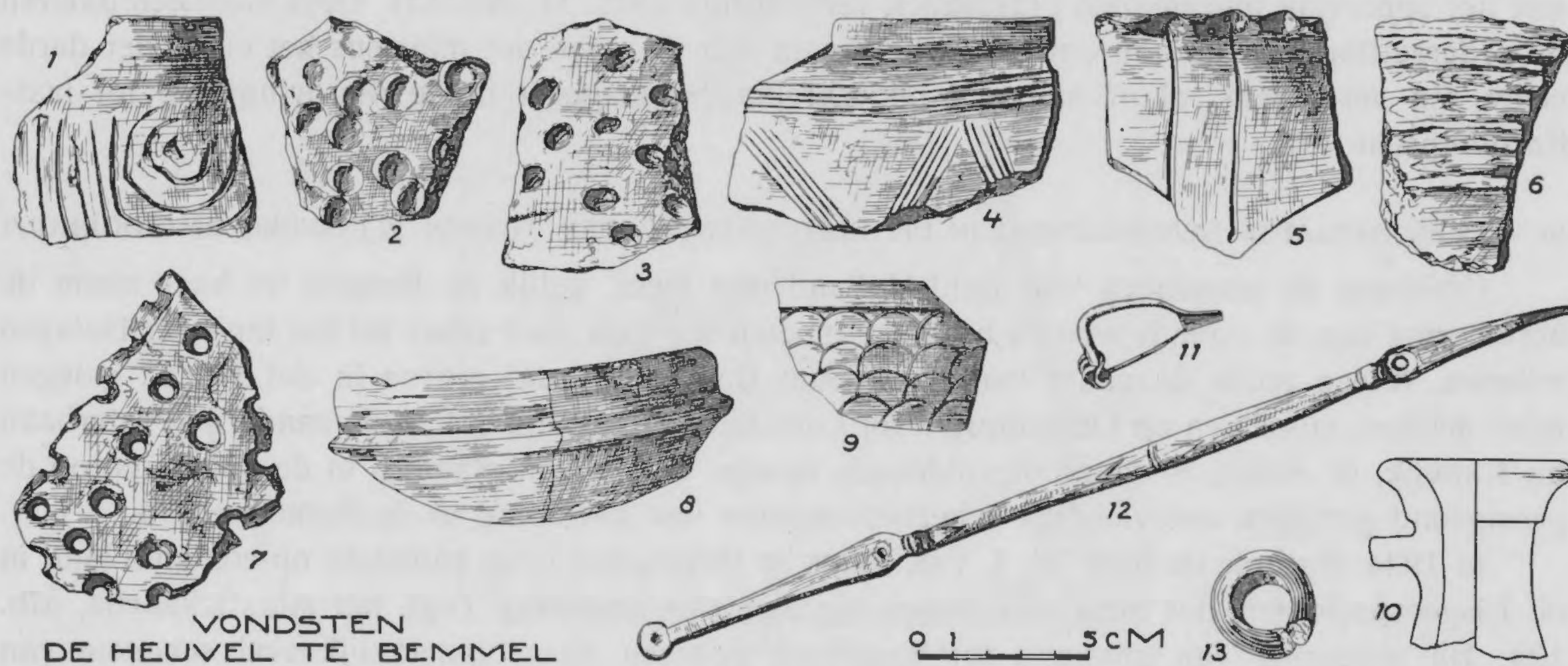
greppel bleek te zijn. Bovenin deze baan werd veel houtskool aangetroffen en Bataafse scherven. Vermoedelijk is de palissade verbrand. Sporen van palen waren in de profielen niet zichtbaar. Ongeveer evenwijdig met deze palissadegreppel liep aan de binnenzijde een tweede (G-H) die iets minder breed en diep was (coupes 5, 6 en 7). Vooral coupe 6, waarin onder de punt van de ingraving nog de donkere verkleuring van de vergane paal zichtbaar was, was, wat de interpretatie van dit grondspoor betreft, niet te miskennen. Coupe 7 leverde twee scherven van Bataafs aardewerk op. Het spoor G-H was veel lichter van kleur dan het spoor E-F, hetgeen er op wijst, dat het ouder is, gegraven in een tijd, toen de grond nog niet door langere bewoning donker was geworden. Gezien ook het feit, dat in onze sleuven II en III de paalgaatjes van de huizen zich voorbij G-H, tot E-F uitstrekken en in sleuf I de put B tussen de beide palissaderingen ingegraven is, lijkt het niet waarschijnlijk, dat de beide palissaderingen tegelijkertijd hebben bestaan, maar eerder dat E-F is gegraven om G-H te vervangen en het bebouwde areaal iets te vergroten. Het is wel merkwaardig, dat juist het gedeelte van het terrein, meer naar het midden en hoogste gedeelte toe, onbebouwd schijnt te zijn gebleven; in het zuidwestelijk deel van sleuf I vonden wij slechts ongeroerde grond. Een in doorsnede komvormig baantje in

sleuf II (coupe 9) moet als een palissadegreppeltje verklaard worden. Na onze ervaringen op de Woerd te Ressen maken wij ons geen illusies meer, dat de palissadering E-F de hele nederzetting heeft omsloten. Er is bij die Batavendorpen geen sprake van enige regelmaat in de aanleg. Als men de kaart van het bijna volledig onderzochte dorp op Ockenburgh bekijkt ¹⁰⁾ ziet men daarop ook een massa palissadegreppels, zowel aan de periferie als middenin de nederzetting tussen de grondsporen der huizen en soms daar dwars doorheen gegraven. Die palissaderingen omgeven nooit iets in zijn geheel, noch een erf, noch een huis en zeker niet het gehele dorp.

Er schijnen daar steeds een massa hekken en schuttingen geweest te zijn, die kris kras in alle richtingen en in de grilligste bochten liepen. Men kan zich zo'n Batavendorpje niet rommelig en onregelmatig genoeg voorstellen.

De Vondsten

De overgrote massa der scherven vertoonde natuurlijk de bekende vormen van het Bataafse aardewerk. Enige met vinger- of nagelindrukken of met ingekraste lijnen versierde scherven,

Afb. 11

alsmede een fragment van een rooster met gaatjes (afb. 11, No. 1-7) verdienen de aandacht. Verder werden ook hier, evenals te Ressen, nogal wat Romeinse scherven gevonden, die met elkaar een vrij nauwkeurige datering geven. Een vrij vroeg stuk is b.v. een fragment van een terra nigra bekertje (afb. 11, No. 8), Hofheim type 104 ¹¹⁾ dat aldaar alleen in de periode van de eerste bezetting, dus vóór 40 n. Chr. schijnt voor te komen. Ook een paar andere terra nigra scherfjes dateren zeker nog uit de eerste eeuw. Omstreeks midden-tweede helft eerste eeuw is het bruin gesausde, geschubde kommetje (afb. 11, No. 9) Hofheim type 22 A, te dateren. Een kruikhalsje (afb. 11, No. 10) dateert uit het eerste kwart der tweede eeuw, randscherven van ruwwandige kookpotten met vlakke horizontale rand uit het laatste kwart der eerste tot eerste kwart der tweede eeuw, randscherven van kookpotten met hartvormig profiel uit het latere deel der tweede eeuw. Verder zijn er randscherven van tweede-eeuwse wrijfschalen, een paar rand-

10) Oudh. Med., N.R., XIX.

11) Ann. des Vereins f. Nassauische Altertumskunde, XL (1912).

stukken van grote voorraadvaten, scherven van grof, terranigraächtig vaatwerk (2e eeuw) enz. Er werden maar een paar scherfjes van terra sigillata gevonden, nml. een randscherfje van een schotel Drag. 18/31, eind eerste-eerste helft tweede eeuw, een bodemscherf van een niet nader te determineren schotel, waarsch. Rheinzabern waar uit de tweede eeuw en een paar scherven van late terra sigillata van slechte kwaliteit, met sporen van witte beschildering, vermoedelijk Niederbieber, type 24 d. ¹²⁾, tweede helft derde of vierde eeuw.

Uit latere tijd werd een scherf van een Merovingisch spitsbuikurkje gevonden, terwijl (bij I op de kaart) op vrij geringe diepte nogal wat kogelpotscherven alsmede een fragment van een Pingsdorfer tuitkan (laat Karolingisch) voor de dag kwamen. Grondsporen, die met enige reden aan de Merovingische of Karolingische tijd kunnen worden toegeschreven, werden niet aangetroffen, tenzij wellicht dat ene gegraven paalgat dat boven vermeld werd.

Aan vondsten van niet keramische aard kunnen wij nog vermelden een paar ijzeren spijkers en andere onbelangrijke ijzerfragmenten, een eenvoudige draadfibula (afb. 11, No. 11) van het type Hofheim No. 169-189, een bronzen handvat van een schild (afb. 11, No. 12) en een vingerring van een in doorsnee ronde, 9 mm dikke, goudkleurige glazen staaf met lichtgele, aan het oppervlak ingesmolten glasdraden vervaardigd (afb. 11, No. 13). Deze vondsten dateren de nederzetting globaal van omstreeks het begin van de eerste tot minstens het einde der derde eeuw. En vervolgens, al of niet met onderbreking, voortgezet in de Merovingische tot laat-Karolingische tijd.

III — EEN BATAAFSE NEDERZETTING IN DE ELSGEESTERPOLDER TUSSEN RIJNSBURG EN VOORHOUT

Ofschoon de kuststreek van Zuid-Holland niet meer, gelijk de Betuwe, in haar naam de herinnering aan de oude bewoners bewaart, moeten wij haar toch zeker tot het land der Bataven rekenen. Alleen reeds de naam van Lugdunum Batavorum, dat ergens in dat gebied gelegen moet hebben, misschien op Ockenburgh, bij Loosduinen, mogelijk ook in de zanderij Westerbaan bij Katwijk, of elders, is daarvoor voldoende bewijs. Op tal van plaatsen in de duinen en op de geestgrond getuigen overvloedige schervenvondsten van bewoning in de Romeinse tijd.

In 1944 vestigde de heer W. J. VAN VARIK te Oegstgeest onze aandacht op een stuk land in de Elsgeesterpolder, dat merkbaar hoger lag dan zijn omgeving (vgl. het situatiekaartje, afb. 12). Bij scheuring van grasland tot bouwland kwamen daar opmerkelijk veel scherven van Bataafs aardewerk voor de dag en bovendien een massa middeleeuwse bakstenen van zeer groot formaat. Dit laatste feit wekte des te meer ons verlangen op om hier eens een onderzoek in te stellen, daar geen enkele oude kaart of enig geschreven stuk daar ter plaatse een middeleeuws gebouw vermeldde en dus de mogelijkheid niet uitgesloten scheen, om ook over deze jongere periode enig nieuw licht te verspreiden.

De eigenaar van het terrein, de heer A. KROMHOUT te Rijnsburg, verleende welwillend zijn toestemming tot een opgraving, reeds in 1945, maar wegens gebrek aan arbeidskrachten moest het werk tot de zomer van 1946 uitgesteld worden. Het bleek al gauw, dat van enige aanleg uit de latere middeleeuwen geen sprake was. De kloostermoppen waren blijkbaar in recentere tijd aangevoerd, wellicht van de ruïne der nabij gelegen abdij Leeuwenhorst, misschien om een oprit te verharderen of tot welk doel ook. Uit de tijd der Bataven echter en, tot onze verrassing ook uit de vroeg-Frankische tijd, leverden onze sleuven (vgl. de kaart Pl. X) een overdaad van, zoals te verwachten was, uiterst verwarde grondsporen en een vrij grote massa scherven op.

12) Materialien zur römisch-germanischen Keramik, I.

Wij moesten ons met het onderzoek uiteraard beperken tot een gedeelte van het terrein en wel het hoogste gedeelte, dat het meeste resultaat scheen te beloven. Hoewel er dus van volledigheid geen sprake kon zijn (een groot gedeelte van het terrein bleek bovendien nog in recente tijd vergraven, zodat een deel van onze sleuven niets meer opleverde) kregen wij toch een indruk van het karakter der bewoning. Een blik op de kaart zal de lezer er van overtuigen, dat het volmaakt onmogelijk is om uit de verwarde massa van paalgaten en palissadegreppeltjes

Afb. 12

ook maar een enkele afzonderlijke huisplattegrond te reconstrueren. Wat terstond opvalt is, dat het leesbare grondvlak, evenals dat op Ockenburgh¹³⁾, bij Naaldwijk¹⁴⁾ en in het Batavendorpje bij het Oppidum Batavorum¹⁵⁾ het geval was, naast de paalgaten relatief veel meer grondsporen van palissadegreppels vertoont dan dat op de Betuwse woerden, voor zover wij daar tot dusverre over oordelen kunnen, het geval schijnt te zijn. Misschien vindt dit verschil wel eenvoudig zijn oorzaak in het feit, dat de zandgrond gemakkelijker te bewerken is (met de ongetwijfeld uitsluitend houten schoppen van die tijd) en men in het algemeen aan deze methode van palen inzetten de voorkeur gaf als dat zonder moeite kon geschieden. Soms tekenen zich, in de baan van de palissadegreppel, de nog donkerder gekleurde paalgaatjes af. Wij zagen dat op enkele plaatsen in Zetten en Ressen, vele malen op Ockenburgh en ook hier en daar in de Elsgeesterpolder, o.a. in het grondspoor a-b.

13) Oudh. Med., N.R., XIX (1938).

14) Oudh. Med., N.R., XVII (1936).

15) Oudh. Med., N.R., XXIV (1943).

Misschien kunnen wij concluderen, dat er in die tijd door de Germanen in hoofdzaak twee bouwmethoden werden toegepast, die wij a en b willen noemen. Bij methode a, die op de woerden van Zetten en Ressen schijnt te overheersen, werd het geraamte van het huis uit een betrekkelijk gering aantal palen van ± 20 cm dikte samengesteld en aan deze palen de wanden van uit wilgentakken, berkenrijs of ander materiaal gevlochten horden, die tenslotte met leem of koemest werden dichtgesmeerd, bevestigd. Men kan ook opmerken, dat de palen steeds om en om meer binnenwaarts of meer buitenwaarts geplaatst werden, zodat wij de rechte lijnen van onze reconstructietekening er juist zo tussendoor kunnen trekken als eens de gevlochten horden hebben gestaan, beurtelings van binnen en van buiten gestut. De huizen op de terp te Ezinge waren van een dergelijke constructie, hoewel aanmerkelijk verschillend van plattegrond¹⁶).

Bij de methode b werd de wand gemaakt van een groot aantal dicht naast elkaar geplaatste palen (vgl. bijv. ons grondspoor a-b) waar het rijswerk direct omheen gevlochten werd. Deze methode werd in elk geval bij de bouw van schuttingen gevolgd, maar ook zeer waarschijnlijk bij die van huizen. Het, weliswaar aan een zijde open, maar mogelijk aan die zijde op andere wijze gedichte, vierkant te Zetten (t.a.p. plattegrond vak 77) en verschillende, toch wel zo goed als zeker als huizen te interpreteren vierhoeken op Ockenburgh (t.a.p. detailplattegrond Pl. I bovenaan en Pl. IV onderaan) brengen ons tot dit besluit.

Er werden natuurlijk ook enige waterputten aangetroffen (A-E), waarvan er door gebrek aan tijd slechts twee onderzocht konden worden¹⁷).

Op ongeveer 1.20 m onder het maaiveld bevond zich een veenlaag. Daardoor kon het water niet goed wegzakken en dit veroorzaakte erg veel hinder bij plaatselijk dieper graven. De put A bijv. was op 1 m onder het leesbare vlak (1.48 onder M.V.) goed als zodanig te herkennen, maar resten van hout waren niet meer vast te stellen en dieper graven was, door het krachtig opwellende water, onmogelijk. Van put B (vgl. afb. 13, coupe 23) konden wij iets meer te weten komen. Op 78 cm onder het leesbare vlak vertoonden zich, in de vochtige grond nog bewaard, de planken waarmee de putwand was opgezet. Naar boven toe had zich dit houtwerk, zich trechtervormig verwijdend, voortgezet, maar de planken waren, boven het grondwater, tot een smal veenstrookje vergaan. Ook hier konden wij, door de grote aandrang van het water, het onderzoek niet verder voortzetten. Onder de vondsten in deze put B merken wij op, behalve een zestal Bataafse scherfjes, w.o. drie van zeer hard (laat) baksel, vooral een twaalftal scherven, w.o. drie randfragmenten (vgl. afb. 14 No. 1-3) uit de vroeg-Frankische tijd. Het zijn fragmenten van dergelijke potten van meest rossig, grijs, of soms wel bijna zwart baksel (niet, gelijk de karakteristieke spitsbuikige urnen uit deze zelfde periode, met radstempel ornament versierd) als men in het grafveld van Rijnsburg en vooral in dat van Wageningen heeft aangetroffen¹⁸) en ook van elders bekend zijn¹⁹). De vrij hard gebakken Bataafse scherven kunnen ook nog zeer wel uit de 6e eeuw stammen.

Het gat C (coupe 24) lijkt een put die begonnen, maar niet voltooid is. Het reikte tot even in de veenlaag. Aan het uitgraven van D en E, zeer waarschijnlijk ook putten, zijn wij, zoals gezegd, niet toe gekomen.

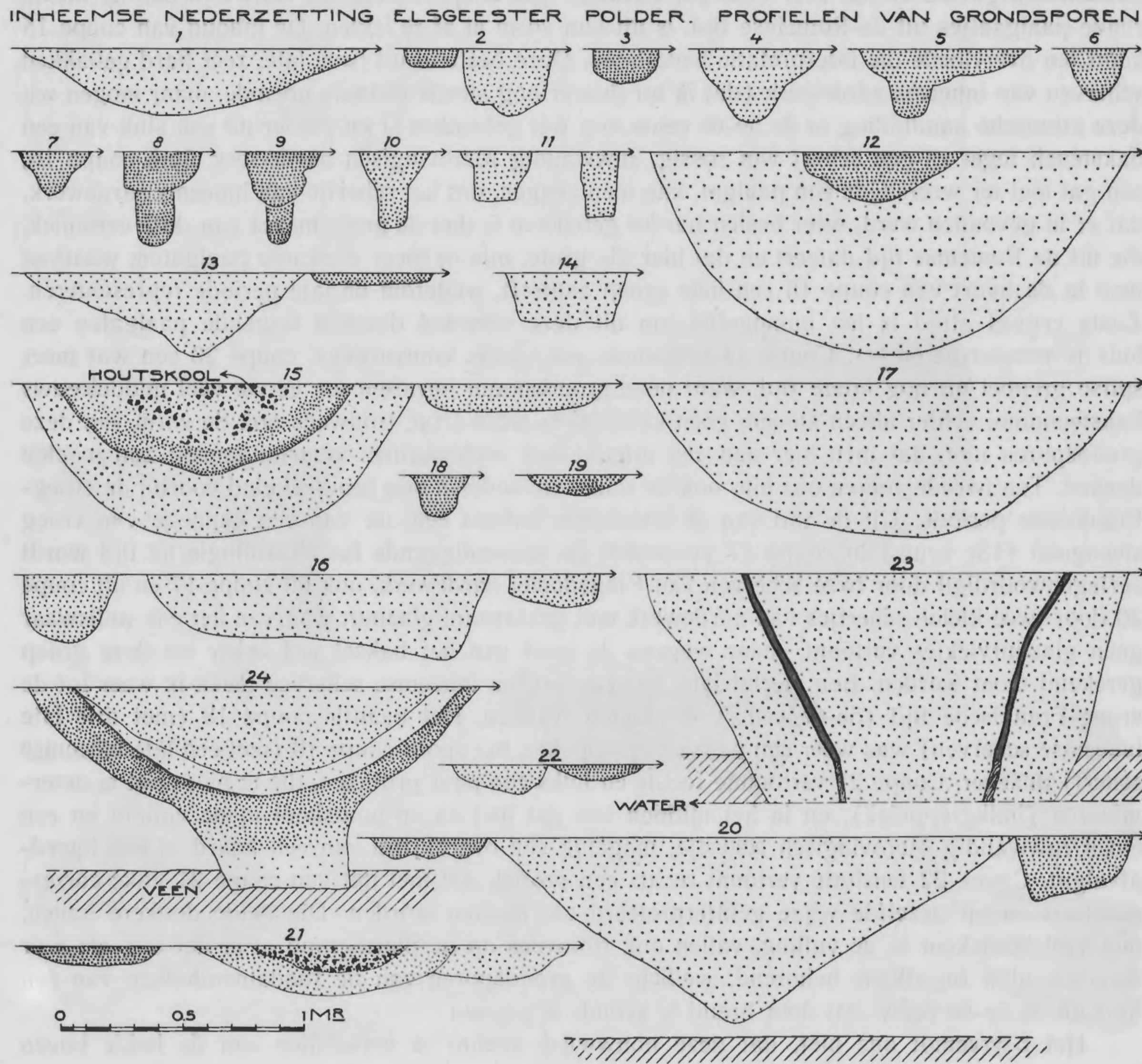
16) 17e—19e Jaarversl. Ver. v. Terpenonderzoek.

17) Wij wilden in de eerste plaats een zo groot mogelijk stuk van het grondvlak blootleggen en bij het tergend langzame tempo der Leidse arbeiders was dit al een hele toer.

18) Vgl. Oudh. Med., N.R., IX afb. 17 passim.

19) Vgl. o.a. Hussong, Frühmittelalterliche Keramik aus dem Trierer Bezirk, Trierer Zeitschr. 1936 Beilage 2, midden.

Wij zullen thans, voorn. aan de hand van de coupes (vgl. weer afb. 13) nagaan wat wij over de grondsporen verder nog te weten zijn gekomen. De donkere baan coupe 1, door tal van oudere grondsporen heen gegraven en dus jonger dan deze, was ondiep komvormig, waarsch. een afvoergoot. Deze coupe leverde twee vrij hard gebakken Bataafse scherven en een rossig

Afb. 13

schervje van 5e en 6e eeuwse Mayener ceramiek op. Ook door de inhoud wordt dit grondspoor dus als tot de jongere periode behorend gekarakteriseerd.

Het palissadegreppeltje c-d loste zich bij doorgraving op in een groot aantal heel kleine paalgaatjes. Het was klaarblijkelijk het standspoor van een hord. Coupe 2 vertoont rechts het komvormige profiel van een palissadering, links het enigszins donker gekleurde, ondiepe van onderen vlakke profiel van een grondspoor, dat ik geneigd ben als een afvoergoot te verklaren.

De coupes 3-11 vertonen alle de typische profielen van palissadegreppels. Bij sommige (vooral 8, 9 en 10) ziet men duidelijk het spoor van de paal aanmerkelijk dieper gaan dan dat van de gegraven greppel. Het gat coupe 12 is misschien, evenals coupe 15, een voorraadsgat geweest met een later, ondiep paalgat in de vulling. Dat deze twee gegraven paalgaten (nml. dat in het midden van gat 12 en het zeer ondiepe, vierkante gat coupe 15 rechts) later zijn dan de kleine ronde paalgaatjes uit de Romeinse tijd, is uit hun vorm al af te leiden. De inhoud van coupe 15 komt ten overvloede die interpretatie bevestigen. Deze bestond uit twee late, zeer hard gebakken scherven van inheems aardewerk (dat ik tot dusver nog steeds Bataafs noemde, maar mogen wij deze ethnische aanduiding in de 5e-6e eeuw nog wel gebruiken?) en verder uit een stuk van een bakstenen tegel en een scherf van rossig, ruwwandig Merovingisch aardewerk. Van coupe 16, een gat met ter weerszijde een paalgat, kan men zeggen, dat het scherfje van inheems aardewerk, dat er in gevonden werd, weer beslist harder gebakken is dan de grote massa van deze ceramiek, die uit de Romeinse tijd dateert en dat hier die grote, min of meer vierkante paalgaten, waarvan men in de buurt van coupe 16 een hele groep aantreft, wederom de late periode representeren. Zoals vrijwel altijd is het onmogelijk om uit deze verward dooreen liggende paalgaten een huis te reconstrueren²⁰). Coupe 17 vertoonde een brede, komvormige, coupe 20 een wat meer spitse greppel uit nog latere tijd, want deze grondsporen bevatten ten eerste veel middeleeuws baksteenpuin, echter alleen stenen, geen kalk. Niets wees erop, trouwens ook de vorm van deze grondsporen niet, dat men hier aan een uitgebroken middeleeuws muurfundament zou moeten denken. Ten tweede voeren ons hier ook de schervenvondsten nog een heel eind voorbij de vroeg-Frankische periode. Uit de tijd van de bakstenen dateert een oor van een kannetje van vroeg steengoed (13e eeuw) in coupe 17 gevonden. De tussenliggende laat-Karolingische tijd wordt vertegenwoordigd door twee scherven van Pingsdorfer aardewerk, ook uit coupe 17 en uit coupe 20 door twee kleine scherfjes van aardewerk met spaarzaam glazuur, waarvan het ene weliswaar geen glazuurvlekjes vertoont, maar wegens de aard van het baksel wel zeker tot deze groep gerekend moet worden. Een viertal late, hard gebakken inheemse scherven meen ik weer tot de vroeg-Frankische tijd (5e-6e eeuw) te moeten rekenen. Het baantje coupe 18 (met drie late inheemse scherven) was weer een palissadegreppeltje, het spoor coupe 19 (met een late inheemse scherf) onzeker. Coupe 21 vertoonde rechts en links een paar profielen, die ik niet weet te determineren (balkgreppels?), en in het midden een gat met as en houtskool in de vulling en een enkel ruwwandig Merovingisch scherfje, mogelijk een overblijfsel van een haard of een haardafvalgat. Coupe 22 tenslotte vertoont rechts een profiel, dat met dat van coupe 21 links correspondeert en op dezelfde wijze geïnterpreteerd zal moeten worden. Die beide donkere banen, met veel houtskool in de vulling, vallen ook trouwens op de plattegrond al in het oog als zeer waarschijnlijk bij elkaar behorend, wellicht de grondsporen van de fundamentbalken van een huis uit de 5e-6e eeuw, dat door brand te gronde is gegaan.

Het bevreemdt ons niet, dat deze bouwwijze schijnt te verschillen van de beide boven besprokenen uit de Romeinse tijd.

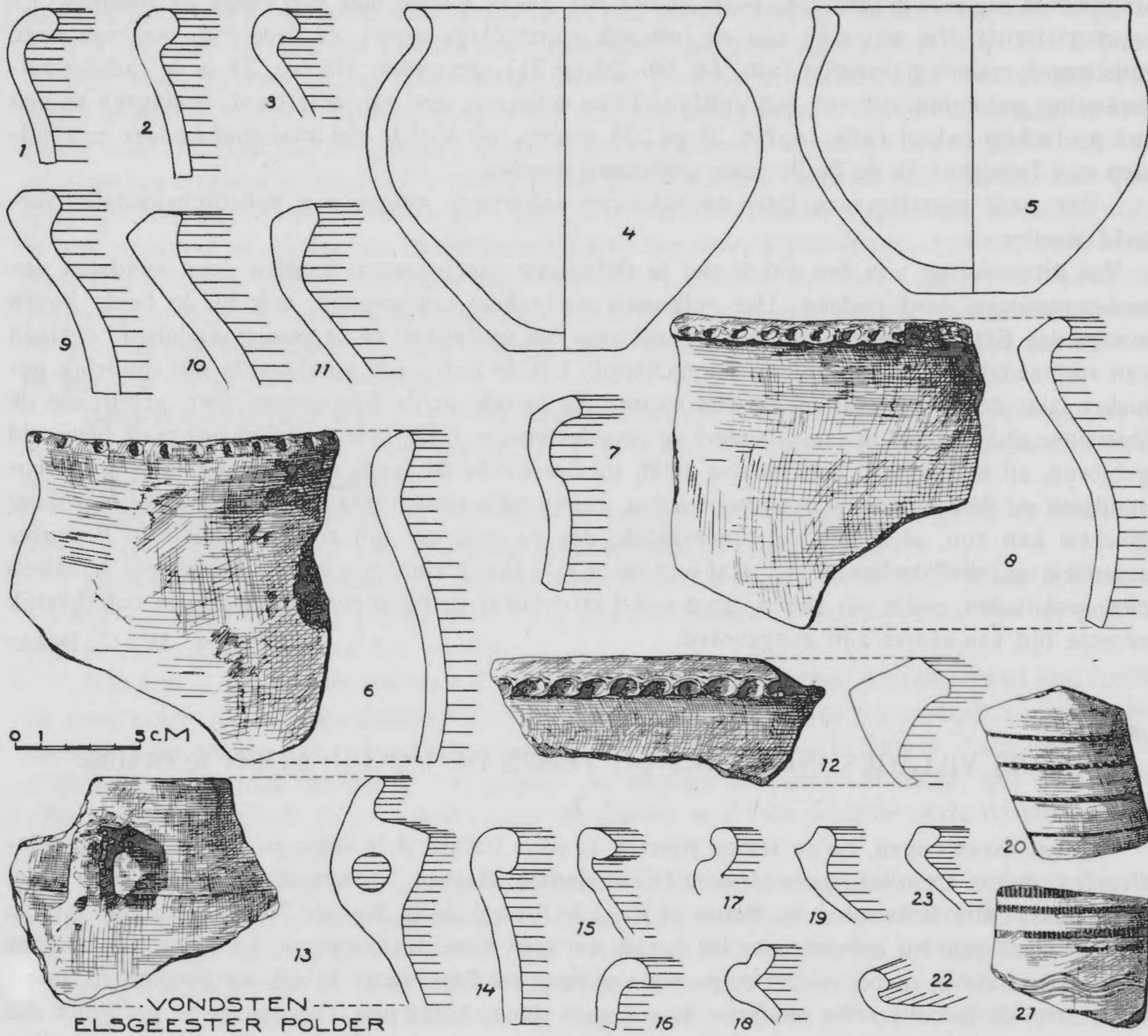
De vondsten

Omtrent de vondsten werd reeds het een en ander opgemerkt bij de vermelding van de bij het maken der coupes gevonden aardewerkscherven. In een algemene beschouwing dient hier-

²⁰) Vgl. mijn onderzoekingen van enige dorpjes uit de vroegere en latere middeleeuwen o.a. die bij Wierden (Oudh. Med., N.R., XIV), Drempt (Oudh. Med., N.R., XI) en de buurtschap Harten (Oudh. Med., N.R., XXI, Middeleeuwse huizen).

aan echter nog het een en ander te worden toegevoegd. De overgrote massa bestond uit de aard der zaak uit grove inheemse scherven. Van dit inheemse aardewerk uit de Romeinse tijd zijn de beide kleine potjes (afb. 14, No. 4 en 5), die volledig uit de scherven gereconstrueerd konden worden, een paar goede voorbeelden. Deze kleine potjes zijn tamelijk gladwandig. De grote meerderheid van de scherven vertoonde echter een veel ruwer oppervlak, was dikker en

Afb. 14

stamde van grotere potten. Een achttal randprofielen is hier afgebeeld als No. 6-13. Vormen als No. 6 overheersen verreweg, maar sommige randprofielen (bijv. No. 7-11) zijn enigszins hoekig van vorm. Bij No. 12 is die eigenschap nog in sterkere mate aanwezig. Dit laatste stuk behoort tot de harder gebakken waar, die wij steeds in gezelschap van vroeg-Frankisch aardewerk aantreffen. De kleine oortjes, die in bescheiden aantal voorkwamen, waren meestal gewoon rond gebogen, een enkele maal rechthoekig omgeknikt (No. 13), maar de typische opgeknikte oortjes, die men daarnevens in de Betuwe en in Friesland zo vaak tegenkomt,

ontbraken. Ook vond ik geen scherven van de bekende grote roodachtige potten met glad gepolijst oppervlak. Onder alle vondsten heb ik maar drie stukjes Romeins aardewerk aangetroffen, nml. een heel klein stukje tweede-eeuwse terra sigillata, een stuk van een tweede-eeuwse terra nigra potje en een randscherf van een grote amfora.

Van het vroeg-Frankische aardewerk, reeds boven besproken, werden al een drietal randfragmenten afgebeeld (afb. 14, 1-3). Onder No. 14-19 volgen hier nog enige voorbeelden. Er werden slechts drie scherven van de bekende spitsbuikige urnen uit deze tijd, waarvan twee radstempelversiering droegen (afb. 14, No. 20 en 21), gevonden. Bij No. 21 is de radstempelversiering gecombineerd met een golflijn. Twee scherven, een van zeer hard, bruingrijs en een van geelachtig baksel (afb. 14, No. 22 en 23) moeten, uit hoofde van analogieën onder de vondsten van Dorestad, in de 8e-9e eeuw gedateerd worden.

Een paar scherfjes van later middeleeuws aardewerk mogen nog volledigheidshalve vermeld worden.

Met uitzondering van een enkel niet te definiëren ijzerfragment werden geen vondsten van niet-ceramische aard gedaan. Het volkomen ontbreken van munten, ook in de beide boven beschreven Betuwse nederzettingen, spreekt voor het uitsluitend of nagenoeg uitsluitend bestaan van ruilhandel in deze primitieve maatschappij. Uit de daterende vondsten is wel duidelijk gebleken, dat deze nederzetting, op een natuurlijke hoogte in de Elsgeesterpolder, gedurende de Romeinse tijd, althans minstens sedert de tweede eeuw n. Chr., bewoond geweest is en bewoond gebleven, zij het wellicht wat minder dicht, tot omstreeks de zesde eeuw. Ook enkele schervenvondsten uit de 8e-9e eeuw doen vermoeden, dat er zelfs zo laat nog sprake van enige bewoning geweest kan zijn, al is het wel opmerkelijk, dat de voor die tijd zo karakteristieke Badorfer ceramiek en reliefbandamforen totaal ontbreken. De latere vondsten van middeleeuwse baksteen enz. vertoonden, zoals wij zagen, geen enkel structureel verband en kunnen nog in betrekkelijk recente tijd van elders zijn aangevoerd.

W. C. BRAAT

RÉSUMÉ

TROIS VILLAGES INDIGÈNES DU TEMPS DE L'OCCUPATION ROMAINE

I

Il est assez connu, qu'au temps romain, le pays batave doit avoir eu une population relativement dense. Ce n'est pas seulement le cas dans la Batouë, le pays entre la Waal et le Rhin, mais aussi entre la Waal et la Meuse et dans le littoral de la Mer du Nord, dont plus tard la partie occidentale fut couverte par les dunes, qui sont d'une formation postromaine. Les tessons de poterie batave, qu'on rencontre presque partout où l'on creuse le sol, en témoignent assez. L'intensité de la cultivation moderne du sol nous donne hélas peu d'occasions de pratiquer des fouilles extensives. Surtout dans la Batouë, les bonnes terres, rendues particulièrement fertiles par cette habitation ancienne, qui a duré au moins quelques siècles, sont presque toujours plantées d'arbres fruitiers, ce qui les rend inaccessibles aux investigations archéologiques. C'est seulement dans quelques rares occasions, notamment quand le terrain en question est affecté à la culture des céréales, qu'on obtient parfois la permission du propriétaire de faire des fouilles.

Jusqu'aux années 1935/36, quand j'ai pu faire des fouilles extensives dans un terrain à Zetten ²¹), tout ce que nous savions de l'archéologie des sites bataves dans la Batouë, était dû

21) Nuntii ex Mus. Ant. Leidensi, XVIII (1937).

à deux fouilles très restreintes, de HOLWERDA à Maurik²²⁾ et de VAN GIFFEN à Ressen²³⁾. Depuis, HOLWERDA a fouillé une partie d'un village Batave à Ubbergen, près de Nimègue²⁴⁾ et, dans le littoral de la Mer du Nord, les sites d'Ockenburgh²⁵⁾ et de Naaldwijk²⁶⁾.

Le Woerd de Ressen, fouillé dans les années 1941, 1943 et 1948, chaque fois pendant un mois environ, après les récoltes, est donc le deuxième village batave dans la Batouë, que nous sommes parvenus à connaître d'une manière un peu plus complète. Malheureusement, la guerre nous a empêché de faire des fouilles aussi extensives que nous nous avions proposé. La partie septentrionale du plan (Carte I) donne un idée du système de fouilles, que nous avons voulu suivre sur toute l'espace. Le plan nous révèle d'abord, tout comme à Zetten, un grouillement de petits trous. Ce sont les vestiges des poteaux, qui ont soutenu les parois des chaumières, bâties en branches tressées et crépies d'argile. Puis un grand nombre de trous plus grands, dont quelques-uns pouvaient être déterminés avec plus ou moins de certitude, d'après leur forme régulière et leur situation au dedans des chaumières, comme des caves à provisions, d'autres, aussi situés dans des maisons, comme des trous pour recevoir les cendres du foyer et d'autres encore, qui renfermaient beaucoup d'os et de tessons de poterie et qui avaient des formes irrégulières, comme de simples fosses d'aisances. Des vestiges de palissades légères représentaient les cloisons de partage entre des enclos divers.

Deux des trois puits à eau (J et K) étaient construits à l'aide de tonneaux de bois (cf. les figs Pl. VII, 1 et Pl. VIII, 1 et les figs Pl. VI, 3 et Pl. VII, 2, qui montrent, à un niveau plus élevé, les vestiges des encaissements).

Deux bâtisses rondes (G et H), dont les vestiges se dessinaient en guise de palissades légères (cf. les figs Pl. VI, 1 et 2) étaient probablement des magasins à blé.

Intéressants étaient encore les vestiges d'un atelier de potier (entre L et M sur le plan, cf. les figs Pl. IX, 2 et 3). Il semble qu'il n'y a pas été question d'un four, mais que les poteries étaient cuites simplement à feu ouvert.

Nul part le niveau original du sol n'était reconnaissable, partout on rencontrait une couche de terre noire, jusqu'à une profondeur d'environ 60 cm. Là-dessous les vestiges se dessinaient dans la terre vierge. A part grande quantité de tessons de poterie batave d'une qualité très ordinaire, nous trouvions aussi bon nombre de tessons de poterie romaine, qui dataient ce village dans la période relativement courte du dernier quart du premier siècle de notre ère au milieu du deuxième siècle.

Quant au plan général du village, tout comme à Zetten, il ne semble être question d'aucun plan dans la disposition des chaumières. La seule règle qu'on pourrait remarquer est que toutes les maisonnettes (au moins celles dont nous avons osé délinéer le plan avec plus ou moins de certitude) semblent observer la direction nord-est-sud-ouest.

Au milieu du village nous trouvions un espace plus ou moins vide. Un moment nous avons cru à une forte palissade qui aurait entouré tout le village, mais cette palissade, rencontrée dans l'extrémité sud-est de nos tranchées, finissait déjà dans notre tranchée XVIII.

II

Des fouilles très restreintes au „Heuvel", près de Bommel, pratiquées en 1942 révélèrent

22) Gelre, 1917.

23) 11e et 12e Jaarverslag Ver. v. Terpenonderzoek.

24) Nuntii, XXIV (1943).

25) Nuntii, XIX (1938).

26) Nuntii, XVII (1936).

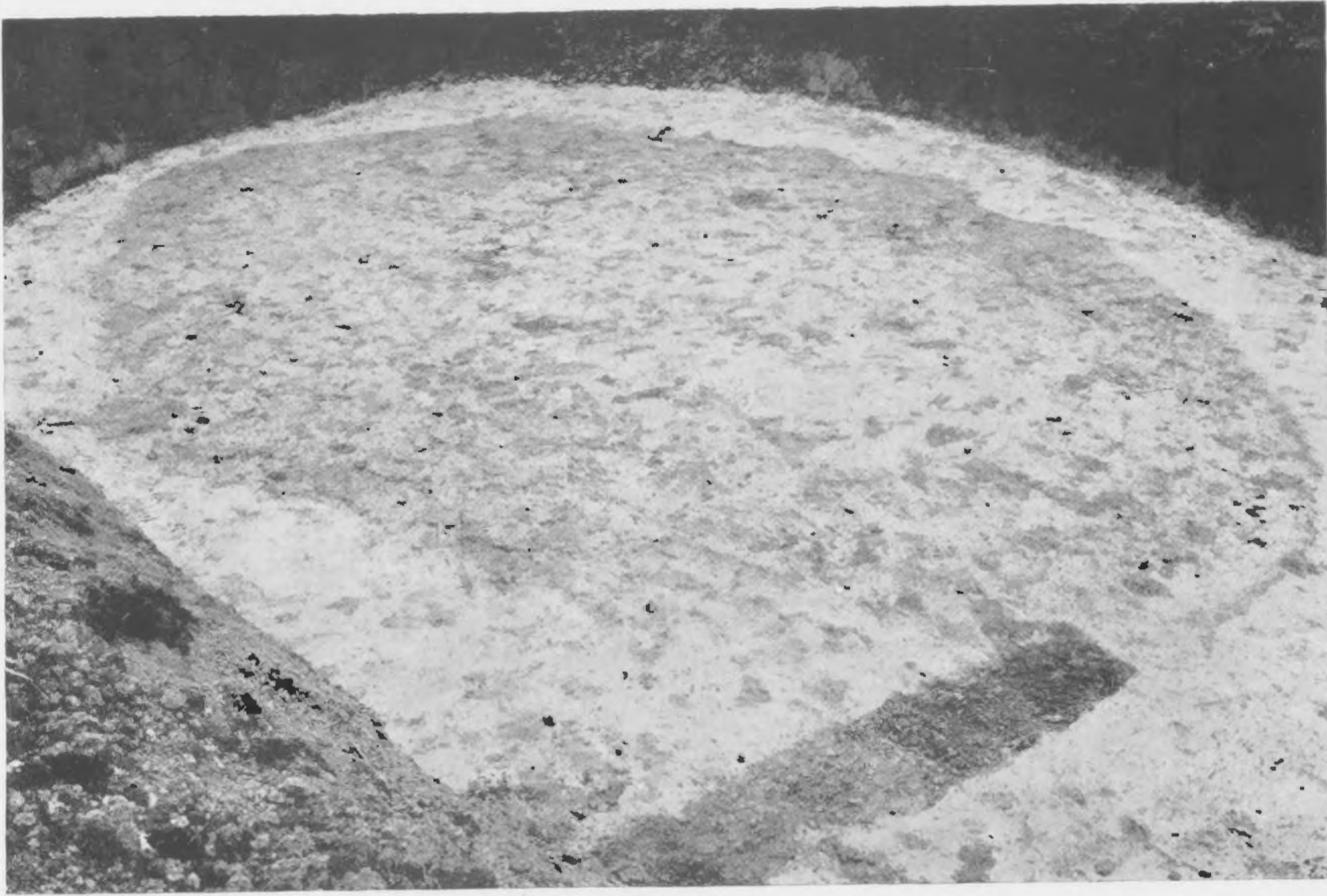
une parcelle d'un établissement analogue à celui de Ressen. Les tessons indiquaient une habitation de cet endroit des temps romains jusqu'aux temps mérovingiens et carolingiens.

III

Un village batave dans le littoral fut fouillé dans l'été de 1946, dans le „Elsgeester Polder" à Rijnsburg, près de Leyde. Il était remarquable que les vestiges dans le sol révélèrent beaucoup plus de palissades légères, indiquant l'emplacement des parois des maisons, que dans les villages de la Batouë. Le sol y est sablonneux et non pas argileux comme dans la Batouë et il est à remarquer que le même phénomène put être constaté à Ubbergen, à Ockenburgh et à Naaldwijk, d'autres terrains sablonneux. Cela me semble un indice, que les Bataves pratiquaient deux manières de bâtir leurs maisons. Sur les terres argileuses ils enfonçaient des poteaux à quelque distance l'un de l'autre, sur le tracé des parois, alternativement un peu au dedans et un peu au dehors, pour supporter des claies, tressées de brins d'osier ou de bouleau et crépies d'argile. Sur les terres sablonneuses au contraire, une autre méthode de construction semble prévaloir, c.à.d. on creusait une rigole pour une palissade légère, dans laquelle on posait des poteaux assez minces, mais à courtes distances. Puis on tressait les claies autour de ces poteaux. Cette méthode se pratiquait aussi parfois sur les terres argileuses, mais presque exclusivement pour les cloisons de partage des enclos. Malheureusement, sur ce terrain du Elsgeester Polder, il n'était pas possible de reconnaître avec certitude un seul plan de maison. Pour ce qui concerne la chronologie, il était très clair, que l'habitation, commencée au plus tard au deuxième siècle de notre ère, comme il fut attesté seulement par trois tessons de poterie romaine, s'est prolongée, sans aucune rupture à ce qu'il paraît, jusqu'au sixième siècle environ. Dans plusieurs trous, qui doivent dater de la période mérovingienne, par le témoignage de tessons de céramique franque, celle-ci était mêlée à de la céramique batave d'une cuite plus dure et de formes de bord plus anguleuses, ce qui nous fait connaître pour la première fois avec une certitude absolue, que cette céramique indigène n'a pas disparu tout à coup après les temps romains avec le nom du peuple batave, mais qu'elle a évolué encore quelque temps dans le sens d'une meilleure cuite et de formes plus accentuées.

Quoique la céramique carolingienne des types de Pingsdorf et de Badorf manque absolument, deux tessons (fig. 14, Nos. 22 et 23) se rattachent assez clairement à la céramique de Dorestad, de sorte que même au temps carolingien, le terrain ne semble pas être tout à fait abandonné.

W. C. B.

Afb. 1. Ressen, het ronde gebouw G.

Afb. 2. Ressen, het ronde gebouw H.

Afb. 3. Ressen, de put J.

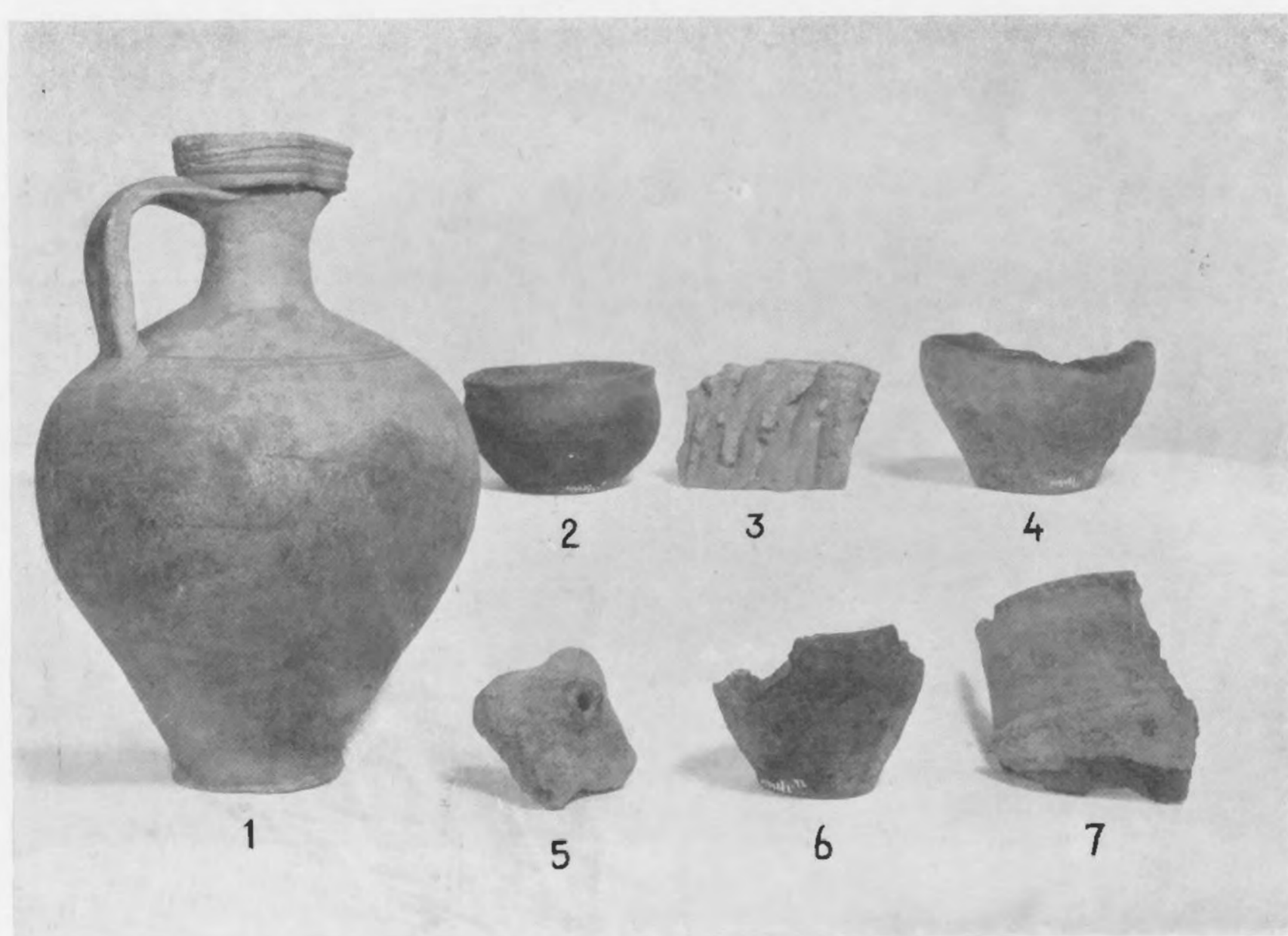
Afb. 1. Ressen, de put J.

Afb. 2. Ressen, de put K.

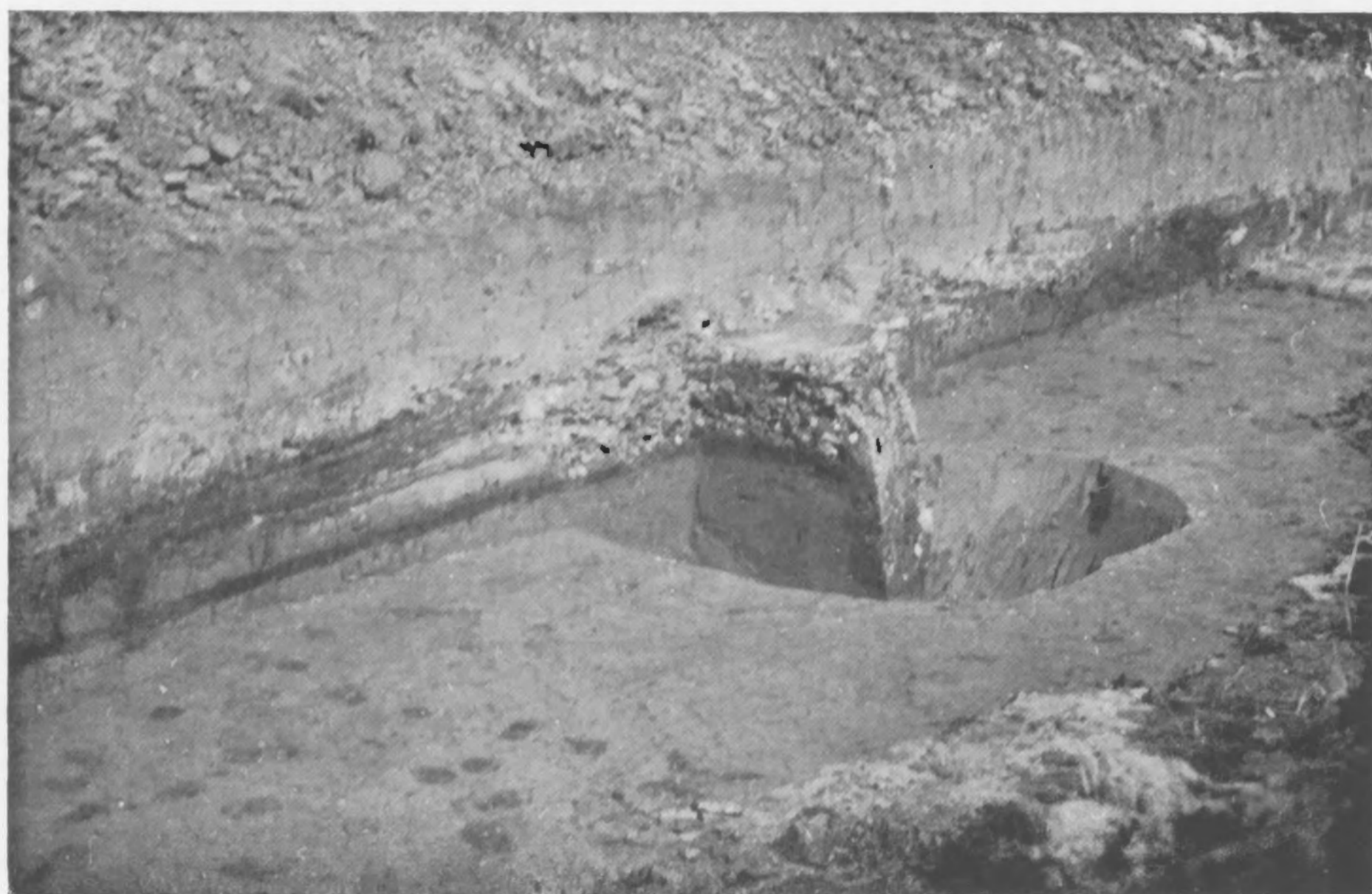
Afb. 1. Ressen, de put K.

Afb. 2. Ressen, enkele vondsten.

Afb. 1. Ressen, einde der palissadering in sleuf XVIII.

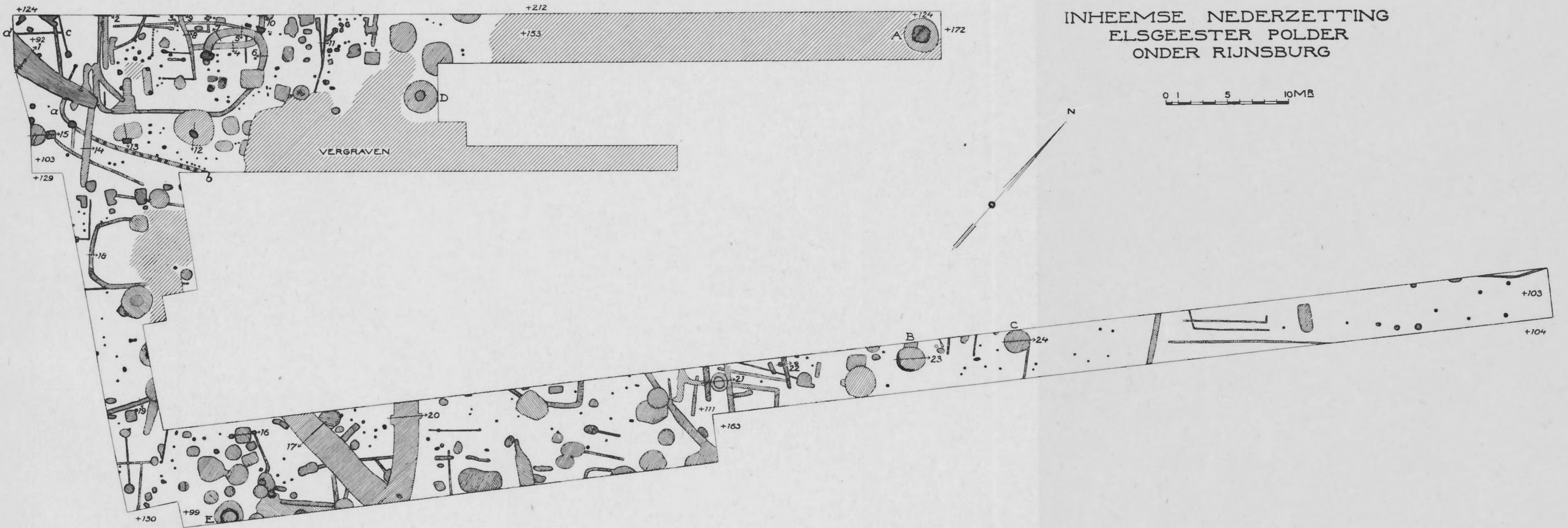

Afb. 2. Ressen, overblijfselen pottenbakkerij.

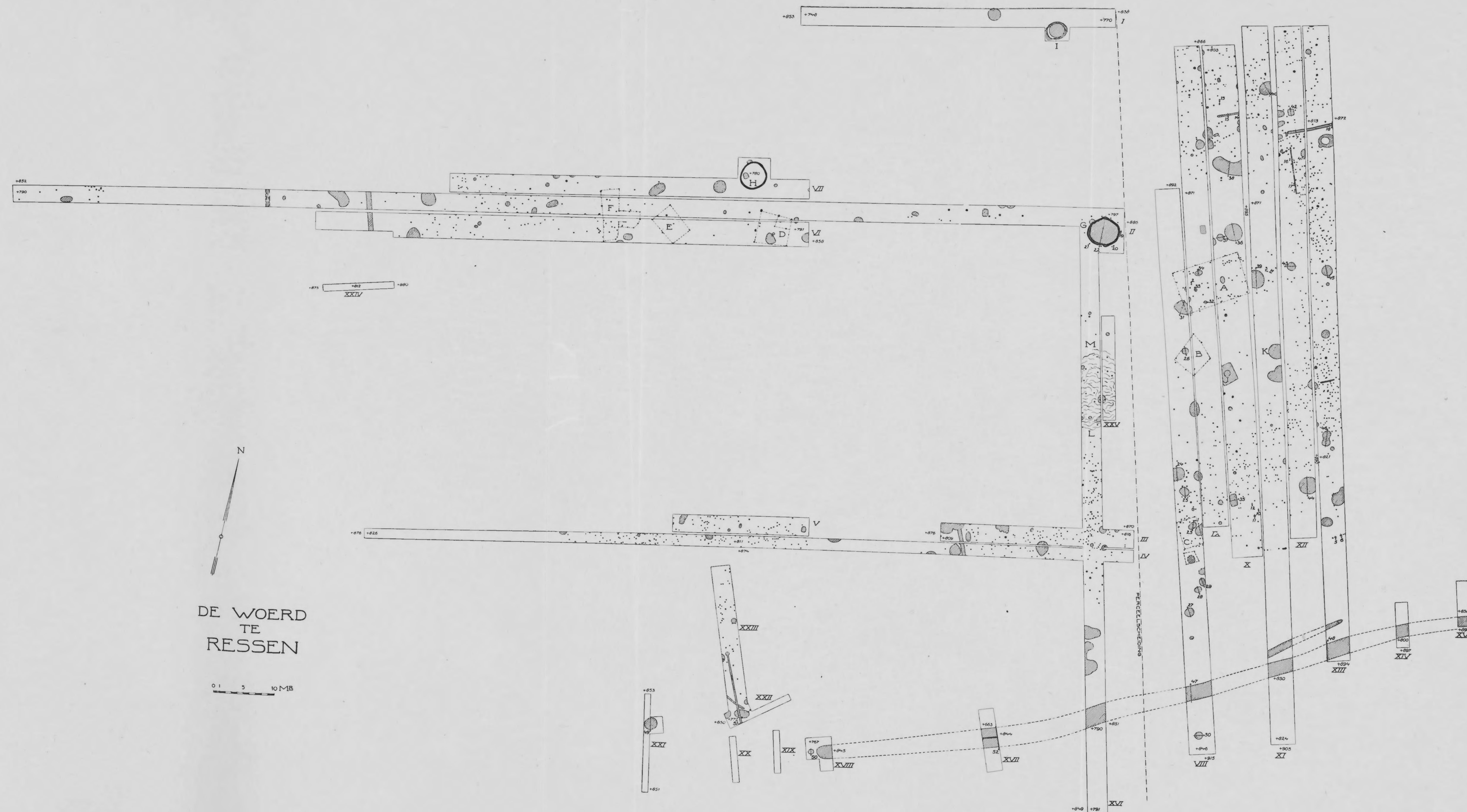
Afb. 3. Ressen, overblijfselen pottenbakkerij.

DE WOEERD TE RESSEN

Faint Dutch text, likely an introduction or description of the archaeological site, mentioning the location and the nature of the findings.

EEN OPGRAVING VAN REUVENS EN LEEMANS BIJ HET FORT KRAYENHOFF TE NIJMEGEN IN 1834

Het beschrijven van een opgraving, die men niet zelf heeft verricht, heeft eigenaardige bezwaren, die zich vermenigvuldigen naar gelang die opgraving langer geleden is. Immers, directe indrukken en gegevens aan autopsie ontleend ontbreken in zulk een geval geheel, en wanneer het dan gaat om een tijd, langer dan een mensenleven geleden, bestaat er geen middel meer om, op welke wijze dan ook, dit gemis te compenseren door het horen van medewerkers. De opgraving van REUVENS en LEEMANS bij het fort Krayenhoff ten Westen van Nijmegen in 1834 is echter met die van DANIËLS in 1920 en 1921 ¹⁾ het enige onderzoek op het terrein van het oude Ulpia Noviomagus, de Romeinse nederzetting ten Westen van het huidige Nijmegen. Over de oude opgraving bleek zeer weinig gepubliceerd ²⁾ en DANIËLS zocht tevergeefs naar meer gegevens bij de publicatie van zijn vondst. Op het terrein zelf was toen niets meer zichtbaar. VAN SCHEVICHAVEN had omstreeks 1895/1904 nog enkele resten van Romeins muurwerk aangetroffen, waarschijnlijk overblijfselen van de stukken, die reeds in 1831, vóór de opgraving, boven de grond uitstaken. Het in 1834 gevondene is dus waarschijnlijk weer toegedekt.

Het bleek mij onlangs, dat de originele aantekeningen van REUVENS en LEEMANS zich nog steeds, met de opgravingskaarten in het archief van het Rijksmuseum van Oudheden bevinden (de aantekeningen in convoluut R.A. 35), evenals de mobiele vondsten. Het bekend maken hiervan is zeker niet overbodig te achten, aangezien door dit materiaal de kennis van de plattegrond van Ulpia Noviomagus verdubbeld wordt. Bovendien geldt tegenwoordig in versterkte mate wat DANIËLS reeds opmerkte omtrent de mogelijkheden van verder onderzoek: door het ophogen en bebouwen der in aanmerking komende terreinen zijn deze tot een minimum gereduceerd.

De bedoelde archiefstukken zijn:

1. Drie kaarten: a) opgravingskaart, b) transparant hiervan en c) overzichtskaart van de omgeving, gemerkt R.A. 32 m, n, en o; voorts d) een schetsje op verkleinde schaal in het convoluut R.A. 35, p. 160. 1a, b, d gecombineerd op pl. XIII; 1c: Pl. XI 1 (overgetekend).
2. Brief van REUVENS aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, gedateerd 10 Juni 1830, met een antwoord van 19 Juni d.a.v., in het brievenarchief (vgl. hier p. 48).
3. Aantekeningen van REUVENS bij een bezoek ter plaatse in 1831 (ca. 23 October), met een beschrijving van het terrein en van enkele vondsten, in het fort aanwezig: R.A. 35, p. 161-163 (hier p. 48, 49).
4. Aantekeningen van REUVENS, gedateerd 24 October 1831 te Doetinchem: R.A. 35, p. 178, 179 o.a.: gissingen over de bestemming van het muurwerk (hier p. 49, 50).
5. Aantekeningen van REUVENS over de opgraving, gedateerd 13 September 1834 (met een enkele notitie van October), misschien van meer dan één dag (13 en 15 Sept.?). R.A. 35, p. 157 a-j (hier p. 54-56).

1) Oudh. Med. N.R. VIII, 1927, p. 65-115.

2) Alleen een bericht in de Nijmeegse Courant van 16 Sept., 1834, in extenso herhaald door DANIËLS, a.w., p. 67. De opgraving was toen nog niet voltooid.

6. Lijstje van werklieden 13 September 1834 (REUVENS?): 11 personen. R.A. 35, p. 159 b-a.
7. Brief van LEEMANS aan REUVENS, gedateerd Nijmegen, 25 Sept. 1834, met verslag van de opgraving sinds 19 September. R.A. 35, p. 157/158 (hier p. 50, 51).
8. Eindafrekening van LEEMANS 27 September 1834, R.A. 35, p. 159 (vgl. hier p. 51).
9. Brief van A. VAN HOUTEN, onderadjutant van de genie, gedateerd Nijmegen, 11 November 1834, als begeleiding van de sub 1c genoemde overzichtskaart: R.A. 35, p. 180 (hier p. 50, noot 10).
10. Inventaris der geschonken en bij opgraving gevonden voorwerpen October 1831, resp. Sept./ Oct. 1834.

Het tijdstip van de opgravingen werd bepaald door het beëindigen van het onderzoek op Arentsburg (1826-1834)³⁾. Toen nl. door de verkoop van deze buitenplaats⁴⁾ verdere exploratie onmogelijk was geworden, was de eerste opgraving, waartoe REUVENS daarna overging, die naar de Romeinse resten bij het fort Krayenhoff. Sinds zijn pogingen in 1821 en 1822 tot aankoop van de collectie IN DE BETOUW was REUVENS belang blijven stellen in het Romeinse Nijmegen en beijverde hij zich gegevens te verzamelen over herkomst en verblijfplaats van Nijmeegse vondsten. Hem kwam ter ore, dat „een kleine verzameling gevondene oudheden” bij de Genie te Nijmegen berustte, „welke bij gebrek van order van hoogerhand langzamerhand vergeten en verwaarloosd worden”. Zo schreef hij 10 Juni 1830⁵⁾ aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken (waaronder toen ook Onderwijs ressorteerde) (2) en kreeg ten antwoord, dat nadere berichten van hem, REUVENS, werden tegemoet gezien en dat ook aan „Oorlog” gevraagd was. Verdere correspondentie is over deze zaak niet te vinden. Wel werd in October 1831 een collectie oudheden, gevonden bij de aanleg van Fort Krayenhoff, ten geschenke ontvangen van Lt Generaal KRAYENHOFF, de Commandant der vesting Nijmegen en tegelijkertijd een andere collectie van dezelfde herkomst, geschenk van de Heer VAN VELP. Het heeft er veel van, dat REUVENS verder niet de officiële weg gevolgd heeft ...

Blijkbaar is hij er zelf geweest (notities 3, 4, eveneens van October 1831) en heeft hij toen ook kennis genomen van de gevonden immobilia. Sinds de aanleg van het fort (1824-1830)⁶⁾ staken daar enige muurbrokken boven de grond uit, blijkbaar ten gevolge van het afgraven en op lager niveau brengen van de weide ten Oosten van het fort. Generaal KRAYENHOFF had er reeds veel van weggehakt (4). Bovendien waren vooral daar en bij het graven der grachten de Romeinse vondsten gedaan, die REUVENS nu voor het Museum ten geschenke ontving (zie Bijlage), op enig aardewerk na, dat hij, als reeds voldoende in het Museum vertegenwoordigd, niet mee nam (3). Te Leiden terug gekomen, bedankt hij nog eens de goede gevers en zond hun het Tijdschrift „Antiquiteiten” (zoveel als verschenen was), zijn oratie van 1826 en de „Notice et Plan” van Arentsburg, 1829⁷⁾.

De voornaamste door REUVENS toen gemaakte aantekeningen laten wij hier volgen:

3: Blijkbaar aantekeningen ter plaatse, 1831.

3) Zie HOLWERDA, J. H., Arentsburg, 1923.

4) 1826 aangekocht door het Rijk ten behoeve van de opgravingen; verkocht Maart 1834.

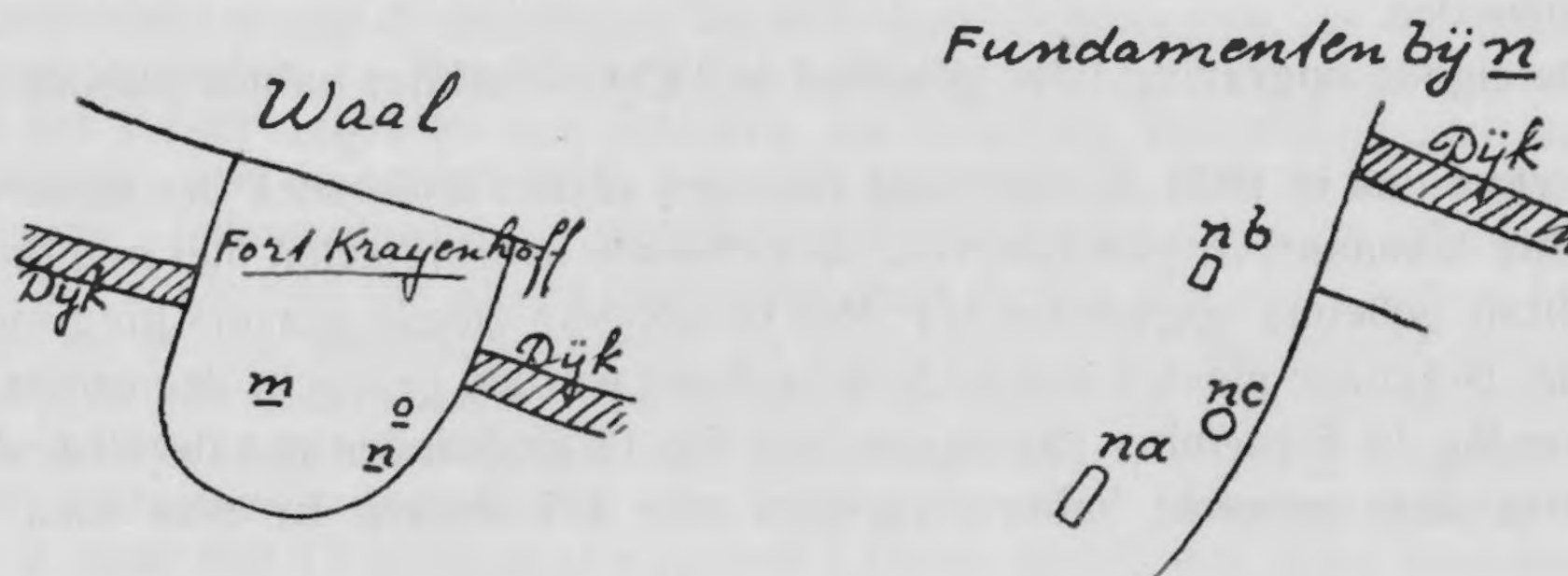
5) In een brief over vondsten bij uitvoering van Gouvernementswerken, die niet in het Museum van Oudheden gekomen zijn, sub f.

6) SCHÖNSTEDT, W. C., De Wallen van Nijmegen, 1889, p. 67.

7) Brieven aan VAN VELP, aan den L.Gen. Baron KRAYENHOFF en aan zijn zoon, de Kapitein, d.d. 28 Nov. 1831. KRAYENHOFF SR. bedankt bij schrijven van 27 Dec. 1831.

Fort Krayenhoff

- o: gewezen huis van den Ingenieur Krayenhoff, vader van den Generaal (op het glacis van het fort), 250 à 300 pas van het midden van het fort ten Z.O. en parallel met Z. kant van de capitale gracht
- (m), waar oudheden gevonden zijn door Majoor Krayenhoff, en oever van de Waal: — circa 30 à 40 pas van de rigting van den dijk.

- (n) Van de fundamenten (bij n), iets meer ten Z. van de dijk à 60 pas bestaan nog opstaande brokken muur van graauw wakken enz., vol welwater.
- na: brok muur van graauw wakke nog circa 2 voet hoog, circa 3 voet breed.
- nb, nc: minder kenbare fundamenten schijnen van tufsteen en kalksteen. nc is rond van gedaante ^s).

Oudheden op fort Krayenhoff (oude Winseling): 120 el [= m] van de tegenwoordige oever, circa 1200 el van de Hezelpoort.

De Lennepekamer is thans denkelijk geheel verdwenen, zijnde de oever reeds veel meer afgenomen dan op de kaart [hier niet gereproduceerd] vertoond wordt. Zie de nieuwe oever door mij getekend. De rivier loopt thans op sommige plaatsen slechts circa 2 à 3 roeden van den dijk.

Begane grond 11 el boven A.P. = kade te Nijmegen. Bij middelbaar zomerwater 2.50 boven waterspiegel.

- (m) Op het fort Krayenhoff alle oudheden gevonden door Kapt. Krayenhoff, mij voor het Museum gegeven, in de kapitale gracht bij m (ik zoude niet durven zeggen, dat alles bij m en niet gedeeltelijk bij n en o gevonden zij). Daarbij nog een aantal kruiken, kommen, witte en grof rood aardewerk, dolia [d.i. kruiken of kruikamphoren] enz. Doch niet medegenomen, als genoegzaam overeenkomende met degene, die van Nijmegen op het Mus. zijn gekomen.

Ook is het onbekend, of bij de ontdekking er asch en beenderen in geweest zijn. Mercuriusbeeldje ook daar gevonden [zie Bijlage sub 16].

Bij het bouwen van fort Krayenhoff zijn de schansen van Batavia en O. Indië geslecht.

4: Aantekening van 24 Oct. 1831 (Doetinchem).

De Romeinsche muur van graauw wakken, nog bestaande bij het fort Krayenhoff, werd door den Kapt. Krayenhoff, bouwer des forts, en thans commanderende de genie te Nijmegen, gehouden voor rots. ZEd. zegt zeer veel daarvan weggehouden te hebben, en volgens de beschrijving zou ik gissen, dat het vloer geweest was. Ook sprak hij van eenen zeer grooten steen, of steenen, naar gis 8 à 10 voet lang. Ook van het buitengewoone opwellen van water aldaar uit den grond.

Naar de beschrijving van In de Betouw met het lokaal vergeleken, gis ik, dat de muur-

8) Blijkbaar 5a op kaart a (zie Pl. XIII).

werken en kelderachtige holligheden (naziën) ⁹⁾ in dien omtrek en nader bij de stad (aan de Lennepekamer) ontdekt, nog nader bij den oever der rivier lagen, ... terwijl dit achter den dijk ligt; ... als dan kan men geenszins eenen enkelen kleinen tempel veronderstellen, maar men moet een of meer tot aan den oever zich uitstrekkende, en dus vrij uitgebreide gebouwen aannemen, en dus allerwaarschijnlijkst buitenplaatsen, villae, met particuliere baden (*balnea privata*), *Balnea publica* laten zich buiten de stad kwalijk denken. De *Andromeda*, de *Scylla*, en welligt de opwelling van den grond, zoo al niet de gelegenheid aan de Waal, doen in alle geval het bestaan van baden vermoeden.

N.B. Mijne eigene opgraving later geschied in 1834 — schijnt *balnea publica* op te leveren.

Toen REUVENS dus in 1834 de tijd vond voor een verder onderzoek der muurresten, werden door een militaire tekenaar, A. VAN HOUTEN, de zichtbare overblijfselen met hun omgeving (voor zover geen militair geheim) opgemeten ¹⁰⁾. Met behulp van enkele gravers ging men het verdere beloop ervan na. Blijkbaar moeten hiermede in verband worden gebracht de notities, die REUVENS maakte op Zaterdag 13 September (5) en een lijst van 11 werklieden van dezelfde datum (6). De perioden, waarin deze gewerkt hebben variëren van 4-7 dagen. Er was toen dus 7 dagen gegraven.

Na een kleine onderbreking werd het verdere onderzoek aan LEEMANS opgedragen (Vrijdag 19—Zaterdag 27 Sept.). Waarschijnlijk had het eerste onderzoek onder directe leiding van REUVENS gestaan. LEEMANS schreef Donderdag 25 September uit Nijmegen een brief aan REUVENS (7) over zijn voorlopige resultaten, die wij hier in zijn geheel laten volgen:

Nijmegen den 25 September 1834

Weledel Hooggeleerde Heer!

Uit eenen, door mij aan mijne Ouders geschreven brief, zal men UwHoogGel: zeker reeds berigt hebben, dat ik alhier door den *Gen: Howen* zoowel als door den *Maj. Krayenhoff* terstond in staat ben gesteld om de hier begonnen opdelving door te zetten; alsmede dat ik van *van Essen* ¹¹⁾ eene nieuwe quitantie voor UEd. ontvangen heb; ik heb echter het werkvolk niet vóór vrijdag morgen, den 19, kunnen bij een krijgen, en dit dan nog maar ten getale van 9 personen, van welke twee vroeger niet medegewerkt hebben; zaterdag avond werd de oudste Arents, (de minst bevattelijke) te huis gekomen zijnde ziek, en stierf kort daarop, ik vermoed tengevolge van de groote hette, en onvoorzigtig drinken, op vrijdag en zaterdag; hij is vervangen door eenen *van Loon* en met deze ruiling heb ik zeer veel gewonnen, zoowel met opzigt tot de fysieke krachten, als tot bevattelijkheid en overleg. De eerste dagen heb ik besteed om met alle krachten naar het middelgebouw te zoeken, doch met zeer weinig succes; het steenachtige boven in den grond, 6 à 8 ellen ¹²⁾ ten O van de gracht, liet ik ook een tijdlang verder naspooren, doch verloor spoedig

9) REUVENS doelt hier op een passage bij IN DE BETOUW, Oudheden Winseling enz. 1802, p. 6.

10) De verdere omgeving later, na het beëindigen der opgraving. Deze kaart (1c, hiernaar Pl. XI, Afb. 1) werd aan REUVENS verzonden met het volgende begeleidend schrijven (9):
HoogGeleerde Heer,

In voldoening aan het verzoek mij voor het vertrek van U HoogGeleerde van hier gedaan heb ik de eer U HoogGeleerde hier nevens te doen toekomen een Plannetje, waarop is aangegeven de buiten omtrek van het fort Krayenhoff en voorliggende gronden benevens een gedeelte der zuidelijke oever van de rivier de Waal, en in die oever voorwaards genoemd fort zich bevindende (als muur voordoende) massa steen. Onder mede toezending van nevens gaande mij door den Sergeant Keen ter hand gestelde stukken, heb ik de eer te zijn U HoogGeleerde diennaar

A. van Houten
Nijmegen den 11 Nov. 1834

11) De aannemer van de bouw van het fort.

12) = meter.

ook hiermede mijne transmontanen, door eene overgrootte menigte los puin zeer dun aan schilfers bijna gelijk met den bovengrond, schier overal verspreid; toen begon ik maandag, op twee na, alle de werklieden aan de twee uiteinden der buitenmuur te laten werken, terwijl de overblijvende nog in het midden bezig bleven, eindelijk kwam ik op een fundament dat dieper liggende iets zekerders beloofde, maar gebrek aan ruimte verhinderde mij bij voorraad meer dan één arbeider bij hetzelfde te gebruiken, naar mate het uitgebreider werd voegde ik er meer manschappen bij, zoodat er nu drie aan werken; tot nog toe is het, het meest zekere fundament in dien omtrek, maar ik dien eerst meer er van te ontblooten om over deszelfs gedaante, die tot nu toe vrij wonderlijk is, te kunnen oordeelen. — Het uiteinde des buitenmuurs, naar den dijk loopende, wordt zoo flauw, dat ik het verder nagraven van hetzelfde, om onnoodig tijdverlies voortekomen, zachtjes aan zal doen staken; aan de andere zijde evenwel, in het glacis, heb ik het in gloria, maar zeer diep, teruggevonden, telkens door in de directie van de hoofdlijn, putten te schieten, waarmede ik nu omtrent tot het einde van het glacis gevorderd ben; ik heb ook een flauwe hoop, dat ik de verwarring met de in- en uit-sprongen van die zijde daar waar het glacis begint, zal kunnen rectificeren. Het plan heb ik zoo wat in orde gebragt; de hoofdfout was, dat de gracht zuidwaarts 25 à 26 ellen te kort was geteekend; laat men nu de buitenmuur altijd in dezelfde evenredigheid met die gracht zuidwaarts opmarcheren, zoo komen de zaken op eenen goeden voet; ook het fundament no. 2 moet wel 17 ellen meer naar het Zuiden, terwijl het diepe fundament no. 1, aan de overzijde der gracht, wel een el 6, 7¹³⁾ naar het Noorden moet. Ik zal nu tot zaterdagavond doorwerken; dan zal er aan arbeidsloon en reparaties van gereedschappen, bezems, etc omtrent eene som van 50 Gld. vliegen; die ik uit het door mij, van huis medegenomen geld voldoen, en nader verrekenen zal. Zondag morgen vroeg zal ik van hier per stoomboot vertrekken, dan eenen dag te Rossum passeren, om met een bij den tegenwoordig zoo lagen stand van de waal daar nog eens alles op te nemen, en er mijne familie te ontmoeten, om dan dinsdag uiterlijk in Leyden te zijn. Ik heb de eerste twee dagen en éénen nacht in de place Royal¹⁴⁾ doorgebragt; toen ben ik te Lent, bij dom. Rutgers gaan logeren; en heb een accord gesloten in de place Royal voor mijn middageten. Hees was vooral in de warmte, veel te ver, ik heb er eene wandeling heen gemaakt, maar was bijna bezweken, daarbij geene, of zeer slechte gelegenheid tot logies, en duurder eten dan in de place Royal: ik heb nog een zeer aardig bewerkt kapiteel van kolom ingepalmd, het is van kalksteen, met twee staande beeldjes tegen hetzelfde (het een evenwel zeer beschadigd) 1½ voet groot: een stuk molensteen, een bronzen haakje, 2 bronzen penningen, *Nero* en *Trajanus* 2de grootte, zeer goed geconserveerd. Verder doe ik mijn best om door middel der vriendschappelijke relaties met het Nijmeegsche gepeupel, bij de werklieden, die vroeger aan het fort gewerkt hebben, en toen uit overgrootte eerlijkheid, het gevondene dikwerf aan de argus oogen der genie onttrokken, voor kleine footjes magtig te worden; zodoende heb ik gekregen een handje van blauwen steen, en een penning van Gallienus (?) — en zal denkelijk nog wel meer opsuffelen. —¹⁵⁾

Met mijne hartel: groeten aan Mevrouw, de fam. Blussé, en mijne ouders, noem ik mij

UwHGelZrDwDr en vriend

C. Leemans

Op Zaterdag 27 September werd dus de opgraving, althans voorlopig, beëindigd. Van die datum hebben wij van LEEMANS een notitie (8): „Alle mogelijke schulden, bij het graven gemaakt, verschotten etc. zijn door mij, tegen onder mij berustende quitantie voldaan f 49,84. Alle de van de genie geleende instrumenten, zijn door mij teruggegeven aan de Serg. van het fort Krayenhoff”. Daarop volgt een explicatie van de opgravingskaart; de daarbij gebruikte letters staan op kaart 1a, blijkbaar is de kaart met de toelichting tegelijk verzonden of overhandigd. In het vervolg is ook van deze gegevens gebruik gemaakt.

13) Volgens de kaart wel 10 à 11 m!

14) Zie H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN, *Penschetsen I* (1898), p. 232 e.v.

15) Vgl. voor deze vondsten de Bijlage Nos. 3, 4, 9, 30, 100, 107, 112.

Het is niet geheel duidelijk, of het onderzoek weer opgevat is. Een brief van A. G. A. VAN RAPPARD d.d. 7 Oct. 1834, waarin een goede wens is vervat omtrent de „opgravingen in de nabijheid van Nijmegen”, is, blijkens een aantekening daarop, door REUVENS ontvangen te Nijmegen, den 13en October (Maandag). Uit twee aan 5 toegevoegde notities van October (zie beneden) zou men kunnen concluderen, dat er ook toen nog gegraven is. Den 14en October copieert REUVENS legioensstempels op de dakpannen, ingemetseld in de Karolingische kapel op het Valkhof (R.A. 35, p. 166 d); hij was daarmee al in September begonnen. Een korte notitie van 5 Nov. 1834 over de interpretatie van de gevonden fundamenten (toegevoegd aan 5) behoeft niet ter plaatse gemaakt te zijn. In de volgende maanden tot REUVEN's overlijden (26 Juli 1835) schijnt er niet meer aan de opgraving gewerkt te zijn en ook LEEMANS heeft deze niet voortgezet.

Het reeds genoemde bericht uit de Nijmeegse Courant van 16 September 1834 (dus vóór de hervatting van het onderzoek door LEEMANS), in extenso geciteerd door DANIËLS, vermeldt, dat tot dusver waren gevonden „de fondamenten van twee regthoeksijden van een groot vierkant, zijnde de eene zijde tot hiertoe lang bevonden omtrent 90 el” (d.i. meter) „en de andere omtrent 60 el. Het middenvak is nog niet zoover ontbloot, dat de vorm herkenbaar is, doch de algemeene aanleg doet eenigszins denken, gelijk men meent, aan vrij groote badstoven (thermen)”. Blijkens enkele notities (4, 5) dacht REUVENS aan een publiek badgebouw (balnea publica). Waarschijnlijk heeft hij verdere publicatie voorbehouden voor het grote werk over de Nederlandse Oudheden, dat hij van plan was uit te geven, met als middelpunt de opgravingen op Arentsburg.

REUVENS stierf echter reeds het volgende jaar, in 1835, en liet zijn levenswerk onvoltooid achter. LEEMANS houdt zijn opgraving nog wel in gedachten, hij beroept er zich zelfs in 1878, dus 44 jaar later, nog op, bij zijn verdediging van de Vaderlandse archaeologen tegen de Commissie van Rijksadviseurs voor de kunst¹⁶⁾, maar tot een voortzetting kwam het niet, evenmin tot publicatie. Toen LEEMANS Oct. 1847/Mei 1848 correspondeerde met Is. A. NIJHOFF over een uitgave van de oudheden en opschriften op het Raadhuis te Nijmegen (R.A. 35, p. 258 e.v.), werd over de vondsten bij fort Krayenhoff niet gerept. De bij de opgraving (en te voren) gedane vondsten rustten in het museum. Zij beslaan 25 + 7 nummers in de Inventaris van 1831 en 50 in die van 1834, waaronder één nr. van 30 scherven versierde terra sigillata (10). Een heel enkel stuk gaat over in de literatuur, zonder dat vermeld wordt, dat het van een opzettelijke opgraving afkomstig is¹⁷⁾.

Op de kaarten van REUVENS en LEEMANS staan verschillende cijfers (1-10 op 1a en b), letters (A-O, op 1d) en aantekeningen, meest in potlood (op 1a); deze zijn alle op de hierbij gegeven kaart (Pl. XIII) overgebracht doch de aantekeningen vervangen door cijfers (11-27). De cijfers 1-10 en de letters worden in de notities nader toegelicht; met de op de oorspronkelijke kaarten te vinden gegevens (11-27) volgen deze hieronder. De kaart 1a, volgens 5j getekend door de reeds genoemde VAN HOUTEN, draagt sporen van allerlei wijzigingen en verbeteringen. De voornaamste is de verlenging van de voorgracht, die eerst te kort getekend was en de daarmee samenhangende verplaatsing van de ten opzichte daarvan opgemeten fundamenten (boven. 7). De transparant (1b) heeft de eerste opmeting behouden. Nog schijnen alle fouten niet ver-

16) DANIËLS, a.w. p. 67.

17) B. v. OSWALD, Stamps, 1931, sub Carantus en Rufinus, met de onbegrepen overgenomen naam „Krayenhof”, blijkbaar naar JANSSEN, Musei L.B. Inscriptiones, 1842, Een relief (N.K. 1) bij ESPÉRANDIEU IX, 6634.

dwenen te zijn (zie nr. 19). Verder is er een stukje aangeplakt om de meest Westelijke fundamenten op te nemen; een ander deel is overgeplakt. Het nette, maar niet geheel betrouwbare werk van VAN HOUTEN is meestal duidelijk te onderscheiden van de door LEEMANS aangebrachte wijzigingen. Op Pl. XII is de opgraving zo goed mogelijk op een terreinkaart van 1924 overgebracht. Sindsdien is het fort Krayenhoff geheel verdwenen.

1. (= A 1) Zwaar, diep fundament (1b), van een groot bad, naar het schijnt circa 10 (?) voet dik in de laagte nog zichtbaar (5b). 9,303 + AP. 18).

2. Fundament, 7.10 m lang (1b); vloer moeilijk van fundament te onderscheiden (5c). 9,703 + AP.

3. „straatweg” (abusievelijk met cijfer 5 op kaart 1a. 9,921 + AP 19).

4. Kalkvloer (1a, b). 11,250 + AP.

5. 9,867 + AP.

5a. twijfelachtig, denkelijk (dit woord doorgehaald) put, (1a).

6. 10,061 + AP.

7. Blijkbaar een reeds vóór de opgraving boven den grond uitstekend muurfundament; vgl. B.

8. Vloer of fundament, moeilijk van elkaar te onderscheiden (5c).

9. ? : „zuivere grintgrond” (1a); zie C.

10. Als 8; oergrond en zachte zandsteen naast no. 10 (5a). Vgl. 13.

11. Doorlopend fundament, onder den bedekten weg, volgens aannemer VAN ESSEN.

12. Alhier heipalen diep onder den grond gevonden, volgens aannemer VAN ESSEN.

13. Onder oergrond (oergrond en zachte zandsteen, 5a); vgl. 10.

14. Blauw-rood.

15. Verbeterde fout; opschrift (1a) „hier moet een fout zijn in de afstand van den dijk, die veel korter is” uitgevlakt (op 1b nog aanwezig).

16. Probeersleuf, niets gevonden.

17. Probeer-sleuf, hier niets.

18. .... het is misschien een regte lijn (begin onleesbaar).

19. 44.80 (is hier wel 46): blijkbaar onverbeterde fout, maar maten kloppen geen van beide.

20. Probeersleuf, veel puin en houtskool.

18) Van de hoogtemetingen der nrs. 1-6 bestaan drieërlei opgaven: 1° de hier genoemde op kaart 1a; 2°, eveneens op 1a, resp. 1,667÷, 1,263÷, 1,049÷, 0,380+, 1,103÷, 0,909÷ een aangenomen nulpunt, dat 10,97+ AP lag. (Erg nauwkeurig is de meting blijkbaar niet geweest, ondanks de millimeters!). 3°, blijkbaar een andere meting, eveneens maten t.o.v. een aangenomen nulpunt (5j): Hoogtens en dieptens der gewaterpaste fundamenten bij het fort Krayenhoff (zie het plan door onderadjutant van de Genie, den Hr VAN HOUTEN, gemaakt): resp. 1—30, 1—43, —12, —60, —30, 1—35. Vergel. verder Pl. XIII, onderaan, A.

19) 5j: Dikte der lagen, waaruit de straatweg of voetpad bestaat:

0,01 — graauwwakke

0,02 — roode, grof gebrande puin

0,04 — houtskool

0,2 — fijn gebrande puin

0,03 houtskool en fijn gebrande puin

doch de dikte verschilt op sommige vakken.

De maten zijn in meters. Te vergelijken is, wat DANIELS (a.w. p. 70) mededeelt over een brandlaag gevonden in de onmiddellijke nabijheid (W. berm van de Dijkstraat), die hij reeds met de in 1834 gevonden gebouwresten in verband bracht.

21. Roode steen van kalkvloer (later bijgevoegd: puin, antiek en modern).
22. Steen met de letters DA (Inv. N.f.K. 47; Bijlage: no. 5).
23. Kalk.
24. Misschien een ingang, want het fundament loopt hier niet door (doorgehaald).
25. Hier is het fundament zeer hoog, maar schijnt dood te lopen; bij hetzelfde eenige fresco muurkalk gevonden (vgl. Bijlage: no. 15).
26. (Blijkbaar later opgetekend dan 25). Loopt eerst hier dood door het afwerken van het talud.
27. Kapiteel (1d). (Inv. N.f.K. 49; Bijlage: no. 3; vgl. 7).
- A-B. Hoofdgebouw (5d, h); B: zwaar fundament (5d, f, g, h); vgl. boven, 7.
- A 1 (= 1) Zwaar fundament, corresponderend met B, tusschen beide hoofdgebouw? (natorium?) (5d, f, g, h).
- C. Aanvulling met grint tot C (5a); zie 9.
- D. Zwakke fundamenten (5h).
- D 1. Als D; tusschen D 1 en G geen verband. Doorgang? (5g, h, i).
- E. Hier was een meetfout, vgl. 19. 5h.
- F. ....?
- G. Halfronde Kamer? (5d, h).
- H. Fundamenten van kolommen? (5h).
- J. Straatweg (= 3; 5h).
- K. Kalkvloer, verband met L. Put²⁰), verder O. fundamenten? Muurkalk (5d, h). Vgl. Bijlage: no. 15.
- L. Hooger terras? Blijkbaar geen gewelf, maar vloer; vgl. K (5e, h).
- M. ...? Zie 5d.
- N. Oostelijk einde: Muren van M lopen niet verder Zuidelijk. Aan het Westelijk einde het verloop der in- en uitgangen onzeker (5d, e, h).
- O. Doorgang volgens Leemans; aan weerszijden echter kalk (23) van vloeren; zie 24 (5e). a-b-c en d-e-f op kaarten 1 a, b, c (Pl. XIII en XI, 1) twee hoeken, resp. 56° en 120°, die de Oostel. oever van de Voorgracht maakt met de toren van de Grote Kerk van Nijmegen; afstanden 1840 en 1780 m.
- g op kaart 1 c (Pl. XI, 1): 92 m van de vleugelmuur van de Beer van fort Krayenhoff (punt h), 8.41 m boven AP, bestaande uit een fundament van blauwe steen, zeer zwaar, doch alleen bij laag water te zien.

x, y, z: zie beneden, p. 56 8

Verder bevatten genoemde notities nog de volgende gegevens:

(5)²¹) Reuvs, 3 Sept. 1834. (a) Fundamenten en muurwerk bij fort Krayenhoff. Naamsche blaauwe kalksteen en graauw wakken en tuf. Ondergrond houtskool en testa contusa. Weinig fragmenten van potwerk, weiniger van muurkalk; veel beenderen, weinig of geen schelpen. Ondergrond ook grind zelfs. Oergrond en zachte zandsteen naast n. 10. Onzeker of dezelve in hunne natuurlijke ligging zich bevinden, of kunstmatig er in gewerkt zijn. De zandsteen is in den grond als scherp korrelig zand, doch verhardt zich in de lucht. (Naderhand aangetekend: Iets dergelijks ondervonden in de badkamers op Arentsburg. Ook hier schijnen de baden geweest te zijn. 5 Nov. 1834. Nog latere aantekening: Iets dergelijks echter ook in de O. fundamenten alhier te Nijmegen).

20) Verwarring met 5a?

21) Notities oorspronkelijk grotendeels in potlood, later in inkt overgehaald. De blaadjes thans genummerd a-j.

(b) Schijnt te behooren tot thermae. Groot gebouw denkelijk in het midden door den aanleg van het fort Krayenhoff geheel vernield. No. 1 is ... (zie boven). Het middelvak is denkelijk het hoofdgebouw geweest, waartoe dat groote bad behoorde. (c) In de kapitale gracht en wat in het buitenste talud derzelve zijn vroeger gevonden circa 300 zeer korte palen, corresponderende O. en W. op de rigting van het grootste stuk badmuur N. 1. (Blijkbaar later bijgevoegd: Aldus was mijn opgaaf in September, doch in October werd mij op de plaats zelve de aanwijzing zoodanig gedaan, als of die palen niet O. en W., maar nagenoeg in ééne regte lijn op gemeld fundt aanliepen).

Aan het front van het fort zijn vroeger stukken kolommen gevonden. Geene fundamenten van rooden steen in Sept. Ik geloof in Oct. wel, aan de buitenmuur ten O. (latere invoeging).

Het is bij de geaardheid van den zwaren kleigrond vooral bij droogte zeer moeilijk eenen aangevulden vloer van een regelmatig fundament te onderscheiden, vooral bij 2, 10, 8 enz. Vandaar veel onzeker rondtasten, vooral in het middelgebouw. Op vele plaatsen zijn die fundamenten door mijn graven zelf doorsneden en bedorven, vooral bij het middelgebouw. Men moet ze dan nasporen aan de kalk in de sleuven.

(d) Vak A en B schijnen tot hoofdbadgebouw te behooren wegens onbegrijpelijk uitgebreide en sterke aanvulling van den kleigrond met grove kiezel en allerley steen. Voor droogte. Ook wegens nabijheid van A 1 en wegens plaatsing in het midden. Aanvulling met grind gaat tot C; de schuine rigting van A en van C kan wel zijn een toeval van het graven, maar kan ook tot den vorm van het gebouw behooren evenals bij G.

De O. fundamenten zijn zwakker. Bij K put (en verder O. fundamenten?); muurkalk. Aan O. eind van N. (dat is einde van W.-muren van M) geen Zuidelijk doorloopen van het fundament bespeurd.

Is wat groot voor een villa? en de fundamenten A 1 en B wat zwaar. (e) L kan hooger terras geweest zijn of hoogere verdieping aan afhankelijk van geslechten berg. Veellicht ook gewelfde kamer, doch de kalk schijnt geen gegoten gewelf te zijn, maar eer een vloer. (toevoeging: Behoort aan particulieren, niet aan de genie en zoude dus afzonderlijke toestemming noodig zijn om te graven). Sterke aanvulling met rooden puin schijnt ook hier de binnenzijden der gebouwen aan te duiden.

O schijnt doorgang volgens den Hr Leemans. Is echter met kalk omgeven, hetwelk nog begane vloeren van wederzijds veronderstelt. NN aan het W. einde is de loop der in- en uitsprongen onzeker, (f) omdat de funden te diep lagen om den geheelen bovengrond te ontblooten. (In potlood, doorgehaald: Agenda: Teekening enz. Fout bij E. put nameten, groot stuk fresco. binnenmuur van H. onzeker beloop. laatste gevonden stuk lengte, juiste breedte van uitsprong van D 1. omtrek C. oorzaak der 2 fouten van heden (Zaterdag) ²²). nazien of beloop van NN doorloopt).

A1 en B. schijnen corresponderende fundamenten te zijn in dikte en in rigting. De rigting van A1 heb ik naauwkeurig nagegaan aan de ligging der steenen. Ik houd deze fundamenten, vooral wegens de dikte van (g) beiden en de diepe ligging van A1 (NB: B. heeft niet zoo diep kunnen nagespoord worden, schoon ook diep) voor muren van natatoria (zwembaden) tot welke dikte dezelve, meen ik, in Trier voorkomen: althans bij Santen (laatste drie woorden toegevoegd). Alsdan zal tusschen A1 en B het hoofdgebouw besloten zijn en indien men den afstand van A1—B en van B tot D1 neemt en deze nog eens voor de W. zijde aan A1 grenzende, zal het gebouw nog breeder geweest zijn van O. tot W., dan ik heb kunnen opsporen. Dat hoofdgebouw stond in de veronderstelling in het midden der breedte O. en W., doch of het ook in het midden der lengte stond Z. en N., twijfel ik. Doch ik heb niet meer Noordelijk gegraven 1°) omdat de grond daar meer opgebracht scheen te zijn en dus niet de oude Rom. begane vloer; 2°) omdat (h) de grond er oploopt en dat het werk dus kostbaarder zoude zijn. De ongemeene sterkte en diepe aanvulling der klei met zware rivierkeyen en met anderen steen in A en flauwer tot C toe, heeft in den beginne het graven zeer vermoeyelijkt, veel tijd en geld gekost en mij bijna den moed doen verliezen, omdat mijn tijd en middelen zeer beperkt waren.

22) Hieruit zou men concluderen, dat het volgende op Maandag 15 Sept. is opgetekend.

Zoo ook bij NNN is om dezelfde beperktheid slechts met putten gegraven. De fundamenten zaten te diep om ze doorgaande te kunnen ontblooten.

De straatweg J is blijkbaar in het midden, N. en Z., van het vierkante gebouw.

Eenen symmetrischen, met K. corresponderenden kalkvloer ten N. van J heb ik tevergeefs gezocht. K schijnt met L in verband gestaan te hebben. G kan eene halfronde kamer geweest zijn; gewone constructie aan den buitenmuur. Van de schijnbare fundamenten van kolommen bij H is het zuidelijke de minst duidelijke. Het zijn zwakke fundamenten en dus denkelijk dienende voor kolommen slechts van eene verdieping. Ik onderstel ook, dat het hoofdgebouw A1—B van meer verdiepingen is geweest, dan het aangrenzende ten O., omdat de fundamenten ten N. van E, en dus D enz., zwak zijn; en zeer zwak in vergelijking van A¹ en B. (i) Tussen D¹ en G geen verband gevonden; misschien doorgang. Tusschen D¹ en B¹ geen verband gevonden. Echter slechts met een paar sleufjes beproefd. Ook tusschen D¹ en de fragmenten ten O. geen verband. Wel niet volledig onderzocht, doch met meer zorg dan het voorgaande (tusschen D¹ en B¹).

8. (Leemans) „Het met zwart geschaduwde is fundament; wanneer er behalve de lijn van den omtrek van een fundament nog een lijn om hetzelfde loopt, zooals bij z, zoo duidt de 2de lijn den omtrek der sleuf om het fundament aan, terwijl ééne lijn slechts langs het zwart geschaduwde loopende, zoo als bij x, aantoon, dat er de bovengrond nog op zit²³). Bij y vrees ik, dat ik door eene dunne laag kalk in den beginne te veel heb door doen werken. de arbeider Henne heeft daaraan gewerkt.

Aan het groote fundament zzz enzv. hebben gewerkt Arents en Schreuder, de laatste bij zz aan den zuidelijken kant, waar het wederom O. waarts schijnt te loopen en de steenen wederom dieper en meer geregeld liggen. — ten W. van dit geheele brok, is de grond zeer met asch en houtskool aangevuld.

Muurkalk (fresco) niet gevonden als aan het W. uiteinde van de zuidelijke ringmuur; aldaar ook een tegel, vierkant, lang en breed 25 dm, dik 6 duim Nederl. (bedoeld centim.).

De gevondene penningen zijn: op de plaats der opdelving een zilveren van Hadrianus, een bronzen van Nero II gr., Trajanus II gr. Op het land in de nabijheid: 1 bronzen Augustus II gr. (= Germanicus), 1 br. Gallienus III gr.” Vgl. Bijlage, nos 99-117.

Thans de *interpretatie* van het in 1834 gevonden complex. Wanneer men de beide rechthoekig op elkander staande muren tot een rechthoek completeert, krijgt men een complex van minstens 90 bij 60 m, dat dus als zodanig te vergelijken is met het door DANIËLS verder zuidelijk ontdekte, met afmetingen van 90 bij 40 m. Bij combinatie (pl. XI, 2) blijkt ook dit complex, evenals het Zuidelijke in hoofdzaak naar de Waterstraat-Dijkstraat (de Hooge weg) georiënteerd te zijn, al is er een geringe afwijking. Deze kan ook door onvolkomenheden in de zeer verschillende opmetingen en hun combinatie ontstaan zijn. Wij zien dus, dat Ulpia Noviomagus niet een onregelmatige groep huizen en gebouwen langs een weg is geweest, zoals vaak de „canabae” bij een vesting, maar een regelmatig aangelegde, groot opgezette nederzetting, die wij gerust een stad²⁴) mogen noemen. Trouwens, ook de losse bouwfragmenten wijzen op een monumentale bebouwing. Zo kwamen aan de Waal, bij de bouw van het fort voor de dag: dak-

23) Ook op originele kaart is niet geheel duidelijk, wat L. bedoelt.

24) Voor deze kwestie is van groot belang de 1930 in het gebied van Ulpia Noviomagus gevonden inscriptie, gepubliceerd door DANIËLS in het Verslag van de Commissie enz. 1930, p. 9, vervolgens opgenomen door BYVANCK, Excerpta Romana II, 203, zie ook DE WAELE, Noviomagus Batavorum, p. 99 e.v., met het opschrift COL FABRV TIG S P XXX D M, Een collegium is nl. volgens KORNEMANN bij PAULY WISSOWA, R.E. IV (1901) s.v., kol. 412, een bewijs voor het bestaan van een stedelijke bestuursvorm: „Der Fundamentalsatz lautet: Jedes Collegium gehört rechtlich einer bestimmten Stadtgemeinde an, bezw. einer der italischen Stadt gleichgestellten Gemeindeorganisation, z.B. der keltischen *civitas*”. Het Collegium Fabrum tignariariorum, de vakvereniging der bouwvakarbeiders, vervulde tegelijk de functie van brandweer in de Romeinse municipale steden. De aanvulling van de laatste helft van onze inscriptie is zeer onzeker en ook van minder belang. Zie DANIËLS en DE WAELE t.a.pp.

pannen, tegels, kapitelen (?), stukken van kolommen²⁵), zoals die ook nog in 1925, bij de stijfselfabriek gevonden werden en ook in 1921, bij de opgraving van DANIELS. Dat er niet meer gevonden is, ligt vooral aan de omstandigheid, dat in onze streken het uitheemse steenmateriaal veel te kostbaar was om het niet opnieuw te gebruiken. Dit is hier vermoedelijk reeds in de vierde eeuw geschied, toen de „romeinse” bevolking zich ten Oosten van de latere stad vestigde. Voor het onderhavige complex kan men zelfs, gezien de datering van de vondsten, die bijna geheel tot de Flavische tijd beperkt zijn, aan een vroegere afbraak denken.

Door de vergelijking met het tempelcomplex van DANIELS en, wat de zware bouwwijze van het centrale gebouw aangaat, met de tempel onder de kerk van Elst (vgl. 5c: „300 zeer korte palen”!), komen wij in de verleiding ook hier aan een tempelcomplex te denken. De van ouds aan de Waaloever (Winseling, Lennepekamer) gevonden inscripties enz., die uit de onmiddellijke nabijheid, zo niet van de plaats zelve moeten stammen, schijnen eveneens op één of meer heiligdommen te wijzen, zie de opsomming bij DANIELS, a.w., p. 93-103. Reeds REUVENS, die overigens, zoals wij zagen, meer aan thermen dacht, merkte bij een excerpt uit IN DE BETOUW, Oudheden Winseling enz. p. 9, op: „Merkwaardig, dat alle steenen *geloftesteenen* zijn: hetgeen het aanwezen van een tempel of andere heilige plaats aanduidt”. Wij vinden wijdingen aan Juppiter w.o. één aan de inheemse Juppiter Domesticus, aan de eveneens inheemse Matrones (Aufaniae en Mopates), aan Mercurius en Fortuna, verder een sculptuur, voorstellende Juppiter met den Gigant en één of meer stukken van de zuil(en), waar zulk een beeld op stond. Dit alles (misschien de laatste groep uitgezonderd), past wonderwel bij één of meer inheemse („Gallische”) heiligdommen. Intussen is het centrale gebouw niet duidelijk aan het licht gekomen en wij kunnen dus niet beslissen, of dit werkelijk een tempel is geweest. Maar de argumenten, die REUVENS aanvoert voor zijn badhuis-theorie, lijken mij toch niet zeer overtuigend: de spoedig aan de lucht verhardende oergrond of zandsteen, die hij ook in de badvertrekken op Arentsburg gevonden had (5a), de „onbegrijpelijk uitgebreide en sterke aanvulling van de kleigrond met grove kiezel en allerley steen” (5d), de dikte van de muren als van natatoria in de (Barbara)-thermen van Trier of althans in die te Xanten (welke?) (5g). Hij had trouwens weinig vergelijkingsmateriaal. Zijn eigen vondsten wijzen ook eerder in de richting van een sacraal gebouw: de zittende Minerva (Bijl. no. 2), een bronzen Mercurius (no. 16), het Fortuna-reliëf (no. 1), het terracotta-fragment, dat eveneens Fortuna voorstelt (no. 41), verder de schaarste aan aardewerkvondsten, de vele beenderen. Het is mogelijk, dat hier meer tempels bij elkaar lagen, zoals de verschillende godennamen der inscripties suggereren. Eén daarvan zou ons gebouw kunnen zijn.

Voor de ommuring met in- en uitspringende delen (vlakke nissen) heb ik geen behoorlijke parallel uit Romeinse tijd kunnen vinden. Bij het beschouwen van de plattegrond alleen zou men kunnen denken aan een semi-moderne tuinmuur. Inderdaad heeft hier ook een huis gestaan: volgens de aan REUVENS verstrekte inlichtingen stond het huis van Ingenieur KRAYENHOFF, de vader van de Generaal, op het glacis van het fort, 250 à 300 pas van het centrum van het fort, in Z.O. richting (zie boven, p. 49: 3, schetskaartje bij o). Men komt dan ongeveer aan het Noordelijk uiteinde van de opgegraven Oostel. muur, daar, waar allerlei onduidelijke funderingen de regelmaat onderbreken. Zijn dit misschien de resten van het huis²⁶? En zijn de grote muren naar het Zuiden en naar het Westen daarbij behorende tuilmuren en resten van een broeikas of

25) Latere aantekening bij 3: „Sept. 1834: arbeiders verzekeren mij dat aan den oeverkant van het fort stukken van kolommen gevonden zijn”. Daar werd ook nog een muurfundament aangetroffen, zie kaart 1c, letter g; zie ook 5c.

26) Reeds de kaart van VAN DEVENTER, uit het midden der 16e eeuw heeft hier een huis.

ander dienstgebouw? Naar het mij toeschijnt is althans dit laatste zeer onwaarschijnlijk. Immers, het bouw materiaal: grauw-wakken, Naamse blauwe kalksteen en tuf (5a) is typisch voor een Romeins fundament in onze streken. De sterk vergraven fundamenteën in het midden, waarvan het karakter in de beschrijving nog meer onmiskenbaar Romeins is, zouden zelfs een van de vindplaatsen der SMETII kunnen zijn. REUVENS zelf trouwens had door zijn jarenlange onderzoek op Arentsburg een behoorlijke ondervinding opgedaan met Romeins metselwerk. De genoemde mogelijkheid van moderne herkomst der resten schijnt hij overigens zelf al dadelijk (in 1831) overwogen te hebben, vgl. zijn terreinschetsje, waarop de ligging van het voormalige huis van KRAYENHOFF duidelijk onderscheiden is van de oude fundamenteën in grauw-wakken, tuf en kalksteen (3), boven pag. 49. Het is in elk geval zeer onwaarschijnlijk, dat men deze materialen in moderne tijden in de fundamenteën van een tuinmuur verwerkt zou hebben. Ook de dikte is een bezwaar.

De vondsten, gedaan bij de bouw van het fort en bij de opgravingen vindt men in de Bijlage. Zij laten een behoorlijke *datering* toe, iets, waaraan men in 1834 nog niet kon denken. In de eerste plaats hebben wij 9 stempels van pottenbakkers op gladde terra sigillata (nos. 73-81): alle negen werkten zij in Zuid-Gallië, en alle in de Flavische tijd (69-96). Dan de versierde terra sigillata (nos. 42-72): bijna alle fragmenten komen uit La Graufesenque in Zuid-Gallië en zijn eveneens Flavisch. Slechts enkele stukken (nos. 69-72 zijn later, 2e eeuws). Enkele terra-nigra scherven zijn ook duidelijk Flavisch; andere aardewerk-fragmenten zijn niet medegenomen. De munten gaan verder, maar blijkbaar zijn zij uit iets wijderen omtrek verzameld, omdat zij meer algemeen gewild zijn dan potscherven (vgl. boven, p. 51, 7), maar ook hier zijn 10 van de 19 stuks vóór of van Traianus; van Hadrianus tot Galliënus zijn er slechts 4, en dan zijn er nog 4 uit de vierde eeuw: vreemde elementen in een nederzetting, die maar tot in de 3de eeuw bewoond is geweest. Misschien bestaat er verband met de afbraak van Ulpia Noviomagus, reeds in deze tijd. In het geheel krijgen wij toch wel de indruk, dat het in 1834 ontgraven complex vooral in de tijd der Flavische keizers in gebruik was, in de tijd dus, dat het 10e legioen te Nijmegen op de Hunerberg in garnizoen lag, ca. 71-105. Ongetwijfeld heeft deze aanwezigheid de bloei van de jonge nederzetting gestimuleerd; alleen is het opmerkelijk, dat zo weinig latere vondsten op dit terrein gedaan zijn, uit de periode tot $\pm$ 270, waarin de nederzetting, onder de naam Ulpia Noviomagus, volgens de vondsten op nabijgelegen terreinen zeker bleef voortbestaan, ja zelfs een bloeiperiode meemaakte, misschien als Romeinse Colonia²⁷⁾. In de derde eeuw schijnt de nederzetting minder gefloreerd te hebben²⁸⁾, tot zij omstreeks 270 geheel ten onder ging.

H. BRUNSTING.

27) DANIËLS, a.w., p. 107. Onlangs heeft B. H. STOLTE, De Cosmographie van den Anonymus Ravennas, diss. Amsterdam 1949, p. 87 het corrupte Coadulfaveris bij deze schrijver (IV 24) als een samenvloeiing van Colo. Ulp. met Castris (Herculis) verklaard. Indien dit vast stond, zou men hierin het definitieve bewijs bezitten, dat Nijmegen de rang van Colonia heeft gehad.

28) H. BRUNSTING, Grafveld Hees (diss.), 1937, p. 202. Het einde van U.N. is zeker ca. 270, niet 240, zoals ik daar aannam; vgl. ook p. 200 met noot 6 en H. v. PETRIKOVITS, B. J. 140/141 p. 516 en B.J. 142, p. 364 e.v.; de sterk verminderde bloei in de 3e eeuw lijkt mij echter vooralsnog niet te miskennen.

BIJLAGE

De vondsten.

De in het Rijksmuseum van Oudheden berustende vondsten bestaan uit drie collecties:

a) De voorwerpen, geschonken October 1831 door Lt. Generaal KRAYENHOFF, gemerkt NK, waarvan de nrs. 1-25 gevonden zijn op het fort Krayenhoff.

b) De voorwerpen, geschonken October 1831 door de Heer VAN VELP, gemerkt NVV, waarvan de nrs. 1-7 gevonden 1830 bij een uitgraving aan het fort Krayenhoff.

c) De voorwerpen, gevonden bij de besproken „opdelving, gedaan onder toezicht van den Hoogleraar C.I.C.R. en C.L.". Zoals uit de geciteerde notities blijkt, zijn er ook enkele reeds eerder gevonden stukken bij. Merk: NfK 1-50.

Deze drie collecties zijn hier door elkaar beschreven, maar wel stuk voor stuk aangeduid met het inventarismerk ²⁹).

Natuursteen. (1—9)

1. Bovendeel van een kalkstenen basreliëf met sporen van rode beschildering. ESPÉRANDIEU Recueil général des bas-reliefs etc. IX (1925) 6634: „Abondance ou Déesse Mère". H. 24, br. 26, d. 10 cm. NK 1. Pl. XIV, afb. 1.

2. Zittend beeldje van kalksteen; de linkerhand rustend op een schild; om de rechterarm een slang? Het hoofd ontbreekt. Sporen van rode beschildering. Minerva of Roma? Waarschijnlijk Interpretatio Romana van een inheemse godin, vgl. de zittende Matronen. H. 21, br. 10,5 cm. NVV 1. Pl. XIV, afb. 2.

3. Deel van een ronde kolomschacht van sterk verweerde kalksteen waarop en relief twee (oorspronkelijk vier) godenfiguren, wsch. Apollo-Sol en Mars (Juno? vgl. Germ. Rom². IV, Taf. VII, 1). Zgn. Viergodenstein, behorende tot een „Juppitergigantensäule"; vgl. F. HERTLEIN, Die Juppitergigantensäulen, 1910; DREXEL, B.R.G.K. XIV, 1923, p. 53-60; F. KOEPP, B.R.G.K. XIII, 1922, p. 27-44; Germania Romana² IV, Taf. IX, 2. In Nederland gev. Maastricht (Esp. 4003), Kessel (Esp. 6679) en St. Odiliënberg (HABETS, Versl. & Meded. K. Ak. v. Wet. 3e R. II, 1884). NfK 49; Pl. XV, afb. 1-2 (p. 51 7).

4. Handje, iets vasthoudende, van grauwe zandsteen. L. 14 cm. NfK 45. (zie p. 51, 7).

5. Tamelijk ruw gehakt of gespleten stuk kalksteen; op de enige behoorlijk vlakke zijde de letters D Ā. JANSSEN, Musei L.B. Inscr. Tab. XIV, 2, p. 90. STEINER, 1431. BRAMBACH 68. BYVANCK, E.R. II. 200. De Ā ligatuur van A en T, dus te lezen „DAT"? H. 50, br. 30, d. 45 cm. NfK 47. Afb. bij JANSSEN.

6. Fragment van een geschubde zuilschacht van kalksteen, als o.a. gebruikelijk bij Juppiter-Giganten-zuilen, zie boven sub. 3. H. 12 cm, diam. te berekenen op $\pm \frac{1}{2}$ m. NK 2. Pl. XVI, 15. Door REUVENS voor een kapiteel gehouden (3).

7. Fragment van een zuilschacht van kalksteen, h. 36, diam. 17,5 cm. NfK 48.

8. Fragment van een marmeren plaat; aan één zijde afgebrokkelde opstaande rand. Door REUVENS voor een dakpan gehouden (3): „de marmeren dakpan alhier gevonden is een sterk bewijs voor het bestaan van een tempeltje". De afgebrokkelde rand is blijkbaar bij het doorzagen van het marmer ontstaan. L. 31,5, br. 28,5 cm. Pl. XVI, 17.

9. Fragment van een molensteen van grauwe tuf. diam. ca. 35 cm. (p. 51, 7).

Baksteen. (10—14)

10. Grote Romeinse dakpan met merk LEG XX[....., wsch. Leg. XXX. Aan het bovineinde een gaatje ter bevestiging op het dak. L. 55,5, br. 42,5 cm. Vgl. 3: „pan Leg. XXII"?

11. Ruitvormig behouwen dakpanfragment met onleesbaar deel van een merk, waarop aan het eind een roset en een vischgraatmotief, wsch. 10e legioen, zie HOLDEURN, Oudh. Meded. XXVI Suppl. pl. XXVI, 9,10. N.f.K. 19. Diagon. 19,5; zijden ca. 13 cm.

12, 13. Twee dakpanfragmenten, blauwachtig; diagonaal 13 resp. 9, zijde 9 resp. 5 cm. NfK 20, 21.

²⁹) Niet teruggevonden zijn totnogtoe de nrs. 4, 7, 9, 10-15, 16, 31, 34, 39, 40, 84, 90, 93 (gedeeltelijk) 98, 101.

14. Ruwe bal van gebakken aarde, diam. 6,5 cm. Gewicht? (REUVENS); wsch. werpbal (ballistenkogel).

Kalkpleister met beschildering

15. „Twee stukken fresco”. NfK 46.

Metaal (behalve munten) (16—33)

16. Mercurius-beeldje van brons, met van linkerschouder neerhangende chlamys; in de rechterhand een beurs, linkerhand (met caduceus?) afgebroken; op het hoofd een gevleugelde petasos. L. 7,5 cm. NK 15.

17. Hoofdje, met stuk van hals en linkerschouder, gedekt met een Phrygische muts, wsch. Paris of Perseus. H. 6 cm. NK. 16. Pl. XVIII, afb. 2 : 2.

18. Geëmailleerde bronzen fibula („dergelijk op het lijk te Arentsburg gevonden, een derde bij SMETIUS, Antiq. Neom.”). VAN BUCHEM, Diss. No. 1271, Pl. XVI, 8. N.K. 19.

19. Geëmailleerde bronzen fibula. VAN BUCHEM, Diss. No. 1257, Pl. XVI, 1. N.K. 20.

20. Armring met twee spiraalvormige windingen, van bronsdraad. Gebroken. Vgl. b.v. F. HENKEL, Röm. Fingerringe (1913), Textfig. 230, Taf. LXXIX, 19. NK 18. Pl. XVIII, afb. 2 : 12.

21. Fragment van een bronzen spiegelhandvat. H. 3,5, br. 4 cm. NfK 12. Pl. XVIII, afb. 2 : 9.

22, 23. Twee bronzen spatels met sonde (bij het tweede ex. afgebroken). L. 15,5 en 7 cm. NVV 6, NfK 9. Pl. XVIII, afb. 2 : 4 en 5.

24. Bronzen ketel, h. 24, diam. monding 33, buik 42 cm. In een brief van 26 Jan. 1835 deelde ds. RUTGERS van Lent mede aan LEEMANS, dat hij van de aannemer van het fort vernomen had, „dat hij, in het midden der gracht, een zeer diepen put had gevonden en op den bodem dier put een zware ketel”, welke vondst in handen was gesteld van Luitenant Krayenhoff, die toen het opzicht der werken had”. Waarschijnlijk was dat deze ketel. NK 3. Pl. XV, afb. 3.

25. Bronzen mesheft, zeshoekig, met geprofileerde uiteinden, met deel van het ijzeren lemmet. Geheel nog lang 10 cm, heft 6 cm. NVV 5. Pl. XVIII, afb. 2 : 7.

26. Bronsbeslag: medaillon met Medusahoofd. Diam. 4,5 cm. NK 21. Pl. XVIII, afb. 2 : 3.

27. Bronzen leidselring voor paardetuig? H. 5,5, br. 4 cm. NK 22. Pl. XVIII, afb. 2 : 1.

28. Bronzen voorwerp met twee voluten. H. 2 cm. NK 23. Pl. XVIII, afb. 2 : 10.

29. Achtkantig bronzen pijpje met uitsteeksel. L. 2,5, br. 1,5 cm. NK 24. Pl. XVIII, afb. 2 : 6.

30. Bronzen beslagstuk met haakje. H. 7,6 cm. NfK 10. Pl. XVIII, afb. 2 : 11 (p. 51, 7).

31. Bronzen staafje met H-vormige doorsnede. L. 4,8 cm. NfK 11.

32. Rond bronzen plaatje met uitsteeksel. Diam. 2,2 cm. NfK 13. Pl. XVIII, afb. 2 : 13.

33. Bronzen speerpunt met doorlopende schachtkoker, in twee stukken gebroken (het kleinste stuk intussen zoek geraakt). Wsch. vóór-Romeins (bronsperiode). L. 11 cm. NK 17. Pl. XVIII, afb. 2 : 8.

Ivoor of been

34. Haarnaald. L. 11 cm. NVV 4.

Glas (35—40).

35. Dikwandig bol flesje met „dolfijnoortjes” van lichtgroen glas. Onbeschadigd. Diam. buik 8 cm. NK 14. Pl. XVI: 22.

36. Flesje, hals afgebroken. H. nog 5,5 cm, diam. beneden 3,7 cm. NfK 14. Pl. XVI: 20.

37. Bodemstuk van dito flesje. Diam. beneden 3,2 cm. NfK 15. Pl. XVI : 21.

38. Fragment van een kom (?) in bont gekleurd (millefiori-)glas. Vgl. het bord Sammlung Niessen 949. Diam. rand ca. 15 cm. NfK 16. Pl. XVI: 19.

39. Fragment van een glazen ring met overdwarse geledingen. Diam. 2 cm. NfK 17.

40. Drie geribde meloenkralen van glaspaste. NfK 18.

Terracotta

41. Fragment van een beeldje van pijpaaarde, voorstellende Fortuna met in de linkerhand een cornucopiae, in de (afgebroken) rechter een roer, rustend op een wereldbol. Naar het schijnt

uit dezelfde vorm als het ex. in Mus. Kam: EVELEIN, Bulletin ant. Beschaving 1928, fig. 7, waarvan alleen het hoofd ontbreekt. De vruchten in de cornucopiae hier beter geconserveerd. Zie verder het tweede artikel van EVELEIN, Bulletin 1929, p. 7: Romeinse, niet-inheemse vorm. Hoog nog 13 cm. met voetstuk. NK 13. Pl. XVI: 18.

Aardewerk (42—97)

Terra sigillata (versierd)³⁰⁾. 42-68. Zuid-Gallië (vooral La Graufesenque).

42. Randscherf Drag. 29, waarop wsch. OSWALD, Fig. Types 1738; vgl. KNORR, T.S. 1919, Textbild 40: OF PASSENI (65-80). NfK 44a. Pl. XVII: 4.

43. Randscherf Drag. 29, vroeg Flavisch. NfK. 44 b. Pl. XVII: 6.

44. Fragment Drag. 29, met delen van boven- en benedenfries. Hierop hartvormig blad KNORR, T.S. 1919, Textbild 9: CALVI 19 en OF PASSENI (Calvus 60-85, Of Passeni 65-80). Veel overeenkomst met KNORR, a.w. Taf. 17:B: CALVI · I. Blad ibid., Textbild 12: o.a. OF PATRICI (Of Patric(i): 72-85). In ieder geval vroeg Flavisch. NfK 44c. Pl. XVII: 7.

45. Fragment Drag. 29. Hartvormig blad: KNORR, T.S. 1919 Textbild 29: bij M. CRESTIO¹⁴ (Flavii, 70-90); klein blad bij Licinius²⁹ Of Modesti, Offic. Primi, . . Wsch. laat-Vespasianus. NfK 44d. Pl. XVII: 5.

46. Fragment Drag. 29. Versieringssysteem heeft iets van KNORR, T.S. 1919, Taf. 17: CALVI · I: A (60-85). Overigens weinig gegevens; (laat-)Vespasianus. NfK 44e. Pl. XVII: 3.

47. Fragment Drag. 29. Benedenfries met pijlspitsblaadjes. Vespasianus. NfK 44 f. Pl. XVII: 8.

48. Fragment Drag. 29. Hierop twee vogels, aan één worm trekkend: KNORR, T.S. 1919, Taf. 82c, VITAL: ca. 72-85 (tabel, p. 7); Vitalis: Claudius-Domitianus. Dit stuk Vespasianus. NK 11. Pl. XVII: 2.

49. Drag. 30. Grotendeels compleet stuk, waarop:

a. Retarius en secutor: vgl. OSWALD, Fig. Types 1013 E, F (kleiner) = Hermet 151, 152. Vespasianus.

b. Leeuw: Oswald 1400 (DÉCHELETTE 747). Flavisch.

c. Wild zwijn: vgl. OSWALD 1670 = DÉCHELETTE 837, HERMET Pl. 27, 42. Flavisch.

d, e. Twee herten: OSWALD 1709 en 1766 = DÉCHELETTE 850 en 850bis, HERMET Pl. 27, 6, 7. Vespasianus.

f. Kleine figuurtjes: Oswald 961, 961A (Tezamen op een ex. Drag. 37 te Londen, G.H.). Nero-Vespasianus.

g. Knopje: KNORR, Textbild 10: vele namen.

De pottenbakkers, die deze figuren gebruikt hebben, werkten alle in La Graufesenque onder Vespasianus; een bepaalde naam zou ik niet kunnen noemen. M.i. laat-Vespasianus. NVV 3. Pl. XVII: 1, Pl. XVI, afb. 1 : 1.

30) ATKINSON, Pompeii: D. ATKINSON, A hoard of Samian Ware from Pompeii. Journal of Roman Studies IV, 1914, p. 27.

DÉCHELETTE: J. DÉCHELETTE, Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. 1904.

FÖLZER: E. FÖLZER, Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata Manufakturen. 1913.

HERMET: F. HERMET, La Graufesenque. 1934.

HOLWERDA, Arentsburg: J. H. HOLWERDA, Arentsburg. Een Romeinsch militair vloodstation bij Voorburg. 1923.

KNORR, Rottweil 1907: R. KNORR, Die verzierten Terra Sigillata Gefässe von Rottweil. 1907.

KNORR, Rottweil 1912: R. KNORR, Südgallische Terra Sigillata Gefässe von Rottweil. 1912.

KNORR, T. S. 1919: R. KNORR, Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. 1919.

OSWALD (Figure Types): F. OSWALD, Index of Figure Types on terra Sigillata. 1936-1937.

OSWALD & PRYCE: F. OSWALD and T. DAVIES PRYCE, An Introduction to the Study of Terra Sigillata. 1920.

JACOBS, Bregenz: J. JACOBS, Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz. Jahrbuch für Altertumskunde VI, 1912.

50. Randfragment Drag. 30. Zelfde eierlijst als 49 en deel van figuur c (wild zwijn). Datering als 49. NfK 44g. Pl. XVII: 28.
51. Fragment Drag. 37. Eierlijst met brede eenheden en rosetjes. Blad als HERMET Pl. 8 : 9. Vroeg-Vespasianus. Germanus? NfK 44h. Pl. XVII: 11.
52. Fragment Drag. 37. Sterk versleten reliëf met onduidelijke eierlijst („Potter of the large rosette”? ATKINSON, Pompeii) en delen van metopenversiering. Vierbladige palmet: KNORR, T.S. 1919, Textbild 12: OF COTOI 5 etc., zonder dat het aan een bepaalde pottenbakker is toe te wijzen. Vespasianus. NfK 44i. Pl. XVII: 12.
53. Fragment Drag. 37. Goede kwaliteit met eierlijst als van M. CRESTIO en CRVCVRO (KNORR, T.S. 1919, Textbild 5); vogeltje als OSWALD 2289: La Graufesenque, Claudius-Vespasianus, met stempels OF CRESTI, RVFINI, CARVS FE, en verder een versieringselement als Knorr, T. S. 1919, Textbild 10: OFIC BILICATI en vele andere namen. Waarschijnlijk van M. Crestio, volgens KNORR 70—90. Dit stuk vroeg Vespasianus. NfK 44k. Pl. XVII: 15.
54. Fragment Drag. 37, waarop:
- Venator (bestiarius): Oswald 1086A; HERMET 281 en 284. Flavii.
  - Haas n.r.: OSWALD 2072, HERMET Pl. 26: 56. Flavii.
  - Leeuw n.l. (fragment): OSWALD 1419. Flavii.
- Alle figuren op KNORR, T.S. 1919, Textbild 17E: M. CRESTIO; ook overigens overeenstemming. M. Crestio: 70—90; dit stuk Vespasianus. NfK 44l. Pl. XVII: 16.
55. Fragmentje Drag. 37, waarop venator als 54a, doch iets kleiner en meer afgevormd. NfK 44m. Pl. XVII: 14.
56. Fragment Drag. 37 met haas OSWALD 2129; KNORR T.S. 1919, Taf. 83, 6: OF VITAL, 75-90; Taf. 67: OF PVDENT 9. Eierlijst *ibid.*, Textbild 5: M. CRESTIO en CRVCVRO. Vespasianus. NfK 44n. Pl. XVII: 17.
57. Fragment Drag. 37, waarop panther n.l.: OSWALD 1544, vgl. KNORR, T.S. 1919 Taf. 36C, D, 39T; *id.* Rottweil 1907 Pl. VIII, 1.; *id.* Rottweil 1912 Pl. XII, 22, XIII, 13, alle met het kleine druiventrosje, producten van GERMANUS. Laat-Vespasianus-vroeg Domitianus. NfK 44o. Pl. XVII: 13.
58. Fragment Drag. 37, waarop:
- Diana: OSWALD 103B (vgl. 103, 103A-D, 104, 104A-B).
  - Twee eenden: KNORR, T.S. 1919, Textbild 13, midden, met 15 namen; daarvan hebben ook de Diana L. COSIVS en MERCATO. Ook HERMET Pl. 117, 15 heeft a en b met nog de boog; op dit stuk berust ook OSWALD 103B. Misschien MERCATO(R) van Z. Gallië (laat Vespasianus-vroeg Domitianus), vgl. KNORR, T.S. 1919, Taf. 57, waarvan hier de figuren 1, 7(?), 9 (met pendant), 12, 13, 17, 18. NK 9. Pl. XVII: 22.
59. Fragment Drag. 37 met boog en spiraal als op 58; vgl. HERMET Pl. 101, 23. NfK 44p. Pl. XVII: 21.
60. Fragment Drag. 37, waarop Amor, OSWALD 501. Stijl van o.a. Mercator, wiens eierlijst KNORR, T.S. 1919, Taf. 57H ook overeenstemt. Laat-Vespasianus. NfK 44q. Pl. XVII: 18.
61. Fragment Drag. 37 (benedendeel) met lijst van driebladige palmetten, zoals o.a. gebruikt door Mercator (Domitianus) en L. Cosius (Flavii). Goede kwaliteit. Vroeg-Domitianus. NfK 44. Pl. XVII: 26.
62. Randfragment Drag. 37 met eierlijst als ATKINSON, Pompeii 44 (Potter of the large rosette). Laat-Vespasianus. NfK 44r. Pl. XVII: 27.
63. Fragment Drag. 37. Van goede kwaliteit, glanzend, scherp reliëf. Laat Vespasianus-vroeg Domitianus. NfK 44s. Pl. XVII: 20.
64. Fragment Drag. 37, waarop:
- eierlijst: KNORR, T.S. 1919, Taf. 35-39, GERMANUS.
  - hert: OSWALD 1746, met zijn pendant 1700 veel bij Germanus; zie de verwijzingen aldaar. Waarschijnlijk van Germanus en deel van dezelfde kom als 65. Vespasianus. NfK 44t. Pl. XVII: 10.
65. Fragment Drag. 37, waarop:
- a, b. herten: OSWALD 1700 en 1746; zie 64 b.
  - c. hert (lopend n.l.): OSWALD 1755, DÉCHELETTE 881. Met 1700 op een kom van Germanus:

KNORR, Rottweil 1907, Pl. VIII, 1; vgl. id., T.S. 1919 Taf. 35: 39, 40. Waarschijnlijk van Germanus en deel van dezelfde kom als 64. Vespasianus. NfK 44u. Pl. XVII: 24.

66. Fragment Drag. 37 met hert: OSWALD 1745 (1746?), misschien eveneens van Germanus, die ook het druiventrosje veel gebruikt (boven, 57). NfK 44v. Pl. XVII: 19.

67. Fragment Drag. 37 met rankenfries, waarboven resten van metopenindeling. De versieringsmotieven (twee palmetten, een bloemknop) zijn gebruikt door Pass(i)enus van La Graufesenque (KNORR, T.S. 1919, Taf. 62 : 45, 51, 59; Nero-Vespasianus), die echter wsch. geen Drag. 37 heeft gefabriceerd. Z. Gallisch? Vespasianus. NfK 44w. Pl. XVII: 9.

68. Fragment Drag. 37, waarop: OSWALD Pl. XC, AIV, vgl. KNORR, Rottweil 1912, Taf. XXVII, 1 en vooral JACOBS, Bregenz 8 waarmee ook de rest van de eierlijst, het druiventrosje en het bosje gras overeenstemmen: stijl van Cornutus. Vroeg-Domitianus. NfK 44x. Pl. XVII: 23.

69-72: andere fabricaten.

69. Fragment Drag. 37 met dolfijn n.l.: OSWALD 2393, LEZOUX Traianus-Anton. Geheel als KNORR, Canstatt 1905, Taf. VIII, 5: na 110, stijl van Paternus. NfK 44y. Pl. XVII: 25.

70. Fragment Drag. 37, waarop zwijn n.l., van dezelfde grootte en met hetzelfde naar voren gerichte oor als OSWALD 1676R (= RICKEN XIII, 32), maar zonder slagrand. De figuur komt bij Ricken voor met Eierst. A en B van Lavoye. Hadrianus. NfK 44z. Pl. VII: 29.

71. Fragment Drag. 37, waarop:

a. gladiator (rechts): OSWALD 1070 (FÖLZER 501, Trier).

b. (links) OSWALD 1095-1098, doch zonder speer; (rechter) arm gewijzigd.

c. roset: vgl. HOLWERDA, Arentsburg p. 114 No. 1671, afb. 77 : 38; hierop ook soortgelijke, door afvorming verminkte en gewijzigde figuren als a en b. Oranjekleurig. Waarschijnlijk laat-Lavoye eind 2e eeuw. NK 10. Pl. XVIII, afb. 1 : 8.

72. Fragment Drag. 37 met twee zones, versierd in „roulettetechniek”. OSWALD en PRYCE pl. LXXV, LXXVI, speciaal LXXVI, 1. Vooral Rheinzabern (Ludowici Se). IIB-III A. Pl. XVIII, afb. 1 : 7.

Terra Sigillata (onversierd) (73—83)

73. Bodem van een bord Drag. 18 met stempel OF CARAN: Carantus van La Graufesenque, Flavisch³¹⁾. JANSSEN, *Musei L.B. Inscr. Tab. XXIX*, 35, p. 133; C.I.L.³²⁾ XIII 10010, 449, g; BYVANCK, E.R. II³³⁾ 218. Bij OSWALD, *Stamps met plaats van herkomst „Krayenhof”, naar JANSSEN, NfK 33. Pl. XVIII, afb. 1 : 10.*

74. Fragment van een bord Drag. 18 (volledig profiel, diam. $\pm$ 17 cm), met stempel [O]F MONTC: Monticus van La Graufesenque, Nero-Vespasianus. NfK 39. Pl. XVIII, afb. 1: 5 en 11.

75. Fragment van een bord Drag. 18 met stempel OF PO[...]. In aanmerking komen Pol(I)io, Ponteus, Pontinus, Pontius, allen van La Graufesenque, de beide eerste Claudius-Vespasianus, de derde 1e eeuw, de vierde Vespasianus-Traianus. JANSSEN, *Mus. Inscr. Tab. XXXI*, 266, p. 155; C.I.L. a.v. 2359 a; BYVANCK. E.R. II 218. NfK 34. Pl. XVIII, afb. 1 : 12.

76. Fragment van een bord Drag. 18, stempel .Γ. RVFII/I: Rufinus van La Graufesenque en Banassac, Nero-Domitianus. JANSSEN, *Musei L.B. Inscr. Tab. XXX*, 193, p. 193; C.I.L. a.v. 1659 rr; BYVANCK. E.R. II 218. Bij OSWALD „Krayenhof”, naar JANSSEN. NfK 35. Pl. XVIII, afb. 1 : 13.

77. Fragment van een bord Drag. 18 met stempel SENECI[...]: Senecio van La Graufesenque, Claudius (in deze omgeving wsch. iets later). NfK 41. Pl. XVIII, afb. 1 : 15.

78. Fragment van een kom Drag. 27 (volledig profiel), diam. $\pm$ 12, h. 5, 8 cm, met stempel BAS/SI/O: Bassus van La Graufesenque, Tiberius tot vroeg Vespasianus NfK 36. Pl. XVIII, afb. 1: 2 en 9.

79. Fragment van een kom Drag. 27 met stempel OF RVFIN: Rufinus van La Graufesenque,

31) Dateringen volgens F. OSWALD, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata*. 1931 („Oswald. Stamps”).

32) *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

33) A. W. BYVANCK, *Excerpta Romana II (Inscripties)*, 1935.

Nero-Domitianus. Stempel identiek met GLASBERGEN, Valkenburg ³⁴) 112. NfK 40. Pl. XVIII, afb. 1 : 14.

80. Fragment van een kom Drag. 27 (volledig profiel), diam. $\pm$ 12, h. 5,9 cm, met stempel [OF]VITA: Vitalis van La Graufesenque, Claudius-Domitianus. NfK 37. Afb. C 6 en D 8. Pl. XVIII, afb. 1: 6 en 16.

81. Bodem van een kom Drag. 27 met stempel IVI.VI Wsch. geen letters (niet te lezen: IVN, een stempel van de pottenbakker Iunius uit La Graufesenque, Flavii). JANSSEN, *Musei Inscr.* Tab. XXX, 278, p. 156 (gelezen als AA[F]). Vgl. HERMET pl. 113, 11 NfK 38. Pl. XVIII, afb. 1 : 17 ³⁵).

82. Fragment van een kom Curle 11 (Hofheim 12) met barbotineversiering op de rand. Flavisch. Diam. ca. 25 cm. NfK 42. Pl. XVIII, afb. 1 : 3.

83. Bovenstuk van een inktpot met opening en inwendig afhankelijk kraagje. Hofheim 13. („Een dergelijk in zijn geheel op Arentsburg gevonden”, Inv.; REUVENS en LEEMANS noemden het voorwerp een oliepotje). Diam. 14,5 cm. NfK 43.

„Gevernist” aardewerk (84)

84. Benedendeel van een deukbekertje, zwart op rood, Niederbieber ³⁶) 33(c), diam. buik 9,5 cm. Derde eeuw.

Gladwandig en dikwandig aardewerk (85—93)

85. Beschadigde kom van bleekrood glad aardewerk met naar beneden gebogen kraagrand. (Vgl. het terra-sigillata-type Drag. 38: 2e eeuw en later). H. 10,5 diam. 16,5 cm. NK 4. Pl. XVI: 2.

86. Fragment van een wrijfschaalrand (bij de tuit) met stempel: $\left. \begin{array}{l} \text{VACASAT}/// \\ \text{BRARIA}/// \end{array} \right\}$ Vacasatus Brariati F(ilius). REUVENS noteerde reeds 1831 (RA 35, p. 187), dat het opschrift op de tuit van een schaal was aangebracht; in de Inventaris is echter vermeld het oor van een pot, wat door JANSSEN is overgenomen (*Musei Inscr.* Tab. XXXI, 220, p. 151). Hij geeft het bovendien op als tweemaal afgedrukt, het fragment blijkbaar verwisselend met een ander uit Arentsburg, eveneens op een wrijfschaal. De „ansa paterae” van JANSSEN is in het C.I.L. XIII 10005, 25 geworden een oor van een dolium, waardoor dit stempel, dat alleen op wrijfschalen voorkomt, niet onder nr. 10006 (stempels op wrijfschalen) is opgenomen. Zodoende ook onjuiste opgave bij HOLWERDA, Arentsburg, p. 13027, afb. 99, 10 (als parallel op het Arentsburgse exemplaar, C.I.L. XIII 10006, 95) en bij BYVANCK, E.R. II, 216. NK 7. Pl. XVI: 10 (rechterhelft van het fragment in-tussen verdwenen).

87-90. Vier halzen van kruikamphoren; moeilijk te dateren. Drie stuks, gemerkt NfK 23, Pl. XVI: 11-13. Het vierde exemplaar (NfK 24) nog niet gev.

91. Oor van grote amphora, waarop vier parallelle krassen. NfK 25.

92. Oor als voren; ingekrast: /III, met stempel GIALB. HOLWERDA dateert een overeenkomstig stempel uit Arentsburg (a.w. Afb. 98, 5, p. 134) „wsch. eerste helft 2e eeuw”. Behalve daar is ons stempel gevonden in Duitsland (C.I.L. XIII, 10002, 257), Frankrijk, (XII, 5683, 127), en veel te Rome in de Mons Testaceus (XV, 2921). BYVANCK, E.R. II 213 (vindpl. onjuist opgegeven). NfK 26. Pl. XVI: 9.

93. Twee wandfragmenten van grote amphoren met resten van ingekraste opschriften, waarvan slechts enkele letters leesbaar. NfK 27, 28. Pl. XVI: 14, 16.

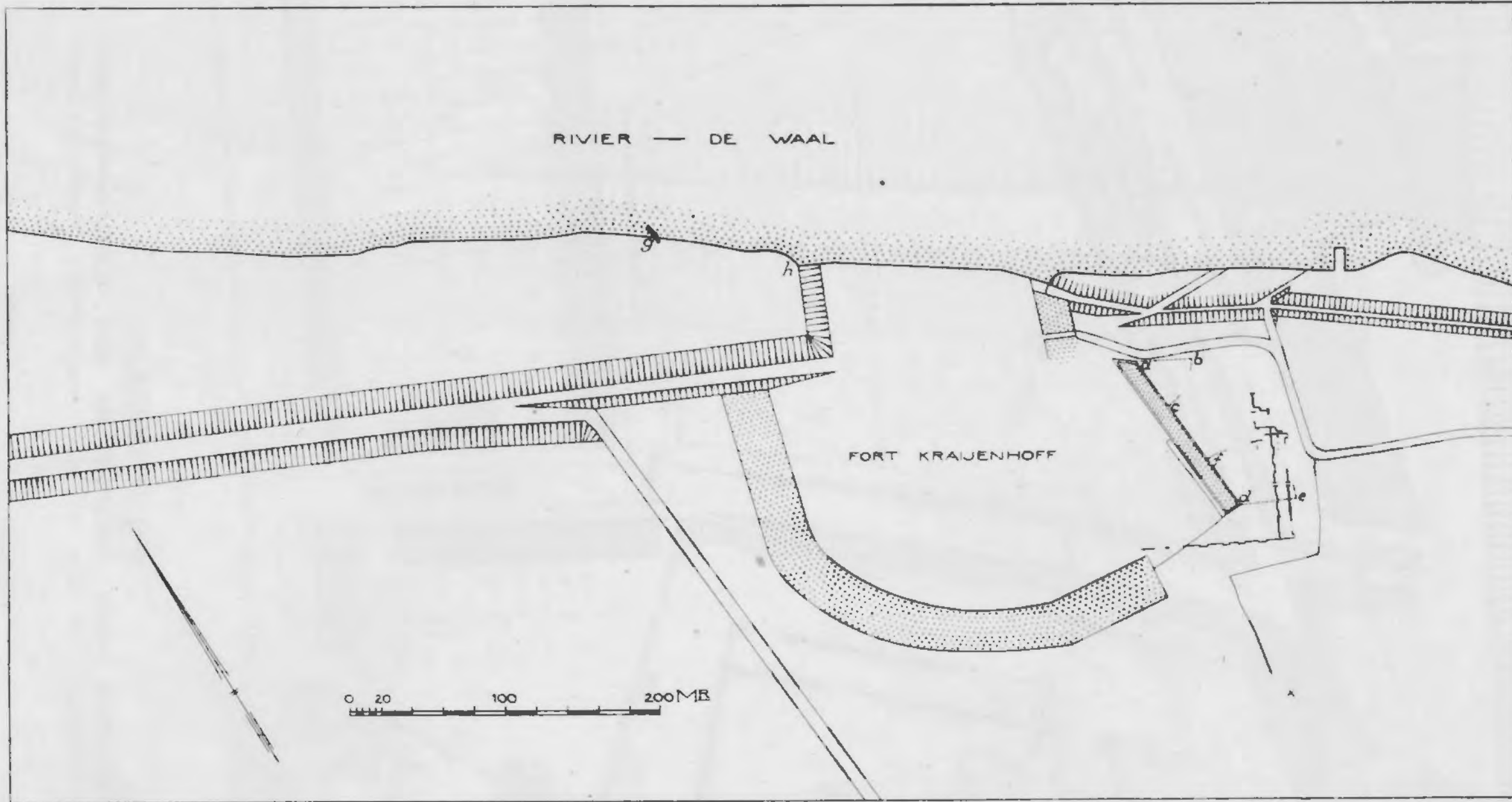
Terra nigra en verwant aardewerk (94—98)

94. Fragmenten van kommen e.a. van grijs t.n.. Vgl. HOLWERDA, *De Belgische waar in Nijmegen*, 1941, Nrs 521-535. NfK 31. Pl. XVI: 1, 3, 5, 7. (Profiel van 1 gecombineerd met 7).

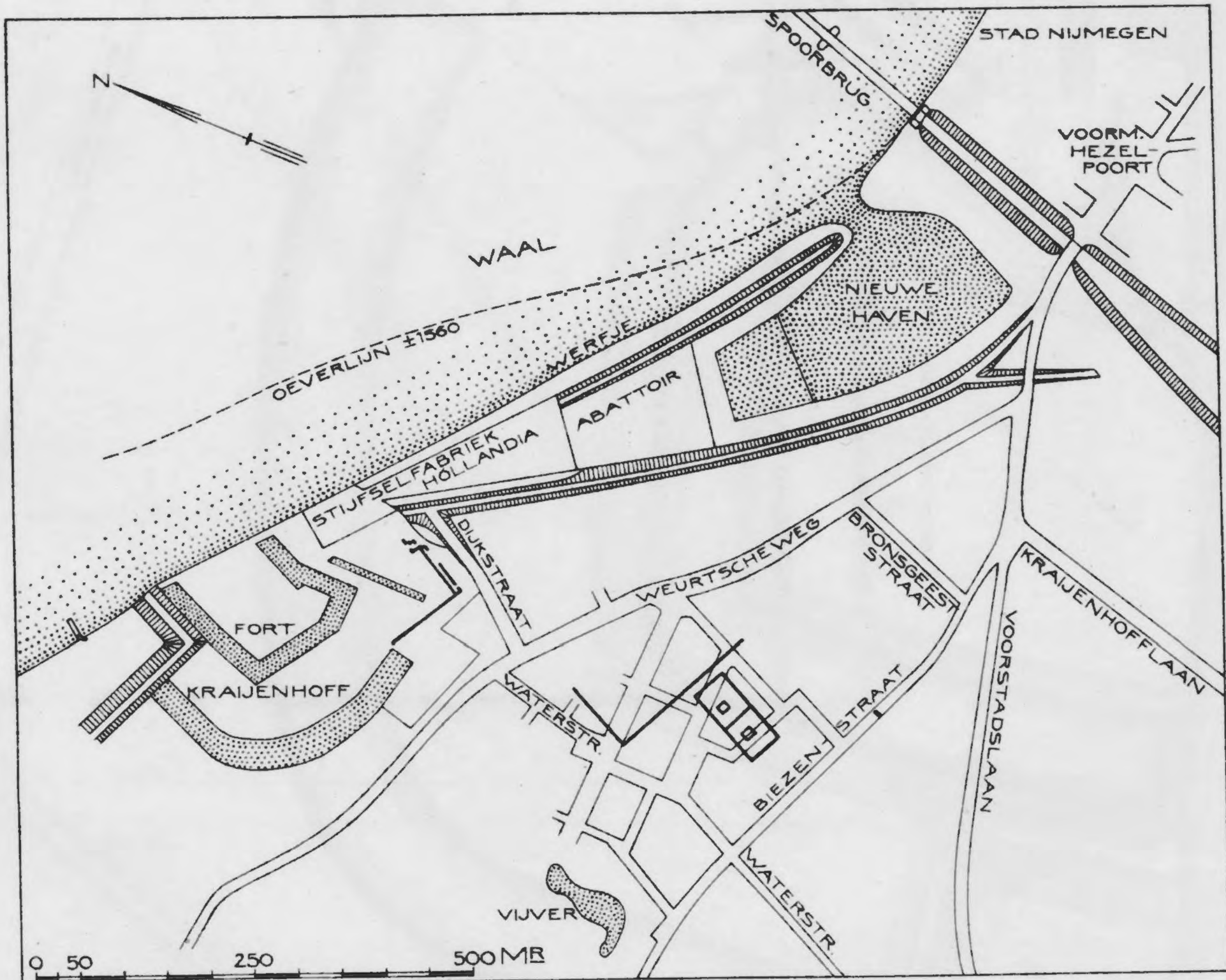
34) 25-28e Jaarverslag van de Vereen. v. Terpenonderzoek p. 233, 112.

35) JANSSEN beschrijft a.w. Tab. XXXI, 270, p. 156 nog een stempel van Montanus van La Graufesenque als hier gevonden. Dit moet een vergissing zijn, aangezien het in de originele Inventaris ontbreekt.

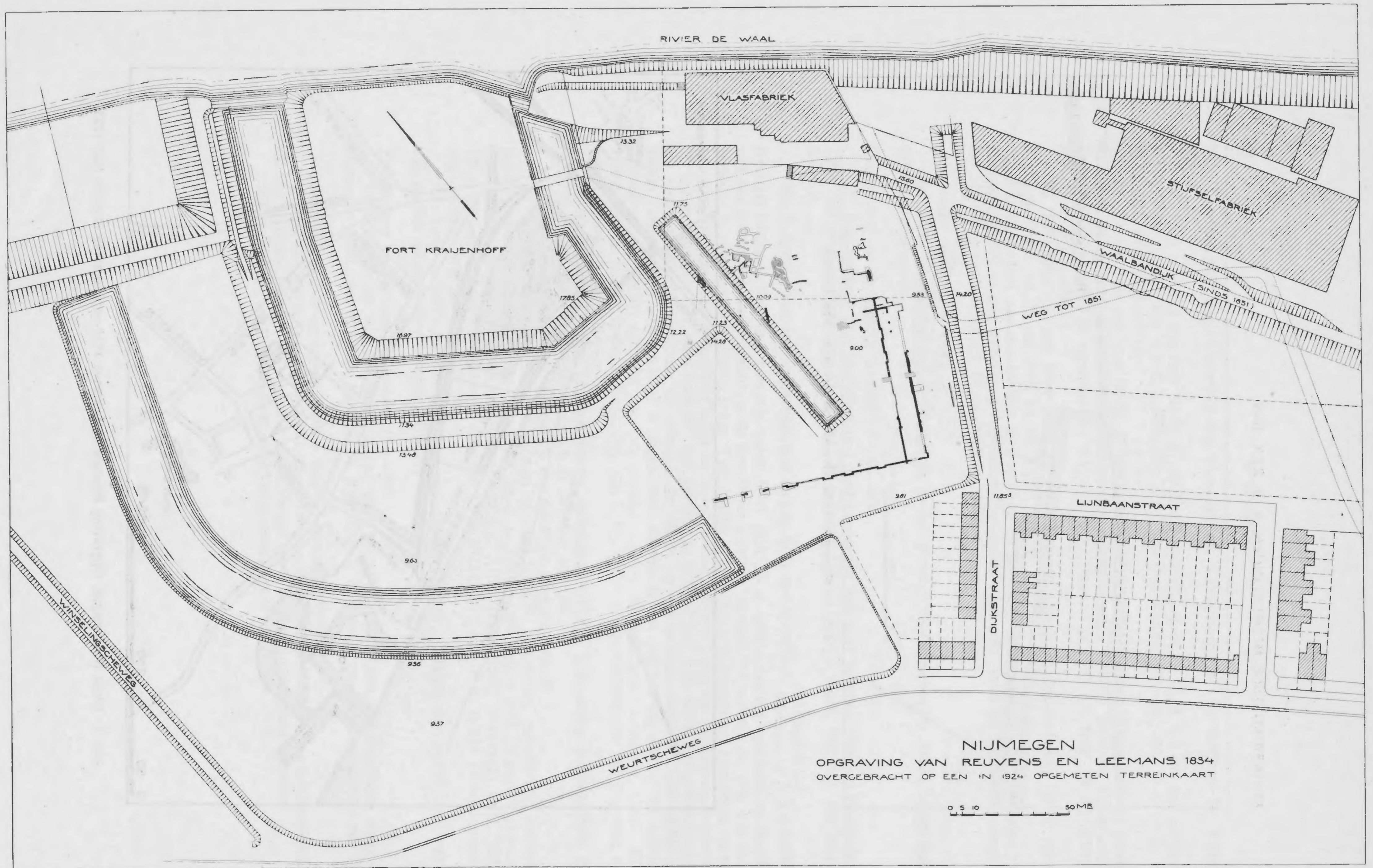
36) F. OELMANN, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*. 1914.

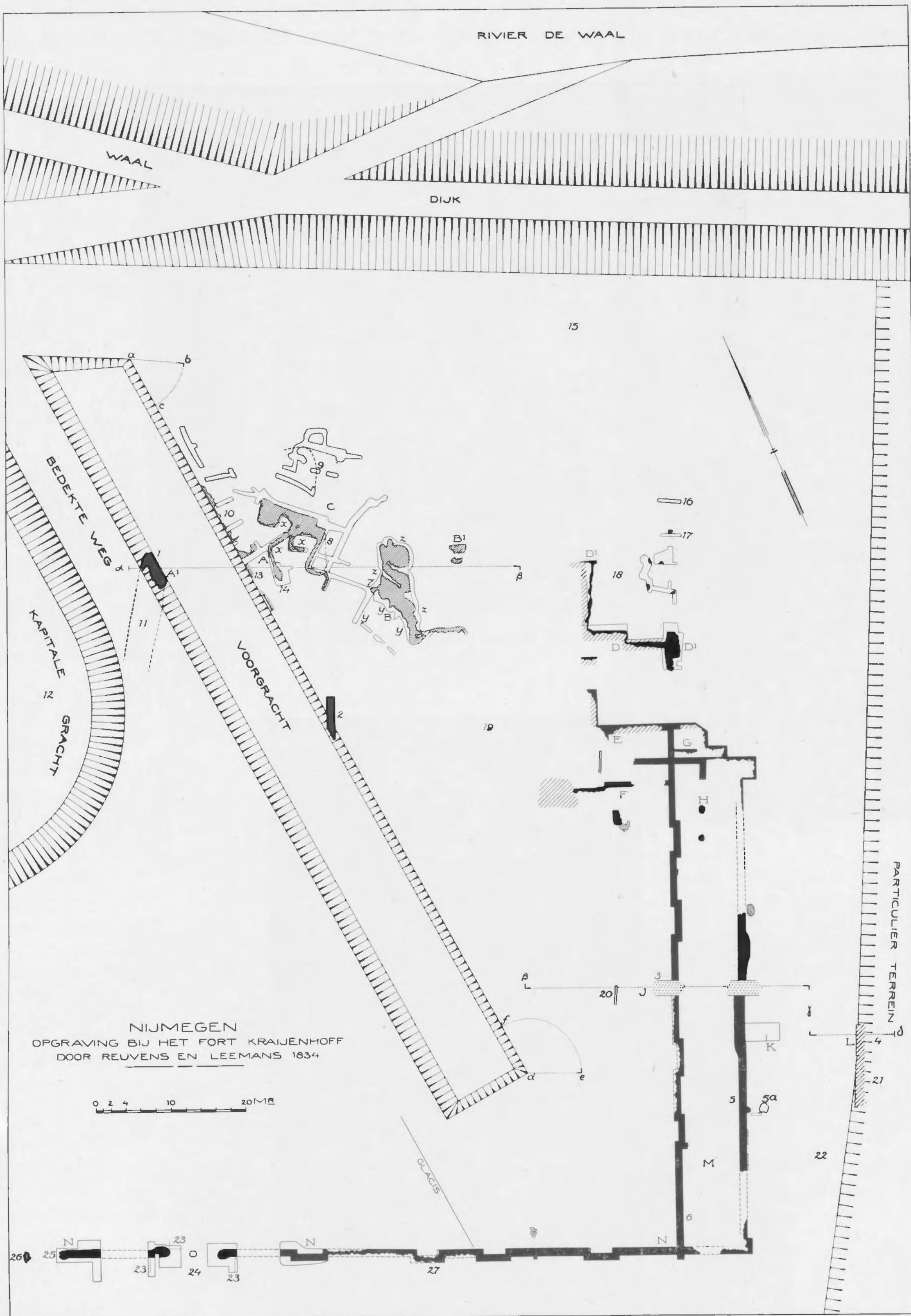

Afb. 1. Nijmegen 1834. Overzichtskaart naar Van Houten.

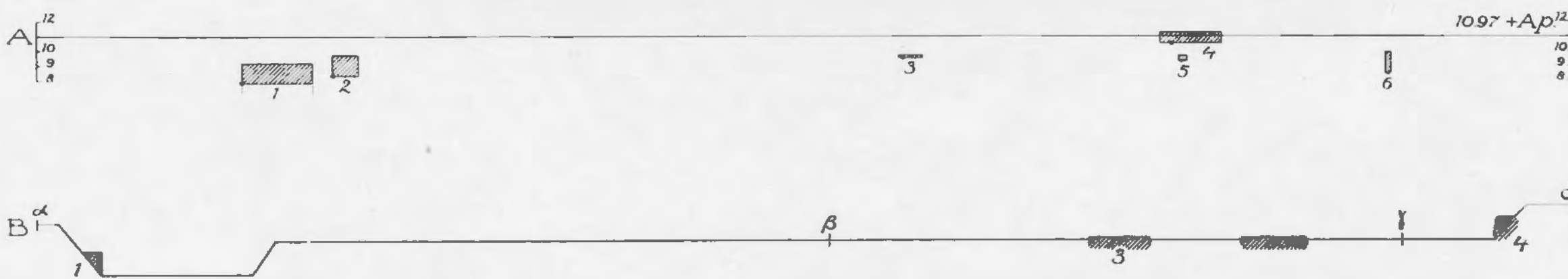
Afb. 2. Ulpia Noviomagus. Opgraving Reuvens en Leemans 1834 en opgraving Daniëls 1920-1921.

NIJMEGEN
OPGRAVING BIJ HET FORT KRAIJENHOFF
DOOR REUVENS EN LEEMANS 1834

0 2 4 10 20 MTR

A. HOOGTEMETING (1834) VAN PUNT 1-6.

B. DOORSNEDE VAN HET TERREIN VOLGENS LIJN $\alpha\beta\gamma\delta$, SCHETS UIT 1834 (UITGEWERKT)

3x

Afb. 1. Kalksteen relief met Ahmdantia.
Nijmegen 1834.

3x

Afb. 2. Zittende godin met schild (kalksteen).
Nijmegen 1834.

Afb. 1.

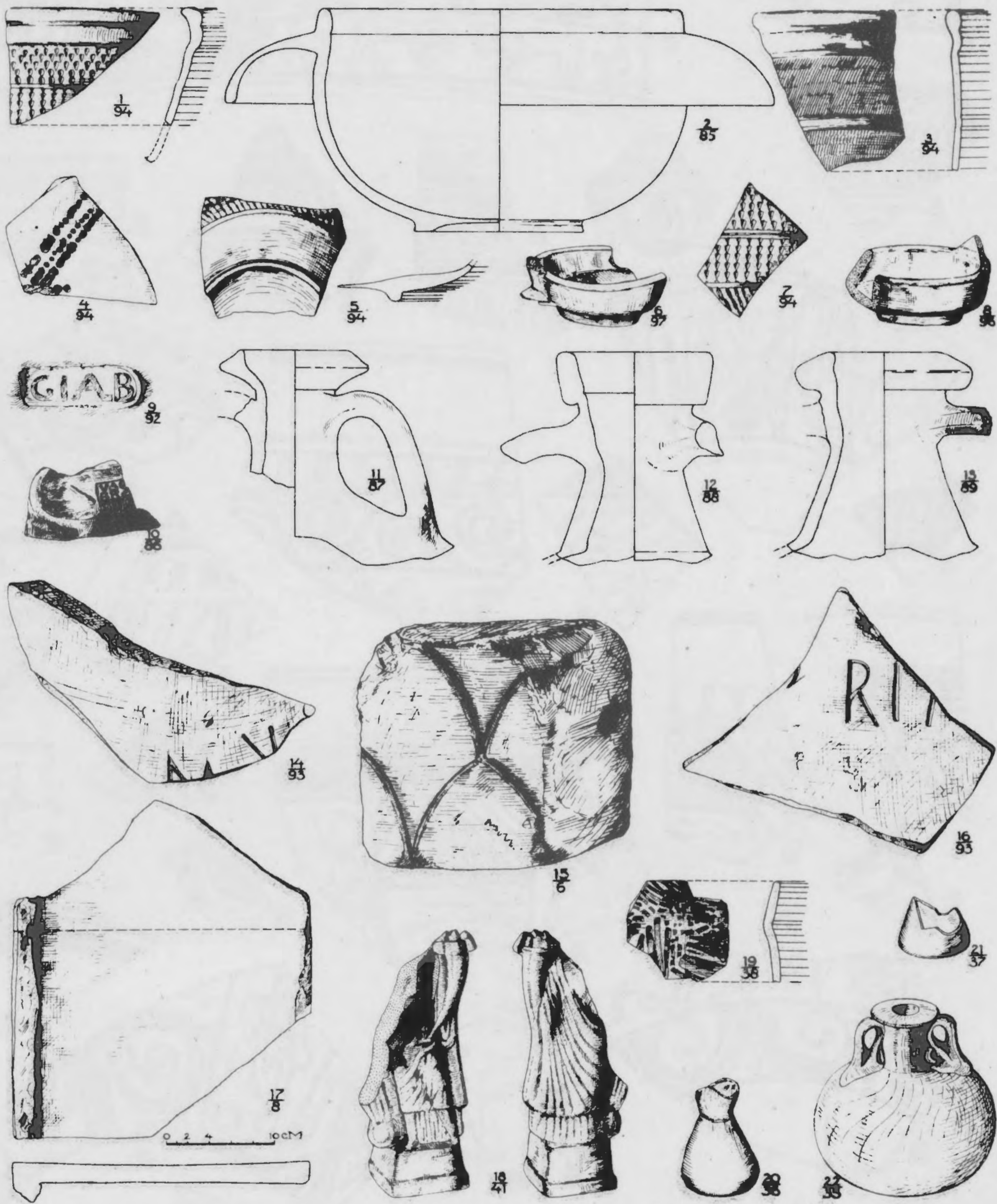
Afb. 2.

Afb. 1-2. Viergodenstein (kalksteen). Nijmegen 1834.

Afb. 3. Bronzen ketel

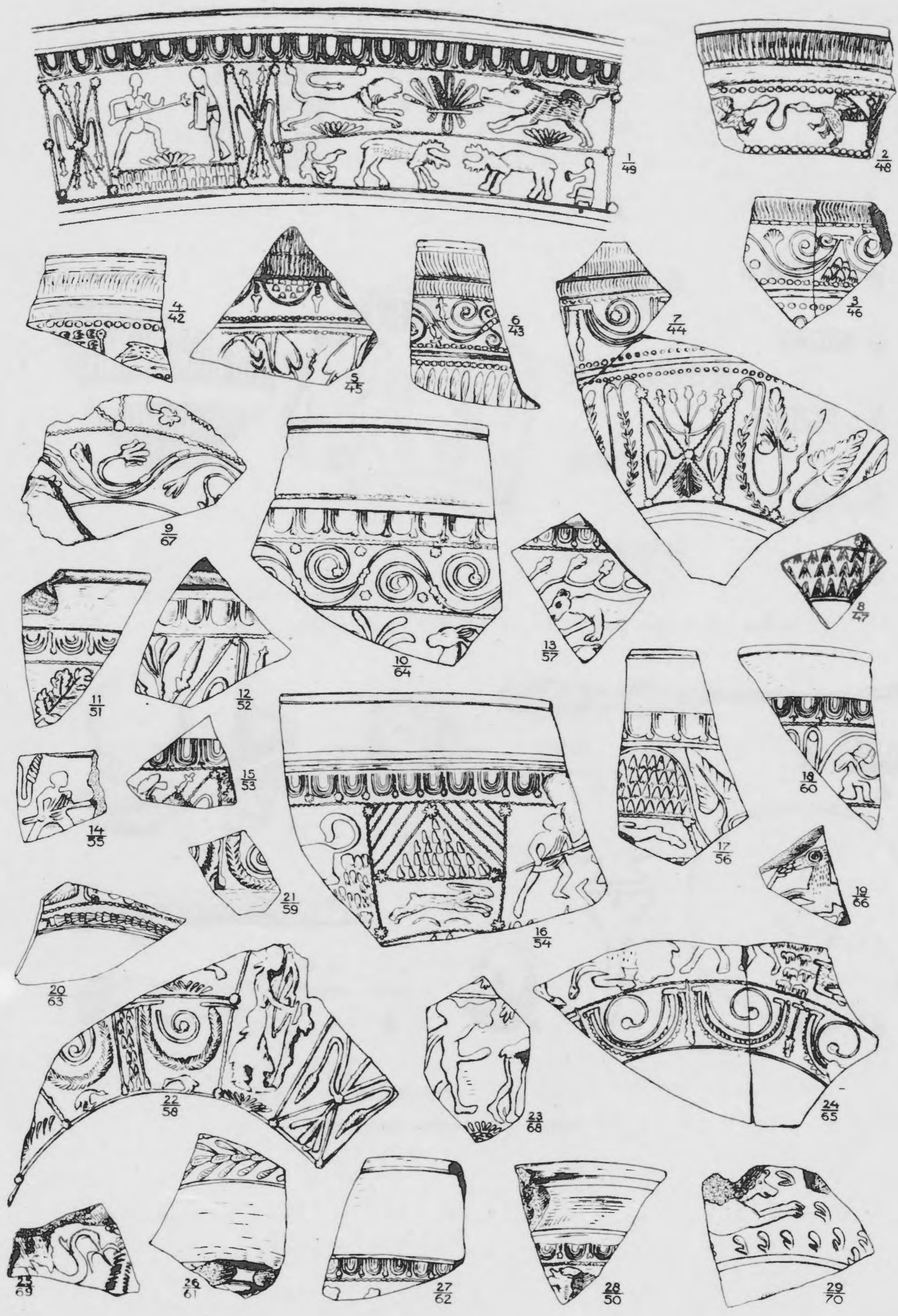

Nijmegen 1834

Vondsten van verschillende aard. Schaal 1/3

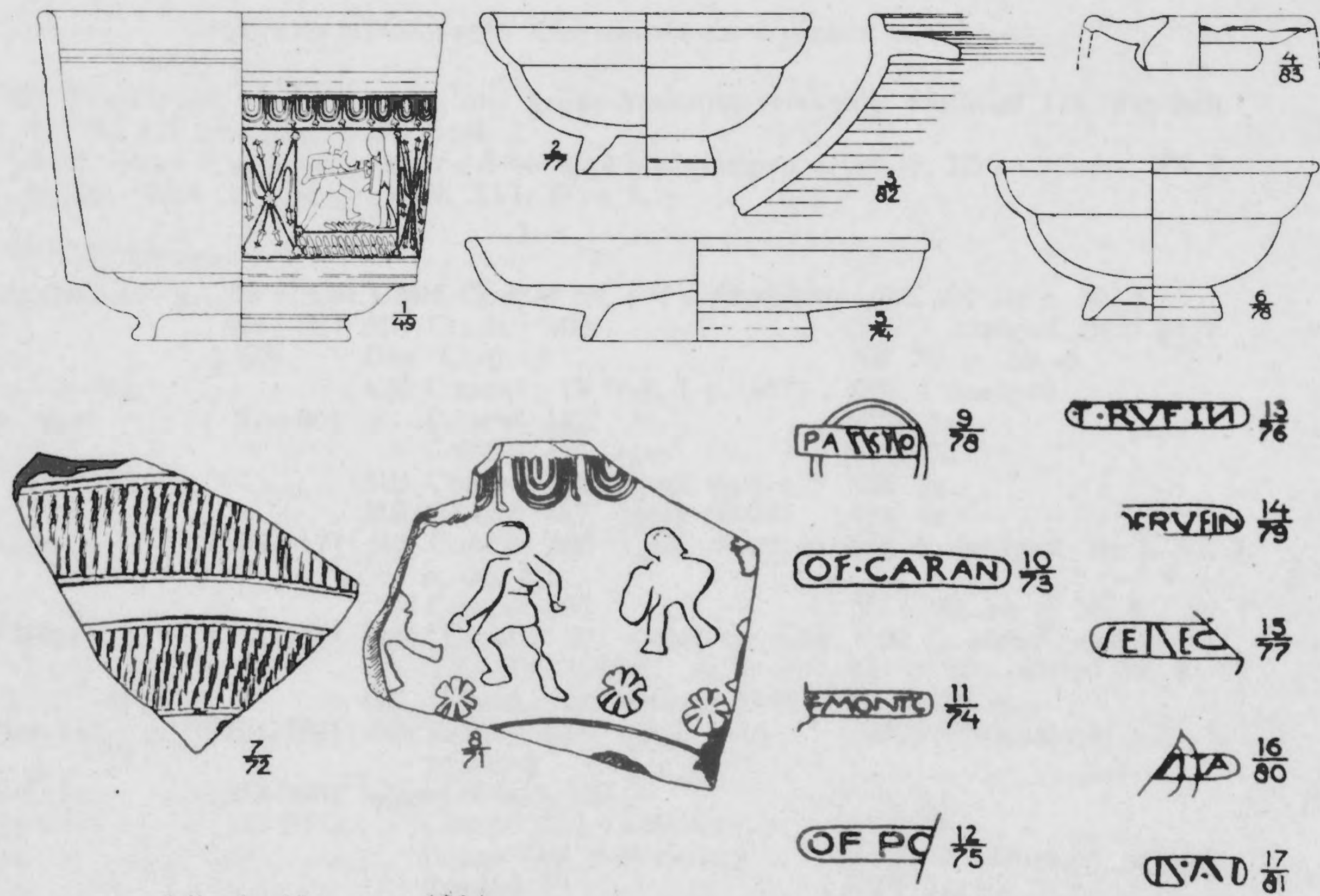

Nijmegen 1834

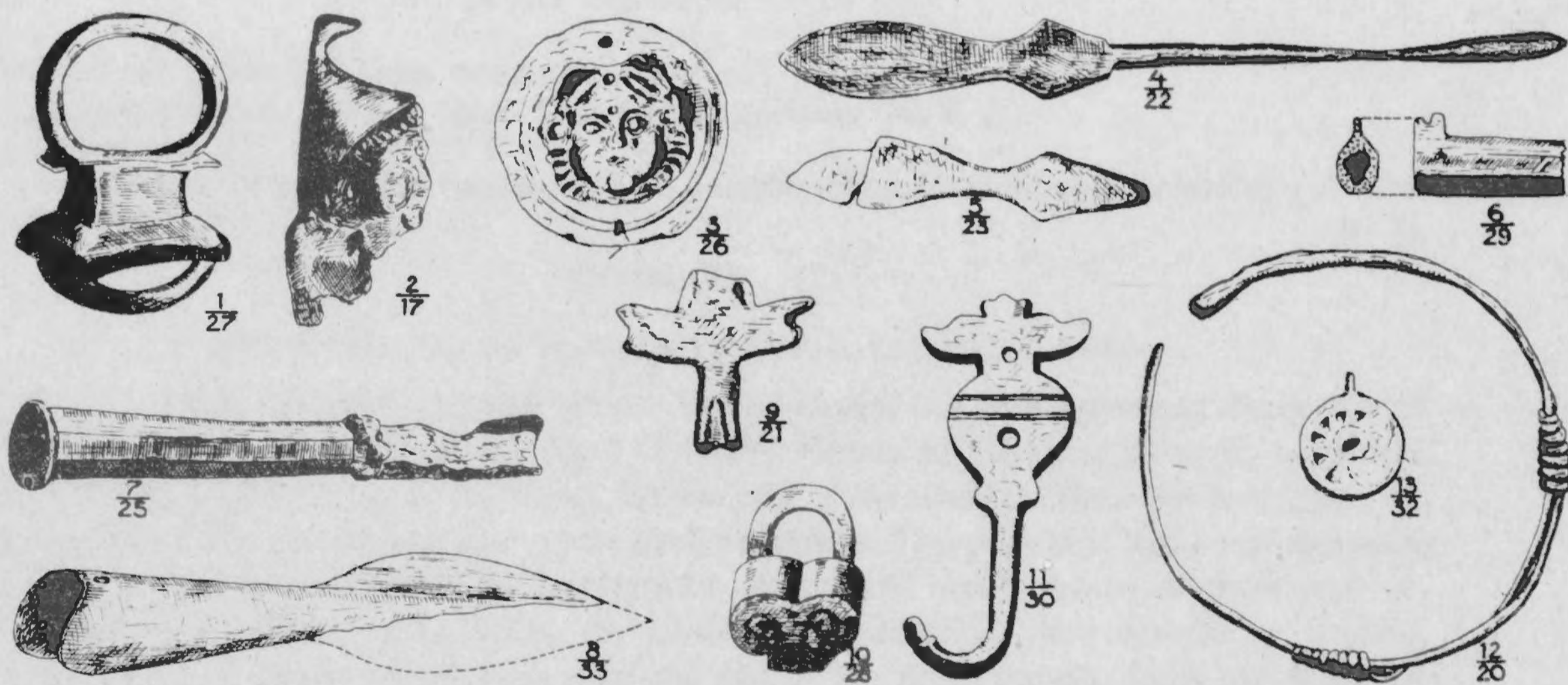
Versierde terra sigillata. Schaal 1/2

Afb. 1 Nijmegen 1834

Terra sigillata. 1-6: schaal 1/3; 7-8: schaal 1/2; 9-17: schaal 1/1

Afb. 2 Nijmegen 1834

Bronzen voorwerpen. Schaal 1/2

95. Fragmenten van t.n. potjes met grijze barbotine-versiering, Hofheim 118. Flavisch. NfK. 31*, 32 (32 niet gev.). Pl. XVI: 4.

96-98. Grote fragmenten van drie 8-vormige open lampen. Diam. 7, 7,5 en 8,5 cm. NK 8, NfK 29, 30. (NfK 30 niet gev.) Pl. XVI: 6 en 8.

99-117. Munten.

<i>Germanicus</i>	(15 v.—19 n. Chr.)	MB, COHEN ² no. 1 ³⁷). Afgesleten.	NfK 2b. zie p. 56, 8.
<i>Nero</i>	(54—68)	MB COHEN ² 303.	NfK 3. onafgesl. zie p. 51, 7.
<i>Galba</i>	(69)	Den. COHEN ² ...	NK 25 p. 56, 8.
<i>Iulia, Titi filia</i>		MB COHEN ² 18 (dl. I p. 467)	NfK 4 onafgesl.
<i>Domitianus</i>	(81—96)	COHEN ² 442.	NVV 7a.
"		COHEN ² 454 (gesl. 76)	NVV 7c.
"		MB COHEN ² 656 (gesl. 90/91)	NfK 2a.
"		MB COHEN ² 657 (gesl. 90/91)	NfK 6a.
<i>Traianus</i>	(98-117)	MB COHEN ² 506 (gesl. 104/110)	NfK 5. onafgesl. zie p. 51, 7, p. 56, 8.
"		COHEN ² 146	NVV 7b. zie p. 56, 8.
<i>Hadrianus</i>	(117-138)	Den. COHEN ² 601 (gesl. na 126)	NfK 1. afgesl. variant met TRAIAN. HADR.; Vz = 599, Kz = 601. zie p. 56, 8.
"	(?)	GB (afgesl.) Vz. leesbaar AVG GERM.	NfK 6c.
<i>M. Aurelius</i>	(161-180)	GB COHEN ² 845 (gesl. 164)	NfK 7. onafgesl. zie p. 51, 7, p. 56, 8.
<i>Gallienus</i>	(253-268)	biljoen. COH. ² 153.	NfK 8.
<i>Constantius II</i>	(335-361)	COHEN ² 293 (Victoria ...)	NVV 7e.
"		COHEN ² 92 (/// exerc.)	NVV 7f. Letters vz. onleesb.
"		COHEN ² 97	NVV 7g.
<i>Magnus Maximus</i>	(383-388)	COHEN ² 3.	NVV 7d.
		Vz. D.N. MAG MAXIMVS P.F. AVG	
		Kz. Reparata ... ? in afsnede: LVG(S).	
—?—		MB geheel afgesleten.	NfK 6b.

Vondsten uit latere tijd (niet meer aangetroffen):

- a) geglazuurde pot, h. 22,5, diam. buik 16 cm. golfvoet. NVV 2.
- b) bronzen Spaans (?) muntje NVV 7h.
- c) achtteller pfennig of albus van Keulen, van de aartsbisschop Maximilianus Henricus (determ. v. d. Chijs) NVV 7h.

H. B.

SUMMARY

A ROMAN BUILDING AT ULPIA NOVIOMAGUS, EXCAVATED 1834

In the year 1834 REUVENS, Director of the Rijksmuseum van Oudheden and Professor of archaeology at Leiden, together with his pupil LEEMANS, Keeper at the same museum, excavated a Roman building slightly west of Nijmegen, on the site of the ancient Ulpia Noviomagus.

The results of this excavation have never been published. The plan (Pl. XIII) together with explanations (p. 53-54) taken from the annotations of REUVENS and LEEMANS is given here. Pl. XIV-XVIII show the objects found before and during the excavation; their description is given on p. 59-65. Most of the decorated terra sigillata and of the other datable finds are from the Flavian period during the time that the Xth legion was settled in Nijmegen. Somewhat about 105 A.D., when the legion left, Noviomagus received from Traian the epithet "Ulpia". The site was inhabited till 270.

37) H. COHEN, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain. 1880-1892 (2e druk).

HET OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK VAN DE OUDE WOONGRONDEN IN DE OVER- EN NEDER-BETUWE

INHOUD

Inleiding	66	Beschrijving van de oudheidkundige vind- plaatsen in de Over- en Neder-Betuwe. . .	79
De vóór-Romeinse bewoning.	67	Tabel van de gemeenten in de Betuwe met de aantallen vindplaatsen uit verschillende perioden t.o.v. het totale aantal	90
De bewoning in de Romeinse tijd	67	Geraadpleegde literatuur.	91
De bewoning in de Merovingische periode .	76		
De bewoning in de Karolingische tijd en de latere middeleeuwen	78		
Slotbeschouwing.	78		

INLEIDING

„Wij dachten, dat misschien bij latere nasporingen de Woerden zelve nog wel zouden kunnen dienen, om met de wegen, die op dezelve aanloopen, de oudste verdeling der Betuw in het licht te stellen”.

O. G. HELDRING, 1839.

Sedert de dagen, dat Ds O. G. HELDRING van Hemmen zijn „Wandelingen ter opsporing van Bataafse en Romeinse oudheden, legenden enz.” door de Betuwe maakte, zijn door verschillende oudheidkundigen de onderzoekingen voortgezet. Ongetwijfeld konden talrijke nieuwe bijzonderheden aan de gegevens van HELDRING worden toegevoegd, maar de uitspraak van JANSSEN, dat deze predikant de eerste en meeste oudheidkundige ontdekkingen aan de Linge heeft gedaan, blijft nog steeds volledig van kracht. Het staat niet alleen vast, dat Ds HELDRING het initiatief in deze heeft genomen, doch de uitvoering, die hij aan zijn oorspronkelijke idee heeft gegeven, kan men nog steeds alle lof toezwaaien. Dit laatste moge de lezers van HELDRING'S „Wandelingen” wat ongelovig in de oren klinken, doch indien men met de werkelijkheid van het Betuwse land en het oudheidkundig onderzoek aldaar wordt geconfronteerd, zoals thans is geschied in verband met de bodemkartering van de Betuwe, dan krijgt men steeds meer waardering voor de wijze, waarop Ds HELDRING zijn woonstreek oudheidkundig heeft bekeken.

De verwachting, die HELDRING uitsprak en die wij aan het begin van dit verslag citeerden, namelijk dat latere nasporingen de oudste verdeling van de Betuwe in het licht zouden kunnen stellen, is thans na ruim een eeuw voor een deel in vervulling gegaan. Zonder aan de onderzoekingen van oudere en tegenwoordige oudheidkundigen te kort te willen doen, menen wij te moeten vaststellen, dat eerst dank zij de bodemkundige onderzoekingen van de laatste jaren HELDRING'S ideaal voor een groot deel verwezenlijkt is. Want na bovengenoemd citaat gaat HELDRING als volgt verder: „Wat rijken blik zoude men dan hier in de diepste oudheid kunnen werpen! Hoe zoude de gansche landstreek als eene kaart voor de oogen liggen, niet verdeeld naar de tegenwoordige dorpen en wegen, maar naar de oude Woerden en de hoofdwegen, die zich op dezelve rigten!” En inderdaad zijn wij thans in staat om een kaartbeeld te ontwerpen van de Romeinse bewoning in de Betuwe, waar dan nog wel niet de wegen op ingetekend kunnen worden, maar waar toch in ieder geval met zekerheid de meeste woonplaatsen op voorkomen.

In het voorwoord bij het verslag over het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard, hebben wij nagegaan, welke werkwijze is gevolgd en welke

mogelijkheden zich daarbij voordoen. Wij volstaan er mee naar die uiteenzetting te verwijzen (MODDERMAN, Bull. O.B.). Een enkele, speciaal voor de Betuwe geldende, bijzonderheid moge hier nog volgen.

De Over- en Neder-Betuwe zijn in overzicht gekarteerd, waarbij evenals in de Bommelerwaard alle oude cultuurgronden op stroomgrondruigen werden gevonden. Zie Kaart II en III.

Het oudheidkundig onderzoek vond in hoofdzaak in 1947 plaats. Slechts in enkele gevallen werd studie gemaakt van de uiterwaarden, want hier werd niet gekarteerd en wij hielden ons in het algemeen aan het gebied, waar de Stichting voor Bodemkartering werkzaam is geweest.

Gaarne spreken wij bij de volledige publicatie van het onderzoek in de Betuwe nogmaals onze erkentelijkheid uit voor de wijze, waarop de karteringsleiders en karteerders van dit gebied ons metterdaad hebben geholpen. Met Dr Ir F. W. G. PIJLS mochten wij slechts korte tijd samenwerken; met Ir H. EGBERTS hadden wij zowel in het veld als binnenshuis een zeer intensief contact over alle kwesties, de oudheidkunde van de Betuwe betreffende. Ook Ir J. DOORENBOS danken wij hierbij voor zijn waardevolle mededelingen omtrent enkele nieuwe vindplaatsen bij Opheusden.

DE VÓÓR-ROMEINSE BEWONING

Helaas zijn door ons onderzoek geen nieuwe inzichten gewonnen betreffende een eventuele bewoning in het neolithicum, de bronstijd of de allervroegste ijzertijd. Wij moeten er daarom mee volstaan, de ons bekend geworden vondsten, in de literatuur genoemd, hier te citeren.

PLEYTE noemt in zijn „Nederlandsche Oudheden” een stenen wig (lang 5.5 cm) opgebaggerd uit de Waal bij Ewijk; van Hemmen een beitel (lang 17 cm); van Zetten 2 beitels (lang 21 en 8.5 cm) en van de woerden van Herveld een vuurstenen mes, een bronzen kokerbijl en andere bronzen voorwerpen.

Van Dr W. C. BRAAT vernamen wij, dat hij bij zijn opgravingen onder Ressen een secundair gebruikt fragment van een stenen bijl heeft gevonden, die mogelijk door de latere bewoners ter plaatse is gevonden en weer in gebruik is genomen.

Deze spaarzame gegevens kunnen moeilijk als basis dienen voor uitvoerige bespiegelingen over de praehistorische bewoning in de Betuwe, zelfs indien wordt aangenomen, dat PLEYTE's berichtgevers geen onjuiste opgaven hebben verstrekt. Vooruitlopend op hetgeen zal worden medegedeeld in de volgende hoofdstukken kan echter wel worden opgemerkt, dat er grote kans bestaat, dat in de Over-Betuwe rondom Andelst en Elst de oudste bewoningssporen zullen moeten worden gezocht.

DE BEWONING IN DE ROMEINSE TIJD

Het is bij onze methode van onderzoek niet mogelijk een onderscheid te maken tussen de inheemse bewoning gedurende de Romeinse occupatie en die vlak daarvoor. Hoewel VAN GIFFEN bij de vergelijking van het inheemse aardewerk uit de beide woonlagen te Ressen tweeërlei indruk heeft gekregen, is het ons niet mogen gelukken van deze indeling gebruik te maken. Enerzijds is ons materiaal quantitatief onvoldoende, terwijl anderzijds de omschrijving van het verschil, zoals VAN GIFFEN die geeft, vrij vaag blijft ¹⁾.

Om deze moeilijkheden te ondervangen, hebben wij gemeend niet zo zeer de nadruk te moeten leggen op het verschil tussen vóór-Romeins en Romeins, als wel op inheems tegenover

1) „Onder de vondsten der primaire nederzetting toch verdwijnt het kartelrandige vaatwerk, treedt daarentegen het gesauste vaatwerk zonder ooren geheel op den voorgrond” enz. VAN GIFFEN 1928.

Romeins. De inheemse bewoningssporen, waaronder zich dus ongetwijfeld ook vóór-Romeinse bevinden, zullen worden behandeld met de Romeinse bewoning hierna.

Het „eiland der Bataven” heeft zich reeds gedurende ruim een eeuw in de belangstelling der oudheidminnaars mogen verheugen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat in dit gebied het aantal door de bodemkartering nieuw ontdekte, bewoonde oorden, kleiner is dan in de Bommelerwaard, die nog onontgonnen terrein was. Wel zijn wij nu in staat beter dan tevoren een overzicht van de Romeinse bewoning in de Betuwe te geven. Het zal immers na de bodemkartering niet mogelijk zijn, om nog veel nieuwe woonplaatsen te ontdekken. Wij hebben enigermate de limiet benaderd. Het is gebleken, dat alleen de na-Romeinse afzettingen van Rijn en Waal ons parten kunnen spelen. Deze sedimenten zijn nl. niet steeds als zodanig herkend en bovendien is hun dikte in bepaalde gevallen groter dan de diepte waarop is geboord. Voorbeelden van dit verschijnsel zijn gevonden ten Westen van Opheusden door Ir J. DOORENBOS (Kesteren 92 en 93).

In de literatuurlijst hebben wij zoveel mogelijk bijeengebracht, wat door HELDRING, JANSSEN, PLEYTE, HOLWERDA, HEUFF, BRENKMAN, VAN GIFFEN en BRAAT is gepubliceerd over oorspronkelijke oudheidkundige onderzoekingen in de Betuwe. Daarnaast heeft zich echter nog een aanzienlijke literatuur ontwikkeld over het verloop van de noordelijke Romeinse weg van de Peutingerting kaart. Dit probleem is dermate fascinerend, dat ieder die zich ermee inlaat, er door wordt gegrepen, totdat hij voor zichzelf een oplossing meent te hebben gevonden. Het is dan ook welhaast onmogelijk om alle geschriften over dit onderwerp te verzamelen, terwijl het nut daarvan bovendien twijfelachtig is. Het zou alleen curieus zijn, om eens te weten hoeveel over de Peutingerting kaart is geschreven. De meeste publicaties zijn thans sterk verouderd of zijn gebaseerd op de meest vreemde, niet bewezen hypothesen. Het probleem van de Romeinse wegen in ons land is niet langer gebaat bij nog meer van dergelijke studies, doch kan alleen nader worden gebracht bij een oplossing door feitelijke gegevens. Wij noemen tenslotte nog enkele der meest bekende schrijvers over dit onderwerp. Het zijn LEEMANS, BUDDINGH, WESTENDORP, KROON, HOLWERDA, HETTEMA, SCHOO, SCHOLTE en BYVANCK.

In het voorgaande zetten wij reeds uiteen, dat er in dit verslag geen onderscheid zal worden gemaakt tussen de inheemse bewoning uit de periode vóór de Romeinse occupatie en die gedurende de eigenlijke Romeinse tijd. Wij zullen ons dus thans in het algemeen gesproken bezighouden met bewoningssporen uit de eerste 4 eeuwen van onze jaartelling, waarbij, voorzover het de inheemse resten betreft, ook nog de 1e eeuw voor Chr. gemeoid kan zijn. In totaal stelden wij op 96 plaatsen in de Over- en Neder-Betuwe bewoningssporen uit die tijd vast. Naast de beschrijving van iedere vindplaats afzonderlijk, komt het ons gewenst voor, om een overzicht te geven, waarin meer aandacht kan worden besteed aan de bewoningsdichtheid en de verhouding tussen inheemse en Romeinse bewoning. Voor bijzonderheden zij dus verwezen naar de bijlage: „Beschrijving van Oudheidkundige vindplaatsen in de Over- en Neder-Betuwe”. Bovendien voegen wij nog een tabel toe, waarin de vindplaatsen gemeente-gewijs van Oost naar West zijn opgesomd, naar hun verschillende kenmerken. Deze tabel moet als volgt worden gelezen: Van de 9 vindplaatsen in de gemeente Bommel is op 7 een duidelijk inheemse bewoning geconstateerd enz. De tussen ( ) geplaatste getallen hebben betrekking op twijfelachtige gevallen.

Vangen wij ons overzicht van de inheems-Romeinse bewoning bij het Pannerdense Kanaal aan, dan zien wij in de omgeving van Doornenburg en Gent een vijftal bewoonde oorden, dat zich over het algemeen kenmerkt door een overwegend inheems karakter. In vergelijking met andere delen van de Betuwe moet dit gebied tot de dichtbevolkte worden gerekend. Zie Kaart II.

Volkomen in tegenstelling hiermee is de omgeving van Angeren, Huissen en Elden, die geen enkele vindplaats opleverde en die als zodanig een geheel eigen plaats inneemt in de Betuwe. De oorzaak van deze steriliteit zal men wellicht voor een deel kunnen verklaren, door te wijzen op de geweldige oppervlakten overslaggrond, die zich daar langs de Rijn bevinden. Geheel bevredigend is deze verklaring niet, omdat elders wel degelijk Romeinse bewoning temidden van de overslag is gevonden. Nergens hebben deze overslaggronden echter zo'n uitgestrektheid als bij Huissen. De enige vondsten, die in deze omgeving op Romeinse activiteit wijzen, zijn de steen met inscriptie en een bronzen Romeinse pan, die „te" Malburgen zijn gevonden. (Ex. Rom. III p. 112).

Het beeld, dat wij van de bewoning in de meest oostelijke punt van de Betuwe zagen, komt sterk overeen met hetgeen de verdere Over-Betuwe tot aan Hemmen te zien geeft. De stroomgronden waren ook hier dicht bewoond, terwijl het inheemse karakter van de vindplaatsen, op enkele uitzonderingen na, overheerst. Rondom Elst treedt het Romeinse karakter wat meer naar voren, terwijl niet ver van de Rijn de vindplaatsen Ruttenshofstede, Uilenburg en de Hogen Asterd overwegend Romeins zijn. In de buurt van de dorpen Homoet, Slijk-Ewijk, Herveld en Zetten is de bewoning daarentegen veel meer inheems.

Indien wij thans de Neder-Betuwe in onze beschouwingen betrekken, moeten wij allereerst wijzen op het feit, dat de bewoning van Over-Betuwe en Neder-Betuwe op vele punten uitgesproken verschillend is verlopen. Mocht dit uit de verspreiding van de vóór-Romeinse vondsten misschien al enigszins zijn af te leiden, des te duidelijker blijkt het uit de inheemse en Romeinse bewoning.

Allereerst valt op, dat het totale aantal vindplaatsen naar verhouding in de Neder-Betuwe veel kleiner is dan in de Over-Betuwe. Deze getallen bedragen voor de Over-Betuwe 64 waarvan 52 met inheemse scherven en voor de Neder-Betuwe 37, waarvan 21 met inheemse invloed. De oppervlakken van de beide delen verhouden zich respectievelijk als 3 staat tot 2. Bovendien blijkt het inheemse karakter, dat vrijwel alle woonplaatsen in de Over-Betuwe typeert, in de Neder-Betuwe slechts op een klein aantal terreinen aanwijsbaar te zijn. Het Romeinse karakter treedt in de Neder-Betuwe sterk op de voorgrond.

Men kan in de Romeinse en inheemse bewoning van de Neder-Betuwe nog een tweetal groepen onderscheiden:

1. Een Rijngroep, die ligt in de gemeenten Kesteren, Lienden en Maurik;
2. Een Waal-Lingegroep, die de gemeenten Echteld, Zoelen en Buren omvat, voor zover deze zijn gekarteerd.

Beide groepen worden gescheiden door een niet bewoonde middenzône.

Van de eerste groep is de vindplaats in het dorp Eck de belangrijkste. Bij de zuidelijke groep valt vooral op een sterkere inheemse invloed in het Westen op de hoge stroomgronden aldaar.

De bovenstaande beschrijving is vrijwel uitsluitend van toepassing op de toestanden, zoals die zich gedurende de laatste helft van de eerste eeuw na Chr. en de IIe eeuw hebben ontwikkeld, tot het midden van de IIIe eeuw. Vóór dien was vooral de Over-Betuwe bewoond door de inheemsen. Het verdient thans echter onze speciale aandacht, hoe de geheel veranderde omstandigheden na circa 260 zich weerspiegelen in de vondsten. De zeldzame sporen van IVe eeuwse invloeden vragen dan ook onze bijzondere aandacht. Op 11 plaatsen hebben wij scherven opgeraapt, die positief in de IVe eeuw zijn vervaardigd. Van een viertal andere punten is IVe eeuwse bewoning mogelijk, doch nog niet vaststaand. Zie de tabel op blz. 90.

Wanneer wij de verspreiding van deze vondsten over de Betuwe nagaan, blijkt duidelijk hoe in de 4e eeuw de Over-Betuwe, en wel in het bijzonder de gemeenten Elst en Valburg, een geliefd vestigingsoord is geweest. Daarnaast zijn het in de Neder-Betuwe alleen twee punten in de gemeente Echteld, die vondsten uit deze periode hebben opgeleverd.

In de Over-Betuwe valt het accent bij de verspreiding der vindplaatsen met IVe eeuwse scherven nog in het bijzonder op de omgeving van Herveld en Zetten. Het is in dit gedeelte van de Betuwe, dat men ook *Castra Herculis* zal moeten zoeken. Geografisch wordt dit wel aannemelijk door de bijzondere concentratie van vondsten aldaar, doch het is buitengewoon moeilijk om vooralsnog met zekerheid één bepaald punt als *Castra Herculis* aan te wijzen.

Ons overzicht van de bewoning in de Betuwe zou niet volledig zijn, indien wij geen aandacht zouden besteden aan de stroomdraden, die op de bodemkaart zijn ingetekend. De vraag, welke functie deze in de Romeinse tijd kunnen hebben gehad, is van veel belang voor ons inzicht in de bewoningsgeschiedenis. Het is slechts in enkele gevallen aannemelijk te maken, dat zo'n stroomdraad in de Romeinse tijd nog een functie als rivierarm had. Een voorbeeld hiervan is de grote stroomdraad, die van Haalderen over Elst naar Driel te vervolgen is (zie Kaart II). Over haar gehele lengte is deze stroom nog in het landschap waarneembaar, terwijl de talrijke bewoonde oorden langs haar oevers de indruk versterken, dat wij hier met een Rijnarm uit de Romeinse tijd te doen hebben. De opgravingen in de N.H. Kerk te Elst, van een Gallo-Romeinse tempel, kunnen onze opvattingen in deze nog versterken. De grote hoeveelheden bouw materiaal, die voor het heiligdom nodig waren, zouden zeer wel over de Rijn- of Waalarm van Haalderen af kunnen zijn aangevoerd. Ten Zuiden en Zuidwesten van Elst bevindt zich een groot aantal stroomdraden, waarvan alleen gezegd kan worden, dat zij wellicht gedeeltelijk in de eerste eeuwen na Chr. nog gedurende enkele maanden van het jaar als overlaat en afvoer voor de wateroverlast van de regelmatige rivierarmen hebben dienst gedaan.

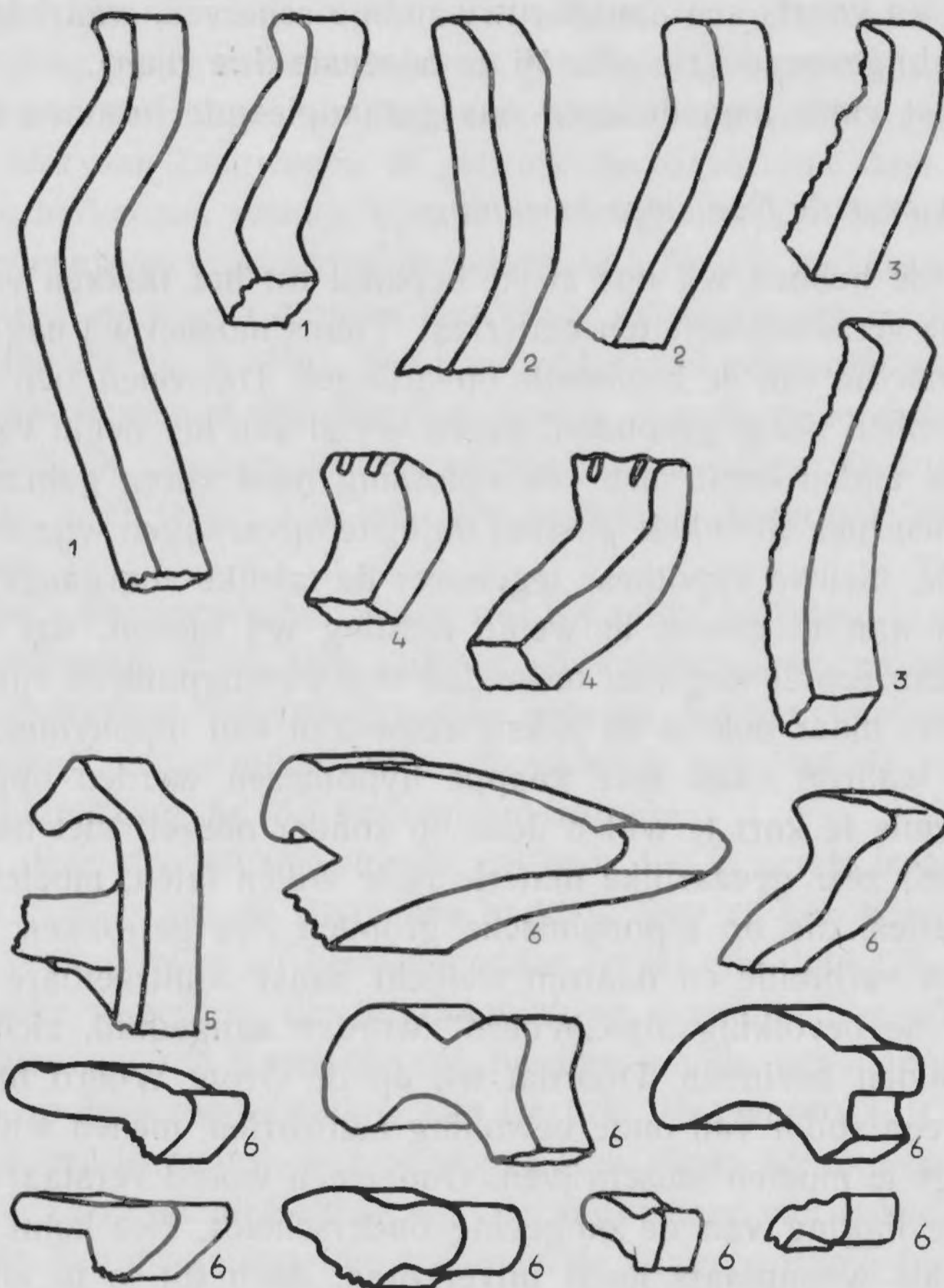
Een tweede stroomdraad, die in de Romeinse tijd nog als riviertak kan hebben dienst gedaan, is degene die langs Herveld, Zetten en Hemmen loopt en daarbij aansluitend degene, die bij de Nijburg in de tegenwoordige Rijn uitmondt. In geen van deze gevallen kunnen wij positieve bewijzen aanvoeren. Alleen het feit, dat wij in de Bommelerwaard langs de Oude Waal (tussen Zaltbommel en Zuilichem) een reeks Romeinse woonplaatsen hebben gevonden (MODDERMAN 1948), heeft onze aandacht gevestigd op de mogelijkheid, dat ook elders de aanwezigheid van vroege bewoning langs een stroomdraad erop zou kunnen wijzen, dat die stroomdraad nog actief was ten tijde van de oudste occupatie. Voorts hebben wij ons laten leiden door het huidige karakter van de stroomdraad. Zij moet duidelijk waarneembaar zijn in het landschap, indien men met enige grond zijn vermoeden mag uitspreken, dat daar geologisch gesproken nog zeer kort geleden een rivierarm heeft gestroomd. Dat men deze oude stromen thans nog duidelijk kan zien, is een gevolg van het ingrijpen van de mens door de dijk aanleg, waardoor de oude beddingen zijn afgedamd en binnengedijkt. Een oude, op natuurlijke wijze aan zijn eind gekomen riviertak is over aanzienlijke afstanden geheel dichtgespoeld en zelfs niet meer als laagte te onderscheiden.

Het aardewerk

Bij ons onderzoek van de oude cultuurgronden in de Betuwe hebben wij ongeveer 2000 scherven verzameld. Dit materiaal is uiteraard doorgaans klein van stuk, zodat het minder geschikt is, om een uitvoerige behandeling van elk exemplaar apart te geven. Voor hen, die een

verdergaande studie van deze vondsten wenssen te maken, staan de afzonderlijke beschrijvingen ter beschikking, welke zich bevinden op het documentatiebureau van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en op de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen. De vondsten bevinden zich in de collectie van het Rijksmuseum voornoemd.

In dit verslag willen wij geen uitgebreide verantwoording van het schervenmateriaal geven,

Afb. 15

doch ons beperken tot enkele zeer algemene opmerkingen en enige afbeeldingen van goed te herkennen stukken.

Bij het inheems aardewerk komt, naast een grote groep zgn. besmeten (afb. 15, 3) aardewerk, ook gepolijst (afb. 15, 1 en 2) goed voor. De vormen zijn over het algemeen slap, d.w.z. dat een scherpe knik tussen rand en hals of hals en buik niet veel voorkomt (afb. 15, 1). Ook zijn randscherven met een karteling (afb. 15, 4) veel minder in aantal dan gladde randen. Soms zijn de wandscherven versierd met rijen vingerindrukken, met zelfstandige groefjes, of met door een kam aangebrachte groefjes.

Van het Romeinse aardewerk is de terra sigillata nader gedetermineerd door de Heer W. GLASBERGEN. Zijn dateringen zijn in de beschrijvingen der vondsten in de bijlage van dit verslag opgenomen. Hier en daar werd gevernist aardewerk gevonden, wat eveneens steeds afzonderlijk

is vermeld. Ook het witte kruikenaardewerk (afb. 15, 5) is op verscheidene terreinen opgeraapt. Het grootste percentage van de vondsten bestaat echter uit ruwwandige ceramiek, waarbij vooral de vormen uit de IIe en IIIe eeuw het rijkst zijn vertegenwoordigd (afb. 15, 6). Zeer opmerkelijk is het trouwens, dat nergens in de Betuwe door ons Romeins importgoed van vóór 70 na Chr. werd gevonden.

Bij de IVe eeuwse vondsten bevinden zich twee stukjes terra sigillata met radstempelversiering (Valburg 55), en voorts een aantal ruwwandige scherven, waarvan voor een belangrijk deel afbeeldingen zijn bijgevoegd (zie afb. 16 de bovenste drie rijen).

In de literatuurlijst vindt men de door ons geraadpleegde bronnen terug.

Enkele beschouwingen over de Romeinse bewoning

In het vorenstaande hebben wij ons strikt bepaald tot het trekken van de algemene conclusies uit het door ons verzamelde feiten-materiaal. Thans moeten wij nagaan, hoe deze nieuwe gegevens staan ten opzichte van de heersende opvattingen. Dat velen zich reeds met de Betuwe in de Romeinse tijd hebben bezig gehouden, zagen wij al aan het begin van deze verhandeling. Van zeer verschillende zijden heeft men een oplossing naar voren gebracht voor de bekende vraagstukken. Wij willen hier op enkele positief onjuiste opvattingen wijzen, doch kunnen helaas nog geen vast omljnde, nieuwe hypothese tegenover de talrijke voorgangers stellen. Wel is het mogelijk in grote lijn aan te geven, in welke richting wij menen, dat verder moet worden gezocht; dit mag en kan echter nog niet meer dan een werkhypothese zijn.

Voorals in de XIXe, maar ook in de XXste eeuw zijn van toponymische zijde argumenten naar voren gebracht, waarop vaak zeer knappe hypothesen werden opgebouwd. Zonder de waarde van de toponymie te kort te willen doen en zonder onszelf met deze voor buitenstaanders aanlokkelijke, doch zeer gevaarlijke materie in te willen laten, moeten wij toch wijzen op enkele onjuiste conclusies, die op toponymische gronden zijn getrokken.

Een van de meest verbreide en daarom wellicht haast onuitroeibare misvattingen is, dat op percelen, die door de bevolking als „Woerd” worden aangeduid, zich oude woonplaatsen of begraafplaatsen zouden bevinden. Doordat wij op de Grote Woerd bij Asch, noch op een Woerd bij Randwijk, een spoor van oude bewoning aantreffen, menen wij de betekenis van de term „woerd” als volgt te moeten omschrijven. Onder een woerd verstaat men een terrein, dat zich door haar hogere ligging van de omgeving onderscheidt. Het komt vaak voor, dat men deze punten eertijds als woonplaats heeft uitverkoren, doch dit is in alle eeuwen het geval geweest. Men mag dus bij het horen van een woerdnaam niet direct de conclusie trekken, dat daar een Germaanse of Bataafse begraafplaats is geweest. Hoort men van een woerd spreken, dan mag niet zonder meer geconcludeerd worden, dat daar een oudheidkundig belangrijk terrein ligt. Hiervan zal men zich eerst ter plaatse moeten overtuigen.

Een tweede, veel verbreide opvatting is, dat de naam Kesteren samenhangt met het woord castrum. Op grond van onze veldwaarnemingen zijn wij aan de juistheid hiervan gaan twijfelen, daar in het gehele dorp Kesteren geen Romeins aardewerk te vinden was. Het komt ons onwaarschijnlijk voor, dat hier door continuïteit in de bewoning een plaatsnaam bewaard zou zijn gebleven. Er ligt wel een Romeinse woonplaats uit de IIe-IIIe eeuw, 800 m ten Westen van het dorp, doch in Kesteren zelf vonden wij slechts één enkel spoor van Merovingische bewoning en voorts laat-Karolingisch aardewerk.

Bij de talrijke vraagstukken, die bij de bestudering van het Batavenland naar voren komen, zal de meeste belangstelling uitgaan naar de vraag of er aanwijzingen zijn gevonden

voor de ligging van de Romeinse wegen, van de limes in het algemeen en van Castra Herculis en Carvone in het bijzonder.

Voor het opsporen van Romeinse wegen staan ons twee historische bronnen ter beschikking: namelijk de Peutinger kaart en het Itinerarium Antonini. Beide geven bepaalde reisroutes aan, zonder daarbij in te gaan op het vervoermiddel, waarmee men zich verplaatste. Vooral in ons land kan dit van belang zijn, omdat de natuurlijke verbindingswegen op het water liggen en niet over het land. Het is daarom o.i. absoluut niet uitgesloten, dat bepaalde delen van de beide genoemde reisroutes over onze rivieren hebben gevoerd. Dan zouden enkele van de teruggevonden stroomdraden in de Betuwe als verkeersaders kunnen hebben gediend.

Nemen wij aan, dat van landwegen is gebruik gemaakt, dan doet zich de vraag voor, hoe deze thans nog te herkennen zouden zijn in de topografie. Uit het navolgende zal blijken, dat vooral de Over-Betuwe zeer waarschijnlijk continu bewoond is gebleven na het vertrek van de Romeinen uit ons land. Hun wegen kunnen dus intact zijn gebleven in die gebieden, waarvan continue bewoning aannemelijk is. Men dient er echter wel rekening mee te houden, dat de functie van een Romeinse heerbaan een geheel andere is, dan die van een locale verbindingsweg, zodat het niet onmogelijk is, dat bepaalde weggedeelten zijn uitgevallen doordat zij in onbruik geraakten. Het zal dus zeer lastig zijn om met voldoende zekerheid een bepaalde weg als Romeins aan te wijzen.

Zeer in het algemeen kan men echter thans wel bepaalde gedeelten in de Betuwe aanwijzen, die zeer goed een doorgaande verbinding kunnen hebben gedragen, namelijk de stroomgrond-ruggen. Mochten de Romeinen van waterwegen gebruik hebben gemaakt, dan wijzen deze ruggen en in het bijzonder de stroomdraden, de richting aan van de route. Hetzelfde geldt voor landwegen met betrekking tot de stroomgrondruggen.

Aan de hand van deze stroomgrondruggen zal men dus in eerste instantie een idee van de mogelijkheden kunnen krijgen, die de Romeinen hadden, toen zij hun heerbaan door de Betuwe moesten uitstippelen. Welke keuze zij hebben gedaan, moet ons duidelijk worden uit de historische en archaeologische gegevens, die ter beschikking staan, of nog zullen worden gesteld.

Alvorens te trachten aan de hand van de huidige kennis een hypothese op te bouwen, willen wij kort ingaan op de veronderstelling van Dr J. H. HOLWERDA (1921), die meende in de tussendijk van de Linge een Romeinse weg te mogen zien. Gaan wij aan de hand van de bodemkaart de functie van de Linge in de Betuwe na, dan blijkt deze van geheel andere aard te zijn. De Rijnwetering en de Waalwetering, die tezamen de Linge vormen boven Tiel, voeren het water af uit de lage kommen tussen de stroomgrondruggen. De Linge loopt juist in de laagste gedeelten van de Betuwe en verbindt deze onderling. De beide weteringen dienen om het water uit de rivierpolders af te voeren naar het Westen. De functie van de Linge is zuiver waterstaatkundig en haar ontstaan moet dan ook in verband worden gebracht met de aanleg van de omdijkingen in het rivierengebied. De dijk tussen Rijn- en Waalwetering zorgt ervoor, dat in geval bijvoorbeeld een Rijnpolder onderloopt, de Waalpolder geen wateroverlast zal krijgen. Dit systeem, dat iedere rivierpolder moet zorgen zijn eigen wateroverlast kwijt te raken naar het laagste punt, zonder andere polders daarmee te bezwaren, is algemeen in onze rivierkleigebieden. In de Bommelerwaard kende men in het Westen bij Aalst 4 afzonderlijke weteringen, die naast elkander lagen, gescheiden door dammen als die in de Linge.

Op de plaatsen, waar de Linge het hoogste punt van een stroomgrondrug snijdt, ontbreekt de dam. Het water van Rijn- en Waalwetering kan hier zonder bezwaar worden samengebracht en zal bij een overstroming de hogerop gelegen polders geen overlast aandoen. Het feit, dat

men juist op deze punten vaak Romeinse woonresten aantreft, hangt samen met de stroomgrondrug, welke wordt doorsneden en niet met het ontbreken van de dam als zodanig. Immers, de stroomgrondruggen, die voor de vestiging zeer geschikt zijn, bieden tevens de waterbouwkundige gelegenheid de dam zonder bezwaar te onderbreken.

Het is te betreuren, dat HOLWERDA, die blijkens zijn publicatie wel degelijk op de hoogte was van de waterstaatkundige betekenis van de Linge, hiervan niet voldoende het belang heeft ingezien.

Bij het aanleggen van wegen in de Betuwe staan de mens twee systemen van stroomgrondruggen ter beschikking. Ten eerste kan men zich langs de oeverwallen van de Rijn en de Waal verplaatsen en ten tweede worden deze beide rivieren onderling verbonden door min of meer Z.-N. lopende stroomgrondruggen.

Aangezien de Rijn als grens van het Romeinse Rijk was aangenomen, mogen wij veronderstellen, dat de verdediging van die grens in het algemeen op de oeverwal van de Rijn heeft plaats gevonden. Er liggen echter naar het ons voorkomt op die strook enkele punten, die strategisch van bijzonder veel belang zijn geweest bij de verdediging. Dit zijn de plaatsen, waar de N.-Z. gerichte ruggen aansluiten op de Rijn-oeverwal. Die ruggen toch zijn de natuurlijke aanvalsroutes voor een eventuele vijand uit het Noorden.

Tenslotte is er nog een strategische bijzonderheid, die voor bepaalde gedeelten van de Rijn-limes in de Betuwe geldt, namelijk de steile rand van de Veluwe. Van deze hoogte af kan men zeer fraai het oog houden op hetgeen zich in het rivierengebied afspeelt. De Romeinen zullen dus hun versterkingen vermoedelijk niet al te dicht onder de Veluwerand hebben aangelegd en voorts zullen zij hebben getracht die rand zelf zo veel mogelijk te controleren door ook daar militair actief te zijn.

Dat de hier aangevoerde onderstellingen wellicht een eerste stap kunnen vormen op de weg naar de meest waarschijnlijke interpretatie van de Romeinse bewoningssporen, moge worden bevestigd door ons onderzoek van de vindplaatsen in de Betuwe. Een aantal daarvan valt namelijk op, doordat het percentage Romeinse scherven dat van het inheemse aardewerk verre overschrijdt. Aangezien hetzelfde geconstateerd kan worden bij de militaire vestigingen elders in ons land, terwijl daar toch ook inheemse nederzettingen naast voorkomen, is het zeer aannemelijk, dat wij in de Betuwe eveneens met punten van militaire importantie te doen hebben. Vooral in de Over-Betuwe, waar de bewoning veelal sterk inheems is georiënteerd, kan men dit verschil goed opmerken.

Wij laten hier een aantal vindplaatsen volgen van Oost naar West, waar het Romeinse element buitengewoon sterk op de voorgrond treedt en die alle liggen in het Noorden van N.-Z. gerichte stroomgrondruggen. Buiten deze zijn er nog andere met veel Romeinse vondsten rondom Elst en in de Neder-Betuwe langs de Waal. Een systematisch oudheidkundig bodemonderzoek van deze punten zal eerst de ware hoedanigheid kunnen vaststellen. Vooralsnog moeten wij volstaan met een werk-hypothese op te stellen. Vergelijk bij het volgende Kaart II.

1. Aan het Noordelijke einde van de stroomgrondrug, die van Elst naar Driel loopt, ligt de vindplaats de Ruttenshofstede (Heteren 68). Hier is de meest Oostelijke dwarsverbinding tussen Waal en Rijn, die vlak ten Noorden van Nijmegen ligt en als zodanig een rol van betekenis kan hebben vervuld in de Romeinse tijd. Wij deelden hiervoor al mede, dat de stroomdraad van Haalderen over Elst naar Driel in deze periode als rivier nog in volle functie moet zijn geweest, zodat wij hier tevens een waterweg aanwezig zien. Het is evenzeer mogelijk hieraan een landweg te denken. HARDENBERG (1946) wees al op de loop van de weg van Driel naar Elst, die langs de

Kerk (Romeins heiligdom) voert. Het is de vraag, of men deze weg verder moet vervolgen langs de nog bestaande Meeriemstraat en Hoge Zandstraat naar Haalderen, of dat er over Ressen een verbinding met Noviomagus is geweest. Het één sluit het ander trouwens niet uit. Naar aanleiding van de historische gegevens van Peutinger kaart en Itinerarium Antonini komen wij hierop nog terug.

2. De Uilenburg (Heteren 66) ligt op de volgende rug. Wij hebben geen enkele aanwijzing, dat deze rug een grotere betekenis zou hebben gehad dan een secundaire. De stroomdraad is niet meer actief geweest in Romeinse tijd, hetgeen blijkt uit het feit, dat geen verbinding is gevonden met de stroomdraden bij Lienden en Eimeren. Aan een verbinding met Noviomagus hoeft men niet te denken, aangezien verschillende lage stroomdraadgebieden moeten worden gepasseerd met alle moeilijkheden van dien.

3. Veel belangrijker is de rug, waarop Herveld, Andelst en Zetten liggen. De Hogen Asterd (Heteren 73) en Zetten (Valburg 59) zouden hier de militaire versterkingen kunnen zijn geweest. Een belangrijke stroomdraad zou hier in de Romeinse tijd de verbinding hebben kunnen vormen tussen Waal en Rijn en wel die over Herveld, Zetten en Hemmen naar Lakemond met een aftakking naar Randwijk. Aan een reconstructie van een weg willen wij ons hier niet wagen! Een verbinding tussen Nijmegen en het Westen is echter zeer goed denkbaar.

4. Min of meer aansluitend op deze rug zijn de beide ten Noorden van Hien, waarvan een Oostelijke tak wordt „bewaakt” door de Grote Wuust (Dodewaard 83). Alleen de stroomdraden op deze rug zouden in Romeinse tijd nog actief geweest kunnen zijn en dus één van alle als vaarroute hebben dienst gedaan.

5. Voor de rug ten Zuiden van Kesteren zou men willen wijzen op Kesteren zelf. Wellicht heeft de sterk Romeins georiënteerde vindplaats nabij dit dorp een militaire functie gehad. Er bestaat een mogelijkheid, dat de verbinding van Nijmegen met het Westen over de onderhavige rug heeft gelopen. Wij vonden geen enkele aanwijzing in deze geest.

6 en 7. Meer naar het Westen liggen nog twee stroomgrondruggen; de een afgesloten door Meerten (Lienden 95) en de ander door Eck (Maurik 95). Hier vervalt de heerweg-functie geheel, aangezien meer Oostelijk gelegen ruggen een veel meer rechtstreekse route mogelijk maken. Bovendien zijn op de ruggen geen oude bewoningssporen aangetroffen.

Rest ons thans de voorgaande beschrijving van de mogelijke verbindingroutes en de mogelijke ligging der limes te vergelijken met de historische berichten. Wij kennen dan twee bronnen, de Tabula Peutingeriana en het Itinerarium Antonini, die direct van toepassing op de Betuwe zijn en die twee routes door dit gebied aangeven. De ene weg loopt van Harenatio over Noviomagi, Castra Herculis, Carvone en verdere stations naar het Westen, terwijl de tweede Noviomagi niet noemt, doch van Harenatio over Carvone naar de Rijnmond wijst. Men moet aannemen, dat de laatste route Noviomagi niet aandoet, want anders zou deze belangrijke vestiging toch zeker zijn genoemd. Aldus is de meest gangbare voorstelling, waarbij wij ons aansluiten.

De historische berichten geven dus twee wegen aan, die ergens in de Betuwe bij elkaar komen, te Carvone of wellicht meer Oostelijk. Te Harenatio of Arenatio zijn deze wegen nog bij elkaar. Wellicht geeft de Peutinger kaart de dubbele route aan door het schuine streepje, dat rechtstreeks van de dubbele torens voor Noviomagi op de rechte lijn naar Arenatio is getrokken.

Uit onze beschrijving is gebleken, dat vooral de eerste en de derde rug in de Betuwe bij uitstek geschikt zijn voor een route naar de Rijn. In mindere mate komen daarvoor in aanmerking de tweede en de vierde.

Met de nodige voorzichtigheid menen wij voorlopig te mogen veronderstellen, dat de route

van de Peutinger kaart heeft gelopen over de stroomgrondrug van Herveld, Andelst en Zetten. De weg door Antonius aangegeven zou dan over Driel, Elst en Haalderen teruggevonden kunnen worden.

Tenslotte willen wij nog een enkel woord wijden aan de vraag, waar *Castra Herculis* en *Carvone* hebben gelegen. Hoewel de afstanden in mijlen van deze plaatsen t.o.v. *Noviomagi* en *Arenatio* zijn gegeven, is het niet mogelijk, daarvan gebruik te maken, omdat het niet zeker is, welke waarde men aan de mijl moet toekennen. Wij houden ons voorlopig dan ook liever buiten de discussies over dit onderwerp. Het zal wellicht mogelijk zijn na de volledige bodemkartering van het rivierkleigebied nader op deze kwestie terug te komen.

Een wellicht waardevolle aanwijzing voor de ligging van *Castra Herculis* en *Carvone* is ons door de Heer *VON FREYTAG DRABBE* aan de hand gedaan, door zijn constructie van bepaalde lijnen, waarop deze plaatsen gelegen kunnen hebben. Hiervan uitgaande zou *Castra Herculis* met Zetten te identificeren zijn. In ieder geval schijnen de vindplaatsen in dit gebied, waar de meeste IVe eeuwse bewoning is geconstateerd, wel één van alle voor de titel *Castra Herculis* in aanmerking te kunnen komen. *Carvone* is zeer waarschijnlijk in Eck (*Maurik 103*) te vinden, dat namelijk verreweg de grootste en belangrijkste vindplaats is in het Noordelijk deel van de Neder-Betuwe. De afstanden, die de Peutinger kaart tussen *Noviomagi*, *Castra Herculis* en *Carvone* opgeeft, kloppen met die tussen Nijmegen, Zetten en Eck, indien men deze in *milia passuum* berekent.

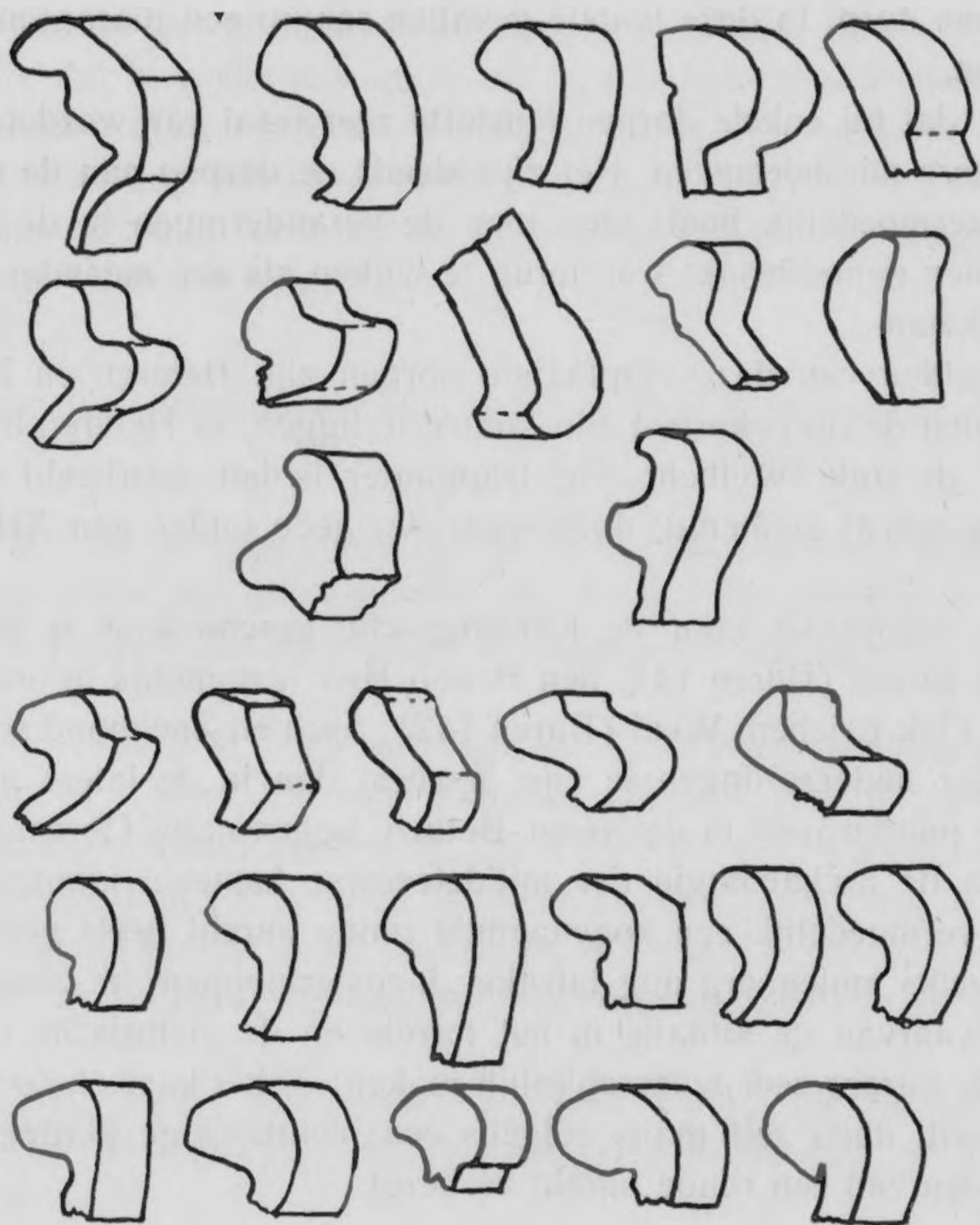
DE BEWONING IN DE MEROVINGISCHE PERIODE

Tot voor kort waren er uit de Betuwe nog slechts enkele vondsten of historische berichten aanwezig, die bewoning van de Ve tot de VIIe eeuw aannemelijk maakten. In Kesteren is een Frankische vondst gedaan; op den Hul bij Echteld werden in 1940 Merovingische scherven gevonden, terwijl de schervencollectie van de Heer G. J. *VAN OLST* een aantal Merovingische scherven bevat van de *Ressense* woerd. Het enige historische bericht uit de Merovingische tijd is dat, waarin *Ressen*, *Wolferen* en de beide *Rothem's* worden genoemd en dat circa 673 wordt gedateerd.

Bij het onderzoek van de oude cultuurgronden in de Betuwe zijn thans op 51 plaatsen scherven opgeraapt uit de Merovingische periode. Het aantal scherven is weliswaar niet erg groot op verschillende van deze terreinen individueel, doch wanneer men alle Merovingische vondsten uit de Betuwe tezamen legt, dan is dit zo'n hoeveelheid, dat dit deel van ons land zonder twijfel in de onderhavige periode bewoond is geweest.

Met het oudheidkundig onderzoek van de tijd der Merovingen heeft men zich in ons land nog slechts incidenteel beziggehouden. In het Noorden van ons land zijn bij het terpen-onderzoek belangrijke gegevens ter beschikking gekomen. Deze streek neemt echter een min of meer eigen plaats in, naast de bewoning van het midden en zuiden van ons land. Hier zijn alleen enkele grafvelden onderzocht, zoals die bij *Wageningen*, *Putten* en *Katwijk*. Wij weten dus over het algemeen nog zeer weinig over de gebruiksgoederen van de mens uit deze periode. Hoe stond het met de import van aardewerk uit de Rijnstroken? Was deze gelijkwaardig in quantiteit aan die uit de voorafgaande Romeinse tijd? Bestond er nog iets van een inheemse ceramiek, of was wellicht de houtbewerking zo ver ontwikkeld, dat hout het aardewerk voor een deel kon vervangen? Dit zijn allemaal vragen, waarop wij het antwoord schuldig moeten blijven, doch die wij wel degelijk in overweging moeten nemen, indien wij de Merovingische vondsten uit de Betuwe naar waarde willen schatten.

Het is daarom vooralsnog zeer lastig om de intensiteit van de bewoning in de eerste middeleeuwen aan te geven. Wel is het mogelijk om iets te zeggen over de verspreiding van de 51 vindplaatsen over de Betuwe. Deze sluit zich namelijk weer typisch aan bij hetgeen wij reeds zagen in de inheemse en Romeinse bewoning. Ook in de Merovingische tijd ligt het zwaartepunt van de bewoning in de Over-Betuwe (zie Kaart III). Daar bevinden zich alleen al 36 van de 51 woonplaatsen. De gebieden rond Elst en Andelst spannen weer de kroon, doch ook de gemeenten Bommel en Gendt blijven niet ten achter. Meer naar het Westen in de Neder-Betuwe, zijn het vooral de gemeenten Lienden en Echteld, die meerdere woonplaatsen tellen.

Afb. 16

Voor de studie van het Merovingische aardewerk beschikken wij, naast de vondsten uit de grafvelden voornoemd, eigenlijk alleen over het uitstekende artikel van HUSSONG, dat ons bij de datering van veel nut is geweest. Aan dit verslag is toegevoegd een aantal tekeningen van randprofielen van de door ons gevonden Merovingische scherven (zie afb. 16 de onderste drie rijen). Het is over het algemeen vuilrood getint, soms geelgrijs, van zeer ruwwandig tot enigszins gladwandig, meest hardgebakken aardewerk. De typische dubbelconische Merovingische urnen met radstempelversiering hebben wij niet aangetroffen onder het schervenmateriaal. Ook de Saksische knobbelpotten ontbreken.

DE BEWONING IN DE KAROLINGISCHE TIJD EN DE LATERE MIDDELEEUWEN

De algemene verspreiding van de bewoning is in de Karolingische tijd niet veel anders dan in de Merovingische periode. Wij volstaan daarom met een verwijzing naar de tabel van de vindplaatsen in de gemeenten op blz. 90 en naar Kaart III.

Een merkwaardig verschil viel te constateren tussen de Over- en de Neder-Betuwe bij de plaats van de Karolingische nederzettingen, ten opzichte van de vroeger bewoonde oorden. In de Over-Betuwe werden de inheemse, Romeinse, Merovingische, Karolingische en middeleeuwse scherven gewoonlijk op éézelfde vindplaats opgeraapt. Bij de Neder-Betuwse dorpen Kesteren, Lienden, Ommeren, Ochten, Ijzendoorn en Echteld ligt de oudste bewoning echter náást het middeleeuwse dorp. In deze laatste gevallen schijnt een discontinuïteit in de bewoning welhaast zeker te zijn.

Een verschijnsel, dat bij enkele dorpen tenslotte zeer fraai kan worden waargenomen, is de verplaatsing in de latere middeleeuwen. Het zijn steeds de dorpen aan de rivier, die hiervan de kenmerken dragen. Vermoedelijk heeft men toen de veranderingen in de stromen niet kunnen tegenhouden, zodat men genoodzaakt was terug te wijken als een meander van Waal of Rijn te dicht onder de dijk kwam.

Typische voorbeelden van deze verplaatste dorpen zijn Heteren en Dodewaard, waar de oudste kerken ver buiten de dorpskernen zijn komen te liggen; in Heteren bijna in de uiterwaard en in Dodewaard in de dijk. Wellicht nog frappanter is het voorbeeld van Opheusden, dat reeds in de XIe eeuw wordt genoemd, doch waar wij geen ouder dan XIIIe eeuws aardewerk hebben gevonden.

Een interessante vindplaats voor de Karolingische geschiedenis is mogelijk die vlak ten Oosten van het stadje Buren (Buren 141: den Heuf). Hier is namelijk in hoofdzaak Karolingisch aardewerk gevonden. Ook Erichem West (Buren 142), Asch en Zoelmond schijnen in de Karolingische tijd belangrijker nederzettingen te zijn geweest dan in de latere middeleeuwen. Het is opmerkelijk, dat deze punten juist in de Neder-Betuwe liggen nabij Dorestad en Tiel!

Ten aanzien van de archaeologie der middeleeuwse kastelen kunnen wij nog wijzen op enkele punten, waar vermoedelijk een zogenaamde ronde burcht heeft gestaan. Het zijn: 1. de molen te Maurik in welks molenberg nog talrijke „kloostermoppen” te vinden zijn; 2. de Aldenhaag onder Zoelen, waarvan de situatie in het terrein en de historische berichten het eertijds bestaan van een ronde burcht zeer waarschijnlijk maken; 3. het kasteel Zoelen, dat op een fraai rond eiland is gebouwd, doch zelf thans volgens een rechthoekige plattegrond is opgetrokken en dat wellicht de resten van een ronde burcht verbergt.

SLOTBESCHOUWING

Met de bestudering van de oude cultuurgronden in de Over- en Neder-Betuwe is weer een reeks nieuwe gegevens toegevoegd kunnen worden aan de bestaande. Het is opvallend, hoe het gebied rondom Herveld en Zetten als eerste en laatste aangrijpingspunt heeft gediend voor de occupatie door de mens. Immers wij mogen toch reeds in de schaarse neolithische vondsten, die uit de Betuwe alleen van Herveld bekend zijn, een aanwijzing zien, dat toen reeds de aandacht op deze streek is gevallen. Ook de inheemse bewoning, die direct voorafgaat aan de Romeinse, blijkt sterk geconcentreerd te zijn in dit deel, hoewel dan ook vooral de Over-Betuwe als geheel een bepaalde rol gaat vervullen. Het land der Bataven schijnt in het bijzonder in de Over-Betuwe te hebben gelegen. Al spoedig volgt evenwel een sterkere bemoeiing van de Romeinen met dit

gebied. De bewoning breidt zich uit over de Neder-Betuwe en in de Over-Betuwe wordt de streek rondom Elst het sterkste geromaniseerd.

Bij het terugtrekken der Romeinse legers in pl.m. 260 neemt de betekenis van het Herveldse weer wat toe t.o.v. de omstreken van Elst. Tezamen vormen zij echter in Romeinse tijd de dichtst bevolkte gebieden. Dit blijft zo voortduren in de Merovingische en Karolingische periode.

Uit de tabel, die aan dit verslag is toegevoegd, kan men de hier in het kort geschetste ontwikkeling eveneens aflezen. De plaatsen, waar continue bewoning is geweest, blijken vooral te liggen in de gemeenten Valburg en Elst, d.w.z. in de aangegeven gebieden van Herveld en rondom Elst.

Behalve deze algemene lijnen, die over de bewoningsgeschiedenis kunnen worden opgesteld, is er nog de kwestie van de limes en de Romeinse wegen, Castra Herculis en Carvone. De verwachting bestond, dat hierover een oplossing aan de hand zou kunnen worden gedaan, doch de talrijke mogelijkheden maken het ons vooralsnog lastig een bepaalde keuze te doen. In ieder geval kon de probleemstelling ook in de Betuwe, evenals eerder in de Bommelerwaard, aanzienlijk verscherpt worden en zijn er zeer bewust bepaalde richtlijnen aan te geven, volgens welke het onderzoek zal moeten worden voortgezet.

BESCHRIJVING VAN DE OUDHEIDKUNDIGE VINDPLAATSEN IN DE OVER- EN NEDER-BETUWE

BEMMEL

1 *Angeren-dorp* ²⁾ **B.**: Op overslaggrond. **L.**: Verschillende groepen opgehoogde percelen. **Vo.**: Matig; tuinen tussen erven en boomgaarden. **V.**: Enkele Karolingische scherven o.a. één met radstempelindrukken, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed. VIII-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 111, 5e al..

2 *Woerd onder Doornenburg* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Slecht; vrijwel helemaal boomgaard. **V.**: Meer inheems-Bataafse scherven dan Romeins-geïmporteerde. Een enkel stukje van laat kogelpotten aardewerk. Ca II en XIII. Lit.: Ex. Rom. III p. 111, 4e al..

3 *Het Meer* **B.**: Gedeeltelijk in de overslag, gedeeltelijk op stroomgrond. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Vrij gunstig; veel bouwland naast groot boerenerf. **V.**: Naast talrijke inheems-Bataafse scherven, waaronder besmeten aardewerk, verschillende Romeins-geïmporteerde ruwwandige scherven. I-III A.

4 *Doornenburg-dorp* **B.**: Op overslaggrond. **L.**: Zeer weinig opgehoogd. **Vo.**: Zeer matig; een tuintje tussen erven en boomgaarden. **V.**: Karolingisch aardewerk; vroeg steengoed en kogelpotten aardewerk. VIII-XIII.

5 *De Heuvel* **B.**: Op stroomgrond nabij grote stroomdraad. **L.**: Duidelijk hoger gelegen. **Vo.**: Matig; stukje bouwland bij erf en weiland. **V.**: Naast talrijke scherven van inheems-Bataafs aardewerk, waaronder gepolijst besmeten en met vingerindrukken versierde scherven, verschillende Romeins-geïmporteerde ruwwandige scherven. Na-Karolingisch en kogelpotten aardewerk, steengoed en grijs-ruwwandig aardewerk. I-III A; ca. X-XV. Lit.: Volgens mededeling van Dr W. C. BRAAT is hier Merovingisch aardewerk gevonden.

2) Met de naam wordt aangeduid het dorp, gehucht of perceel, waar de vindplaats ligt. Daarna worden van iedere vindplaats telkens in dezelfde volgorde opgesomd: de bodemkundige ligging (B.); de ligging in het terrein (L.); de vondstomstandigheden (Vo.); de vondsten (V.) met de datering en eventueel de literatuur (Lit.). Alle vondsten zijn geïnventariseerd in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden op de jaren 1947 en 1948.

- 6 *De Kemp* onder Doornenburg **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Matig; wat tuingrond tussen boomgaard bos en erf. **V.**: Enkele scherven van inheems-Bataafs aardewerk, Pingsdorfer en laat kogelpotten aardewerk; steengoed. I-II; XII-XIV.
- 7 *Haalderen* **B.**: Op overslaggrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Matig; stuk bouwland naast grote boomgaard en boerenerf. **V.**: Naast talrijke inheems-Bataafse scherven, waaronder besmeten, gladwandig en met enkele ingekraste streepjes, een enkele Romeins-geïmporteerde, ruwwandige scherf. Een Merovingische scherf. Pingsdorfer, vroeg steengoedachtig en kogelpotten aardewerk, steengoed en grijs-ruwwandig aardewerk. Ca I-III A; VI-VII; X-XV.
- 8 *Baal* **B.**: Op stroomgrond aan grote stroomdraad. **L.**: Duidelijke verhoging. **Vo.**: Matig; stuk bouwland naast boomgaard en erf. **V.**: Talrijke inheems-Bataafse scherven, waaronder gladwandig, besmeten en met groefjes versierd aardewerk, naast Romeins-geïmporteed ruwwandig aardewerk. Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III A; IV?; IX-XV.
- 9 *Ressen* **B.** Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Matig; vrij veel boomgaard. **V.**: Voor het inheems-Bataafse en het Romeinse aardewerk zij verwezen naar de publicatie van VAN GIFFEN en EVELIJN. Verder bevat de verzameling van de Heer VAN OLST te Ressen voldoende materiaal om de continuïteit van de bewoning na de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen zeer waarschijnlijk te maken. Wat middeleeuws na-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpottenaardewerk, alsmede steengoed werd verzameld. 1 — heden. Lit.: Ex Rom. III p. 111, 7e al.. Dr W. C. Braat groef recent een afzonderlijke woonplaats op t. Z. v. Ressen.
- 10 *Doornik* **B.**: In de uiterwaard. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Nihil; alles weiland. **V.**: Geen vondsten. Het dorp is verwoest circa 1790.

GENDT

- 11 *De Heg* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Even opgehoogd. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven. **V.**: Laat-Karolingisch en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M. E. aardewerk. X-XVI.
- 12 *Midden Flieren* **B.**: Op stroomgrond dichtbij stroomdraad. **L.**: Opgehoogd ter weerszijden van de weg. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Romeins-geïmporteed, ruwwandig aardewerk; Merovingisch en Frankisch aardewerk; kogelpotten, steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca II; Merov.-Frankisch; XI-XV.
- 13 *De Lohof* **B.**: stroomgrond. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Voldoende; bouwland en boomgaard. **V.**: Naast vele inheemse scherven ook Romeins aardewerk. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. I-III; Merov.; IX-XV. Lit.: Ex Rom. III p. 111, 1e al..
- 14 *De Wildeman* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Zeer gunstig; bouwland. **V.**: Merovingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Merov.; X-XV.
- 15 *Hulhuizen* **B.**: In overslaggrond. **L.**: Gedeeltelijk opgehoogd. **Vo.**: Voldoende; bouwland tussen erven. **V.**: Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. IX-XV. Lit.: GRASWINKEL.
- 16 *Gendt* **B.**: In overslaggrond. **L.**: Opgehoogd. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Zeer weinig vondsten. Kogelpotten aardewerk en later M.E. goed. Ca XII-XV.
- 17 *Poelwijk* **B.**: In overslaggrond. **L.**: Onregelmatig oppervlak met een hoogte erin. **Vo.**: Laat-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; vroeg en laat steengoed. Baksteenpuin. X-XVI.
- 18 *De Hoge Hof en Woerd te Gendt* **B.**: In overslaggrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd.

Vo.: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.:** Naast inheems aardewerk ook veel Romeins ruwwandig. Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk; vroeg en laat steengoed. I-III; Merov.; IX-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 111, 2e en 3e al..

19 *Het Huis te Gendt B.:* In overslaggrond. **L.:** Geen verhoging te zien. **Vo.:** Slecht; boomgaard met aalbessen. **V.:** Zeer weinig vondsten. Een inheems kartelrandig scherfje. Scherfjes van Frankisch, kogelpotachtig en steengoedachtig aardewerk. Ca II?; XII-XIV.

ELST

20 *Lienden B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Vrij gunstig; bouwland en boomgaard. **V.:** Twee terra sigillata fragmentjes (II); Romeins ruwwandig aardewerk naast enkele inheemse scherven; wellicht wat Merovingische bewoning. Laat-Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca II; Merov.?; X-XVI.

21 *Zalingsbouwing te Homoet B.:* Op stroomgrond. **L.:** Iets hogere ligging. **Vo.:** Matig; merendeels grasland, voorts wat tuingrond. **V.:** Veel inheems aardewerk naast Romeins-geïmporteerd. Laat-Karolingisch of Pingsdorfer aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. I-II; ca XI-XVI.

22 *Eimeren B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Vrij gunstig; bouw- en tuinland tussen erven. **V.:** Scherfje terra sigillata (II), Romeins ruwwandig aardewerk tot in de IVe eeuw, enkele Merovingische scherven. Karolingisch (met radstempel), Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. II-XVI.

23 *De Bredelaar B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Aan de N.zijde opgehoogd. **Vo.:** Gunstig; grotendeels bouwland. **V.:** Talrijke scherven van Romeins geïmporteerd aardewerk. Enkele inheemse scherven. Een Merovingische scherf. Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed en laat M.E. aardewerk. I-III; Merov.; ca IX-XV.

24 *Zwarten Hof in Snoden Hoek B.:* Op stroomgrond. **L.:** Iets hogere ligging. **Vo.:** Matig; enig bouwland tussen boomgaarden en erven. **V.:** Inheems en Romeins geïmporteerd aardewerk (tot in IVe eeuw). Frankisch, Pingsdorfer en vroeg steengoedachtig aardewerk. Kogelpotscherven. Continu sedert ca II??

25 *Aam B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Matig; veel boomgaard. **V.:** Inheemse en Romeins-geïmporteerde scherven naast elkaar. Merovingisch, Frankisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk. Steengoed. Mogelijk continu van I af. Lit.: HOLWERDA 1924.

26 *Het Hofstuk B.:* Stroomgrond op komgrond. **L.:** Hogere ligging. **Vo.:** Matig; grotendeels erf en boomgaard. **V.:** Vooral Romeins geïmporteerd, ruwwandig aardewerk, voorts wat inheems en steengoed. Ca II; XII-XIV.

27 *Rijkerswoerd B.:* Op pleistocene opduiking. **L.:** Duidelijk hogere ligging. **Vo.:** Vrij gunstig; bouwland tussen erven. **V.:** Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk. Steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca IX-XV. Lit.: JANSSEN, Oudh. Meded. III³).

28 *De Laar B.:* Op de grens van stroomgrond en komgrond. **L.:** Duidelijk hoger. **Vo.:** Zeer gunstig; vrijwel geheel bouwland. **V.:** Twee scherven van terra sigillata (II en IV), ruwwandig

---

3) JANSSEN's mededeling als zou op de Rijkerswoerd Romeins aardewerk te vinden zijn, klopt niet met onze waarnemingen. Zeer waarschijnlijk slaat JANSSEN's aantekening op de nabij gelegen vindplaats de Laar (No. 28). Ook de mededeling uit het Verslag van 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst over 1942 geeft ten onrechte aan, dat bij de aanleg van de verkeersweg Germaanse scherven zouden zijn gevonden; dit bleek ons bij controle in het Rijksmuseum van Oudheden.

Romeins aardewerk, inheems aardewerk, verscheidene Merovingische scherven. Laat kogelpotten aardewerk en steengoed. I-VII; XIII-XV.

29 *Elden B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Matig; tuintjes tussen erven en kerkhof. **V.**: Laat-Karolingisch en kogelpotten aardewerk. Steengoed. Ca X-XVII.

30 *De Distelheuvel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hogere ligging. **Vo.**: Matig; tuin tussen weiland en erf. **V.**: Scherfje terra sigillata (IIA), Romeins ruwwandig aardewerk en wat inheems. Steengoed. Ca II; XIV.

31 *Raayen B.*: Op stroomgrond. **L.**: Hogere ligging. **Vo.**: Ongunstig; meest boomgaard. **V.**: Veel inheemse scherven naast Romeins en Merovingisch aardewerk. Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. I-VII; Merov.; X-XIII. Lit.: Ex. Rom. III p. 112, 3e, 4e en 7e al. De vindplaats wordt ook aangeduid met Hollanderbroek in de literatuur.

32 *Groenoord B.*: Komgrond op stroomgrond, aan stroomdraad. **L.**: Enigszins hogere ligging. **Vo.**: Ongunstig; tuintje in boomgaard. **V.**: Inheems aardewerk, wat Romeinse import en Merovingisch ruwwandig aardewerk. Een Pingsdorfer scherfje. Ca I-III; Merov.; ca XI.

33 *Elst-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Zeer ongunstig; aaneengesloten huizenbouw. **V.**: Gallo-Romeins heiligdom. Enkele Merovingische en Frankische scherven. Laat kogelpotten aardewerk, steengoed. Ca VI-VIII; XIII-XV.

34 *De Wuerde B.*: Op stroomgrond. **L.**: Iets hogere ligging. **Vo.**: Matig; deels erf, deels bouwland. **V.**: Romeins-geïmporteerd en inheems aardewerk. Merovingisch en Frankisch aardewerk. Kogelpotten, Pingsdorfer en vooral veel laat M.E. grijs aardewerk. Ca II; Merov.; X-XV. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 31.

35 *De Kamer te Elst B.*: Op Stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Matig; veel boomgaard. **V.**: Veel inheems aardewerk naast Romeins importgoed. Enkele Merovingische scherven, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed. I-III; Merov.; IX-XV.

36 *Reet B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Zeer ongunstig; één klein hoekje bouwland, overigens boomgaard. **V.**: Veel Romeinse import naast inheems aardewerk; enkele Merovingisch-Frankische scherven; laat-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed en laat M.E. aardewerk. I-III; Merov.; IX-XV.

37 *Woerd te Elst (Hoge Hof) B.*: Op stroomgrond. **L.**: Nauwelijks opgehoogd. **Vo.**: Nihil; uitsluitend boomgaard. **V.**: Geen vondsten. Lit.: HOLWERDA 1924.

38 *Bij viaduct in de Rijndijk te Elden B.*: Op stroomgrond. **L.**: Tegen de Rijndijk aan. **Vo.**: Voldoende; tuingrond en boomgaard. **V.**: Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; vroeg steengoedachtig en laat M.E. aardewerk. X-XIV. Lit.: Vondstenarchief Rijksmuseum van Oudheden.

39 *Lent B.*: In overslaggrond. **L.**: Geen niveauverschillen waarneembaar door moderne bebouwing. **Vo.**: Voldoende; tuingrond tussen erven. **V.**: Twee stukjes terra sigillata (IIb, c), enkele ruwwandige Romeinse scherven; Merovingisch, laat-Karolingisch aardewerk en steengoed. Ca II; Merov.; X-XV.

40 *Merm B.*: Op stroomgrond. **L.**: Hogere ligging. **Vo.**: Nihil; uitsluitend boomgaard. **V.**: Geen vondsten, doch zeer waarschijnlijk wel Romeins.

41 *Molen te Elden. B.*: Op stroomgrond. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Matig; tuingrond tussen erven en boomgaard. **V.**: Steengoed. XIV-XV.

42 *Laarstraat B.*: Komgrond op stroomgrond. **L.**: Niet opgehoogd. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Inheemse en Romeinse ruwwandige scherven. Ca II.

43 *De Gallantijnse Waard B.*: In de uiterwaard. **L.**: Afgegraven. **Vo.**: Gevonden bij het kleigraven voor een steenfabriek omstreeks 1900. **V.**: Enkele kogelpotten en kruiken van kogelpotachtig aardewerk. Ca XII-XIV. Lit.: PLEYTE, Gelre V.

VALBURG

- 44 *Hoge Hof te Oosterhout B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Terra sigillata (IV). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk naast inheems aardewerk. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; Steengoed. Continu sedert I. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 54 en 55.
- 45 *Hoog Esschen bij Oosterhout B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Zeer gunstig; bouwland. **V.**: Terra sigillata (IIa). Romeins ruwwandig en inheems aardewerk. Merovingisch, Frankisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk. I-XIII.
- 46 *Woerd te Slijk Ewijk B.*: Op stroomgrond tussen twee stroomdraden. **L.**: Duidelijk hoger. **Vo.**: Voldoende; bouwland en boomgaard. **V.**: Inheemse en Romeinse scherven. Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk. I-III; VI-XIII. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 57.
- 47 *Hoge Woerd te Homoet B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hoger. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Naast talrijke inheemse scherven ook gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk. Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk. Steengoed en ander M.E. aardewerk. I-III; Merov.; IX-XIV. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 19-20.
- 48 *Valburg-dorp B.*: Op pleistocene opduiking. **L.**: Op een hoogte. **Vo.**: Matig; tuingrond tussen erven en boomgaard. **V.**: Terra sigillata (IIB). Enkele inheemse en ruwwandig Romeinse scherven. Laat-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; IX-XV. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 29; Ex. Rom. III p. 113, 3e al.
- 49 *Aan de Zandstraat B.*: Op stroomgrond. **L.**: Nauwelijks waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Zeer weinig gevonden. Naast verscheidene inheemse ook enkele ruwwandig Romeinse scherven. I-III.
- 50 *De Hoge Brug onder Slijk-Ewijk B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Verhoging. **Vo.**: Matig; alleen in tuin van boerderij. **V.**: Naast inheemse ook Romeinse scherven. Merovingisch, Karolingisch en later M.E. aardewerk. I-III; V-XIV.
- 51 *Slijk-Ewijk-dorp B.*: Op grens stroomgrond en overslaggrond. **L.**: Geen bijzondere kenmerken. **Vo.**: Matig; tuintjes. **V.**: Weinig vondsten, doch alle van M.E. aardewerk. XI-XVI.
52. *Loenen B.*: In overslaggrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Een inheemse en een Merovingische scherf. Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; Merov.; IX-XIV.
- 53 *Herveld-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde percelen. **Vo.**: Slecht; alleen de pastorie-tuin, verder boomgaard. **V.**: Inheems aardewerk, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; IX-XIV. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. 4).
- 54 *De Legt B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Matig, bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Terra sigillata (IIa). Inheems en ruwwandig Romeins aardewerk. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Vermoedelijk continu sedert I. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. 4).
- 55 *De Grote Woerd bij Rome B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hoger. **Vo.**: Matig; tuingrond bij veel boomgaard. **V.**: Terra sigillata (II en IV). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk naast veel inheemse scherven. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. Continu sedert I. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. 4).
- 56 *De Hoge Hof onder Andelst B.*: Op stroomgrond. **L.**: Twee duidelijk gescheiden hoogten.

4) Het is niet duidelijk welke woerden in de beschrijvingen worden bedoeld. Het zijn hier de nummers 53 t/m 56.

- Vo.:** Voldoende; half bouwland, half boomgaard. **V.:** Terra sigillata (II). Enkele ruwwandige Romeinse en inheemse scherven. Verschillende Merovingische, Karolingische, Pingsdorfer en kogelpot scherven en steengoed. Ca II; Merov.; IX-XIV. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. ⁵⁾.
- 57 *Andelst-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Voldoende; bouwland tussen erven en boomgaard en een profielput. **V.:** Inheemse en Romeinse ruwwandige scherven. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; Merov.; IX-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 6e al..
- 58 *De Vergulde Bodem B.:* Op stroomgrond. **L.:** Enigszins hoger. **Vo.:** Ongunstig; tuintje tussen erven, boomgaard, grasland en spoorweg. **V.:** Terra sigillata (II B). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk naast talrijke inheemse scherven. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. I-III; Merov.; IX-XIV.
- 59 *Zetten-dorp B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk hoger gelegen. **Vo.:** Voldoende; tuin- en bouwland tussen erven. **V.:** Er zijn een noordelijke en een zuidelijke vindplaats te onderscheiden. Op de N. vindplaats: gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk met enkele inheemse scherven; Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed en ander laat M.E. aardewerk. Continu van ca I af. Op de Z. vindplaats: talrijke inheemse scherven met een enkele ruwwandig Romeinse. Voorts Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; IX-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 114, 1e al..
- 60 *Hoge Hof bij Zetten B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Een duidelijke verhoging. **Vo.:** Opgraving door Dr W. C. BRAAT. Datering: I-IV; ca. X-XI. Lit.: W. C. BRAAT 1937; Ex. Rom. III p. 114, 2e en 5e al..
- 61 *De Korte Stukken B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Flauwe verhoging. **Vo.:** Gunstig; bouwland. **V.:** Deels ruwwandig Romeins en deels inheems aardewerk. Ca II.
- 62 *Woerd bij het Huis Oosterhout B.:* Onbekend. **L.:** In of bij enkele kolken. **Vo.:** Uit het water opgevist. **V.:** Bij de Fam. VAN KESTEREN te Oosterhout bevindt zich een zwart gevernist Romeins vaasje. Ca II. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 56; Vondstenarchief Rijksmuseum van Oudheden.
- 63 *De Grote Woerd B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad, doch geen zgn. oude cultuurgrond. **L.:** Een flauwe verhoging waarneembaar. **Vo.:** Voldoende; bouwland en weiland. **V.:** Enkele scherven vooral van inheems voorts van Romeins aardewerk. Lit.: HELDRING 1840.

HETEREN

- 64 *Kempkes B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogd. **Vo.:** Voldoende; bouwland. **V.:** Laat M.E. aardewerk. Baksteenpuin. XIV-XV.
- 65 *Driel-dorp B.:* Op grens stroomgrond en overslaggrond. **L.:** Geen verhoging waarneembaar. **Vo.:** Matig; bouwland en boomgaard, vermoedelijk veel last van overslaggrond. **V.:** Inheems en ruwwandig Romeins aardewerk; Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; Merov.; IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 1e al.; HELDRING, Wandelingen I p. 79-80.
- 66 *Uilenburg B.:* Op stroomgrond. **L.:** Enigszins opgehoogd. **Vo.:** Gunstig; bouwland en wat boomgaard. **V.:** Naast talrijke Romeinse, ruwwandige scherven een enkele inheemse. Ca I-III.
- 67 *Het Lage Land B.:* Op stroomgrond. **L.:** Flauwe verhoging. **Vo.:** Gunstig; bouwland. **V.:** Naast talrijke inheemse scherven enkele Romeins ruwwandige. I-III.
- 68 *Ruttens Hofstede B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Opgehoogd. **Vo.:** Gunstig;

---

5) Zie noot 4.

bouwland. **V.**: Scherfje terra sigillata (II). Naast talrijke ruwwandige Romeinse scherven enkele inheemse. Ca II-III.

69 *Marskamp te Driel* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Voldoende; enig bouwland bij erf. **V.**: Romeins ruwwandig en inheems aardewerk. Ca II.

70 *De Grote Nevel* **B.**: Komgrond op stroomgrond. **L.**: Vrijwel niet waarneembaar. **Vo.**: Voldoende; bouwland. **V.**: Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed. Ca XI-XV.

71 *Heteren-dorp* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; tuingrond tussen huizen en erven. **V.**: Steengoedachtig en kogelpotten aardewerk, steengoed. XI-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 115, 4e al. 6).

72 *Randwijk-dorp* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven. **V.**: Zeer weinig vondsten. Merovingisch, Pingsdorferachtig en kogelpotten aardewerk; steengoed. Merov.; X-XV. Lit.: MARIS; Ex. Rom. III p. 115, 6e al..

73 *Den Hogen Asterd* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Terra sigillata (Id). Romeins ruwwandig en wat inheems aardewerk. I-II.

74 *Het Ooievaarsnest* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Matig, tuingrond om boerderij. **V.**: Geen vondsten.

75 *Het Vlot* **B.**: In stroomgrond. **L.**: 1,40 m onder het maaiveld. **Vo.**: Gevonden bij het boren. **V.**: Enkele scherfjes van inheems aardewerk.

76 *De Kromme Elleboog* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Matig; bouwland bij verwoeste boerderij en boomgaard. **V.**: Laat M.E. steengoed. XIV-XVI.

77 *De Roetert* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging. **Vo.**: Van bouwland en uit moorgond op 50 cm onder het maaiveld. **V.**: Vooral scherven van inheems en voorts van ruwwandig Romeins aardewerk. Enkele Merovingische scherven. Ca I-II.

78 *De Dunt* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging. **Vo.**: Volgens literatuur alhier scherven gevonden. Dicht hierbij ligt in het verlengde van de Zettense dorpsstraat het Romeinse Veer door de Linge, waar deze juist in een oude stroomdraad ligt. Iets meer westelijk, waar de Linge „enkel” is en waar zij Hemmermeer wordt genoemd, zijn eveneens Romeinse vondsten gedaan. Lit.: Ex. Rom. III p. 114, 6e al. en p. 115, 3e al..

HEMMEN

79 *Hemmen-dorp* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Voldoende; bouwland bij erven. **V.**: Terra sigillata scherfje (IV??); ruwwandig Romeins en inheems aardewerk, Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Vermoedelijk continu van I af. Lit.: Ex. Rom. III p. 114, 8e al. en p. 115, 1e al..

80 *De Kleine Wuust* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Naast inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig. Een Ve eeuwse randscherf. Enkele scherven van kogelpotten aardewerk en steengoed. I-III; V; XII-XIV.

DODEWAARD

81 *Wely (het Hofke en de Toren)* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Ten dele duidelijk opgehoogd; het Hofke is echter niet opmerkelijk verhoogd. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, vroeg steengoed, steengoed tot en met zoutgeglazuurd steengoed. X-XVI. Lit.; HELDRING 1839.

82 *Marwijks Bos* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar.

6) Op de Hoge Hof te Heteren zijn door ons geen Romeinse scherven gevonden.

Vo.: Matig; een wild bosje groeit op deze plaats. **V.:** Zeer weinig vondsten. Meest inheems aardewerk, één ruwwandige Romeinse scherf en één van steengoed. Ca II.

83 *De Grote Wuust B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Vrij gunstig; bouwland tussen vruchtbomen. **V.:** Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk. Misschien nog IVe eeuws Romeins, doch duidelijk Merovingische, Karolingische, Pingsdorfer en kogelpot scherven, alsmede steengoed. Id-III; IV?; V-heden. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 77; JANSSEN 1844.

84 *Dodewaard-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Matig; tuingronden tussen erven en boomgaarden. **V.:** Een Pingsdorfer scherfje, steengoed en laat kogelpotten aardewerk. XII-XV.

85 *Het Hoge Huis B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Sterke ophoging rondom boerderijen verder niet duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Gunstig; bouwland en wat boomgaard. **V.:** Naast verschillende scherven van ruwwandig Romeins aardewerk ook inheems o.a. besmeten aardewerk. I-III.

86 *Dodewaard-kerk B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogde grond tegen de dijk aan. **Vo.:** Nihil; kerkhof en pastorietuin. **V.:** Volgens literatuur en mededelingen ter plaatse o.a. Romeins aardewerk. Lit.: Vondstenarchief Leiden.

KESTEREN

87 *Opheusden-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogde erven. **Vo.:** Matig; bouwland tussen erven en bouwputten van huizen. **V.:** Een Merovingisch scherfje. Vroeg-geel-geglazuurd, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed. Merov.; X-XV.

88 *Kesteren-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogde erven. **Vo.:** Matig; bouwland tussen erven en uit bouwputten van huizen. **V.:** Een Merovingisch scherfje. Vroeg-geel-geglazuurd, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed. Merov.; X-XV.

89 *Romeins Kesteren B.:* Op stroomgrond. **L.:** Geen verhoging waarneembaar. **Vo.:** Matig; bouwland tussen veel boomgaard. **V.:** Terra sigillata (II). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk met enkele inheemse scherven. Ca II-III A. Lit.: Ex. Rom. III p. 116, 7e al.; p. 117, 2e al..

90 *De Hoge Woerd B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk hoger. **Vo.:** Onderzoek van BRENKMAN. Lit.: BRENKMAN 1912; Ex. Rom. III p. 117, 3e t/m 6e al..

91 *De Peppelen Woerd B.:* In overslaggrond. **L.:** Erven tegen de Rijndijk aan. **Vo.:** Nihil; woerd is ca 1830 afgegraven; thans meest boomgaard. **V.:** Niet duidelijk in de literatuur. Lit.: HELDRING, Wandelingen II p. 180.

92 *De Kouwenoort B.:* In stroomgrond. **L.:** Onder 1 à 1½ m klei. **Vo.:** Bij het afgraven van het perceel. **V.:** Romeinse voorwerpen. II-IV. Lit.: Bull. Oudheidk. Bond 1911, p. 326.

93 *De Park B.:* In stroomgrond. **L.:** Onder 1½ m klei. **Vo.:** Bij het afgraven van het perceel ca 1930. **V.:** Besmeten aardewerk. I-II. Volgens mededeling van Ir. J. DOORENBOS.

94 *Bergzicht B.:* Op stroomgrond. **Vo.:** Voldoende; tuingrond. **V.:** Scherven van inheems en Romeins aardewerk. I-II. Volgens mededeling van Ir J. DOORENBOS.

LIENDEN

95 *Meerten B.:* In overslaggrond. **L.:** Gedeeltelijk opgehoogd. **Vo.:** Matig; bouwland en boomgaard. **V.:** Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Merov.; IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 7e t/m 11e al..

96 *Lienden-dorp B.:* Op stroomgrond en overslaggrond. **L.:** Opgehoogde erven. **Vo.:** Merovin-

gisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Merov.; IX-XVI.

97 *Ommeren-dorp en Oude Eng* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Gunstig; veel bouwland. **V.**: Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Merov. -XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 3e al.

98 *Eng ten Z.W. van Ommeren* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Geen ophoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk en enkele Karolingische en M.E. scherven. II-III; IX-XV.

99 *Ingen-dorp* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Enkele inheemse en ruwwandige Romeinse scherven. Een Merovingische en twee Frankische scherven. Laat-Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; Merov.; IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 4e en 5e al.

100 *Aalst* **B.**: In overslaggrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Eén perceel bouwland, overigens boomgaard. **V.**: Ruwwandig Romeins; inheems en Merovingisch aardewerk. I-II; Merov. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 3e, 4e en 6e al.

101 *Boutenburg* **B.**: In overslaggrond op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Thans geheel boomgaard; zie literatuur. **V.**: Munten, bronzen, glazen en aardewerken voorwerpen. III. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 5e al.

MAURIK

102 *Hoge Eng* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk, Frankisch-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. II-III; IX-XV.

103 *Eck* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Terra sigillata (IB en II), gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk; een enkele inheemse scherf; verschillende Merovingische en Karolingische scherven, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; V-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 7e en 8e al.

104 *De Oude Hofstede* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Ongunstig; tuin bij boerderij met bongerd. **V.**: Scherven van ruwwandig Romeins en inheems aardewerk. Ca II.

105 *Kommanderije onder Maurik* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Voldoende; veel bouwland. **V.**: Laat-Karolingisch, vroeg-geel-geglazuurd aardewerk en steengoed. X-XV.

106 *Maurik-dorp* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Zeer slecht; boomgaarden en erven. **V.**: Geen vondsten.

107 *De Perk* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Weinig gevonden. Inheems en ruwwandig Romeins aardewerk. Laat M.E. steengoed. Ca II; XIV-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 9e al.

108 *De Woerd* (W. eind Parkstraat) **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Naast verscheidene ruwwandige Romeinse scherven enkele Merovingische. II-III; V-VII. Lit.: HOLWERDA 1917.

109 *De Woerd of Duitse Orde* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Door opgraving van Dr J. H. HOLWERDA. **V.**: Bataafs-Romeins aardewerk. IB-II. Lit.: HOLWERDA 1917; Ex. Rom. III p. 120, 10e al.

110 *De Breemaat* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Onvoldoende; meest boomgaard. **V.**: Geen vondsten. Lit.: HOLWERDA 1917.

- 111 *Oltenstein B.*: Op stroomgrond. **L.**: Boerderij met grachten er om heen. **Vo.**: Slecht; boomgaard en erf. **V.**: Geen vondsten.
- 112 *Rijswijk-dorp B.*: Komgrond op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Gunstig; veel bouwland. **V.**: Zeer weinig gevonden. Enkele M.E. scherfjes. XII-XV.
- 113 *Ravenswaay-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Ongunstig; meest boomgaard. **V.**: Enkele M.E. scherven. Ca XII en XIV.
- 114 *De Muizenwinkel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Boerderij op hoogte met grachten omgeven. **Vo.**: Nihil. **V.**: Geen vondsten. XIV of XV tot heden.

ECHTELD

- 115 *De Hoge Hof te Medel B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Duidelijk hogere ligging. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Naast enkele inheemse scherven ook Romeins importgoed, waarbij een IVe eeuwse randscherf, Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk. Ca II-XIII. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 2 al..
- 116 *Het Eck onder Medel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Slechts twee wandscherven van Romeins ruwwandig aardewerk. Ca II.
- 117 *Ochten N. deel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Een vrij hoog gelegen terrein, dat deels is opgehoogd door de mens. **Vo.**: Vrij gunstig; bouwland tussen erven. **V.**: Romeins geïmporteerd aardewerk (o.a. een stukje terra sigillata⁷). Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca II, IV?, V-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 3e al..
- 118 *Ochten Z. deel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogd langs de N.Z. lopende weg. **Vo.**: Matig; grotendeels verwoeste dorpskern, waarbij enkele percelen bouwland. **V.**: Een scherfje terra sigillata (II). Voorts Karolingisch (met radstempelindrukken en reliëfbanden), Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. IX-XVI.
- 119 *Aan de Heuningstraat B.*: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Scherven van ruwwandig Romeins aardewerk. Ca II.
- 120 *Woerd te Ijzendoorn B.*: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Matig; verscheidene boomgaarden naast bouwland. **V.**: Naast scherven van Romeins ruwwandig aardewerk wat inheemse scherven en een enkele aanwijzing voor Merovingische bewoning. Ca II en Merov.?. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 1e en 2e al..
- 121 *Ijzendoorn B.*: Op stroomgrond met wat overslag. **L.**: Weinig opgehoogd terrein. **Vo.**: Slecht; enkele tuintjes tussen erven en boomgaarden. **V.**: Enkele scherven van steengoed. XIV-XV.
- 122 *Den Hul B.*: Op stroomgrond. **L.**: Zeer flauwe verhoging. **Vo.**: Voldoende; half bouwland, half boomgaard. **V.**: Romeinse en Merovingische ruwwandige scherven en Karolingisch aardewerk. Ca II-IX. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 8e al..
- 123 *De Ridderhof B.*: In overslaggrond. **L.**: Oplopend tegen de dijk. **Vo.**: Ongunstig; merendeels boomgaard. **V.**: Steengoed en grijs-ruwwandig aardewerk. XIV-XV.
- 124 *Echteld-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijke verhoging. **Vo.**: Ongunstig; dorpsbebouwing en boomgaard. **V.**: Enkele scherven van Karolingisch en later M.E. aardewerk. Ca IX-XV.
- 125 *Het Hoge Land bij Echteld B.*: Op stroomgrond, dichtbij stroomdraad. **L.**: Iets hogere lig-

⁷ De Heer W. GLASBERGEN beschouwt dit scherfje als een zeer interessant stuk. Hij vermoedt, dat het IVe eeuwse Argonnen Sigillata is. De techniek doet volgens hem denken aan de zgn. Mittelmeer sigillata.

ging. **Vo.**: Gunstig, bouwland. **V.**: Naast talrijke scherven van ruwwandig Romeins aardewerk enkele inheemse en Merovingische scherven. I-III; Merov..

126 *De Hoge Hof* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Nihil; alles grasland onder boomgaard of spoorwegemplacement. **V.**: Munten van Hadrianus en Constantius. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 6e al..

127 *Appelenburg* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Erven tegen de dijk aan. **Vo.**: Nihil; weiland en erven. **V.**: Munt van Constantius I. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 4e al..

ZOELEN

128 *Het Woerdse Bogertje* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Naast scherven van gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk enkele inheemse. Ca II.

129 *Ten N. van de Meergraaf* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Voldoende; deels bouwland. **V.**: Naast talrijke inheemse scherven ook die van ruwwandig Romeins aardewerk. Ca II.

130 *Ten Z. van de Meergraaf* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Inheemse en ruwwandige Romeinse scherven. IB-II.

131 *Zoelen-dorp en kasteel* **B.**: Op stroomgrond, beide gescheiden door een stroomdraad. **L.**: Opgehoogde erven vooral in het dorp. **Vo.**: Matig; tuingrond tussen erven, boomgaarden en weiland. **V.**: In het dorp terra sigillata (II) met nog enkele Romeinse scherven. Overal elders Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed en ander later M.E. aardewerk. Ca II en IX-XVI.

132 *Aldenhaag* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Een ronde burgheuvel met gracht. **Vo.**: Nihil; alles bos en weiland. **V.**: Geen vondsten. Lit.: ANSPACH 1900; WAGNER.

133 *De Stenenkamer* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Een hoog gedeelte van de uiterwaard. **Vo.**: Zeer slecht; tuintjes bij boerderij, voorts boomgaard. **V.**: Enkele laat M.E. scherven.

134 *Den Ham* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Matig; meest bouwland. **V.**: Scherven van Romeins ruwwandig aardewerk. Ca II.

135 *De Heuvelakker* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Hoog punt in de velden. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Uitsluitend ruwwandig Romeins aardewerk. Ca II.

136 *Kerk-Avezaath-dorp* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; enkele percelen bouwland tussen erven en boomgaarden. **V.**: Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 122, 6e en 7e al.??

137 *In de Woerd* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Zeer slecht; geheel boomgaard. **V.**: Geen vondsten, doch naar ligging vermoedelijk uit de Romeinse tijd.

BUREN

138 *De Woerd* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Iets hogere ligging. **Vo.**: Gunstig; vrijwel geheel bouwland. **V.**: Het aantal vondsten is gering. Naast verscheidene Romeinse geïmporteerde ook enkele inheemse scherven. Ca II.

139 *Den Hulster* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Vrij slecht;

TABEL

van de gemeenten in de Betuwe met de aantallen vindplaatsen uit verschillende perioden t.o.v. het totale aantal

Gemeente	Tot.	Inh.	Rom.	IV	Mer.	Kar.	Continu	Verh. inh. Rom.
Bemmel	10	7	6	(1)1	3	4	1	inheems.
Gendt	9	3	4	—	4	4	—	inh. = Rom.
Huissen	—	—	—	—	—	—	—	—
Elst	24	13	(2)16	3	(1)12	8	(2)2	Rom. = inh.
Valburg	20	19	17	6	12	14	(1)4	inh. > Rom.
Heteren	15	8	8	—	2	1	—	Rom. > inh.
Hemmen	2	2	2	(1)—	2	1	(1)—	inh. = Rom.
Dodewaard	6	2	(1)3	(1)—	1	1	(1)—	Rom. > inh.
Kesteren	8	4	4	(1)—	1	—	—	Rom. en inh.
Lienden	7	2	4	—	5	4	—	Romeins
Maurik	13	3	6	—	2	2	—	Romeins
Echteld	13	3	(2)8	(1)1	(1)4	5	(1)1	Romeins
Zoelen	10	(1)3	(1)6	—	—	2	—	Rom. > inh.
Buren	9	4	4	—	3	4	—	Rom. > inh.
Beusichem	1	—	—	—	—	1	—	—
Totaal	147	(1)73	(6)88	(5)11	(2)51	51	(6)8	

grotendeels weiland. **V.**: Naast wat Romeins importgoed werd ook inheems aardewerk gevonden. Ca II.

140 *Ten Z. van Buren* (de Hofstede, de Mussenhoek, de Panoven) **B.**: Op stroomgrond. **L.**: In het N. wat hoger. **Vo.**: Slecht; grotendeels boomgaard alleen in het O. wat bouwland. **V.**: Karolingisch aardewerk met radstempelindrukken; steengoed. IX; XIV-XVI.

141 *Den Heuf* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk oplopend naar het N.. **Vo.**: Gunstig; veel bouwland tussen enkele boomgaarden. **V.**: Veel Karolingisch aardewerk o.a. met radstempelindrukken en reliëfbanden wat Pingsdorfer aardewerk. Laat kogelpotten aardewerk en steengoed. VIII-XA; XIII-XIV.

142 *Erichem-west* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijke verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; helemaal bouwland. **V.**: Vooral Karolingisch aardewerk met radstempelversiering. Misschien nog Merovingische scherven. Enkele latere M.E. scherven van steengoed en kogelpotten. VIII-IX.

143 *Erichem-oost* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hogere ligging. **Vo.**: Matig; veel boomgaarden, alleen in het O. bouwland. **V.**: Een aantal Romeins geïmporteerde scherven naast enkele inheemse. Laat-Karolingisch, vroeg-geel-geglazuurd, vroeg steengoedachtig en kogelpotten aardewerk; steengoed. Id-II; IX-XVI.

144 *Woerd bij Hoge Korn* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; alles bouwland. **V.**: Naast Romeins geïmporteerd ruwwandig aardewerk enkele van inheems maaksel en verschillende Merovingische en Frankische scherven. Id-IIA; VI-VII.

145 *Asch B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hoger dan de omgeving. **Vo.**: Vrij gunstig; tuin- grond tussen vruchtbomen en erven. **V.**: Enkele Merovingische scherven. Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. VII-XVI.

146 *Aan de Holstersteeg B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Tussen baksteen- en leipuin werden enkele scherven van steengoed gevonden. XIV-XV.

BEUSICHEM

147 *Zoelmond B.*: Op stroomgrond. **L.**: Sterk opgehoogde lange rug. **Vo.**: Middelmatig; tuinj- tjes tussen de huizen. **V.**: Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 123, 4e al..

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

ANSPACH, J.: Zoelen en de Aldenhaag. Nav. 1900 p. 36.

BEELAERTS, W. A.: Rijn en Linge. O.M.R.M.v.O.N.R. IV 1923 p. 56-63.

BRAAT, W. C.: De Hooge Hof, een Bataafsche nederzetting te Zetten. O.M.R.M.v.O.N.R. XVIII 1937 p. 22-40.

BRENKMAN, G. J.: De opgravingen te Kesteren in 1909 en 1910 Bijdr. Gelre XV, 1912 p. 593-611.

BREUER, J.: Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue. O.M.R.M.v.O.N.R. XII 1931 p. 27-122.

BRUNSTING, H.: Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Amsterdam 1937.

BUDDINGH, D.: Wandelingen door de Betuwe, ter opsporing van Germaansch-Bataafsche, vooral van Romein- sche oudheden. (1854-1860) Tiel 1861. Nieuwe Wandelingen door de Betuwe enz. Tiel 1865.

BYVANCK, A. W.: Nederland in den Romeinschen tijd. 2 dln. Leiden 1943.

—: Excerpta Romana III 's-Gravenhage 1947.

CANNEGIETER, C.: De mutata Rom. nominum sub principibus ratione. Monumentum Dodenwerdense expositum. Traj. ad. Rh 1758.

EDELMAN, C. H.: Over de bodemgesteldheid van Midden Nederland. 1947.

EGBERTS, H.: De bodemkartering in de Betuwe. Geogr. Tijdschr. 1 1948.

FRIJTAG DRABBE, C. A. J. VON: De Peutingerkaart. De Ingenieur 1941 no. 23.

GIFFEN, A. E. VAN en M. A. EVELEIN: De woerd, genaamd de „Kerkenhof” te Ressen gem. Ressen-Bemmel. 11e en 12e jaarversl. Terpenver. 1928, p. 16-29.

GRASWINKEL, D. P. M.: Hulhuizen. Bijdr. Gelre XXX p. 1-29.

HARDENBERG, H.: De villa Elst en het castrum aldaar. Ned. Arch. blad 1946 p. 31-46.

HELDRING, O. G.: De Romeinsche grafsteen te Dodewaard. Geld. Volksalm. 1836 p. 22-27.

—: De Woerd. Geld. Volks Alm. 1839 p. 94-96.

—: De Woert, de heuvel en het hofke onder Dodewaard en Hien. Geld. Volksalm. 1839 p. 97.

—: De Woert, onder Hervelt. Geld. Volksalm. 1839 p. 99-101.

—: Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden (1838-1839).

—: Ontdekking van enige Romeinsche en Bataafsche oudheden (onder Zetten). Nijhoff Bijdr. II 1840 p. 70-78.

—: De Woerd, enz. te Kesteren in de Neder-Betuwe. Nijhoff Bijdr. II 1840 p. 208.

—: Het Hemmensche kerkhof (eene oude terp) Geld. Volksalm. 1843 p. 111-116.

HETTEMA, H.: De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd. 1938.

HEUFF AZ., J. A.: Romeinsche oudheden in de Tielerwaard (te Geldermalsen) en de Neder-Betuwe (te Lien- den en Ingen). Bull. Oudh. Bond VII p. 166 en 181.

—: Opgravingen op de Hooge Woerd te Kesteren 1904-1905 met verslag van J. H. Holwerda over het aardewerk. Bijdr. Gelre VIII, 1905 p. XXXII-XLII.

—: Opgraving op de Woerd te Ijzendoorn, Mei 1907. Bijdr. Gelre XI 1908 p. XXXVI.

HOLWERDA, J. H.: Een woerd te Rijswijk (gem. Maurik). Opgraving van een Bataafsche nederzetting. Bijdr. Gelre XX, 1917 p. 221-246. Voor grondplan zie O.M.R.M.v.O.N.R. XIX, 1938 p. 52.

—: De Linge O.M.R.M.v.O.N.R. II 1921 p. XLI-LV.

—: Arentsburg, een Romeinsch militair vlotstation bij Voorburg. Leiden 1923.

—: Geschiedkundige atlas van Nederland. Oudheidkundige kaart van Nederland 1924.

- HOLWERDA, J. H.: Het grafveld van Wageningen. O.M.R.M.v.O.N.R. IX 1928 p. 82-116.
 —: Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth (1895) O.M.R.M.v.O.N.R. XII 1931 p. 1.
 HUSSONG, L.: Frühmittelalterliche Keramik aus dem Trierer Bezirk. Trierer Zeitschr. f. Gesch. u. Kunst. Jhrg. 11, 1936 p. 75-89.
 JANSSEN, L. J. F.: Iets over de beteekenis der vaderlandsche woerden. Oudh. Meded. III p. 211-221.
 —: Oudheden aan de Linge. Oudh. Meded. III 1844 p. 256-303.
 —: Nieuw ontdekt Romeinsch opschrift, in de Linge, onder Hemmen. Nijhoff Bijdr. IV p. 68-70.
 KIST, N. C.: Nederlandsche oudheden. Letterbode 1856 p. 258.
 LEEMANS, C.: Over het Romeinsche grafteeken van Dodewaard. Versl. Kon. Akad. v. Wet. Lett. 2e Serie V. p. 179. Het Romeinsche grafteeken van Dodewaard. Met 3 pln. Verh. Kon. Acad. d. Wet. Lett. 1875 VIII 3e stuk.
 LOESCHKE, S.: Töpferei-abfall d.j. 259/260 in Trier. Beil. II des Trierer Jahresberichts 1921.
 MARIS, A. J.: Rijnwijk-Randwijk en het ontstaan van (Nieuw) Wageningen. Gelre XXXIX p. 33.
 MODDERMAN, P. J. R.: Oudheidkundige aspecten van de bodemkartering. Boor en Spade II 1948 p. 209-212.
 —: De bodemkartering: een nieuwe bron van gegevens voor de oudheidkundige. Bijdr. Gelre 1949.
 —: Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard boven de Meidijk. Zal verschijnen in het Bulletin van de Oudheidkundige Bond. Dec. 1949.
 OELMANN, FR.: Die Keramik des Kastells Niederbieber. Materialien z. Röm.-Germ. Keramik I. Frankfurt a.M. 1914.
 Opgraving van een woerd bij Maurik. Nederl. Anthropol. Ver. 1915 p. 25.
 PLEYTE, W.: Nederlandsche Oudheden. XVIe afl.
 —: Beschrijving van eenige onder Elden gevonden oudheden. Bijdr. Gelre V p. 147-149.
 PIJLS, F. W. G.: De bodemkartering van de Betuwe. In De Betuwse fruitteelt herleeft. Wageningen 1946.
 RENAUD, J. G. N.: Vondsten op den Doornenburg. Bijdr. Gelre XLIV p. 185.
 RITTERLING, E.: Das Frührömische Lager bei Hofheim im Taunus. Ann. d. Ver. f. Nassauische Altertumsk. Bnd 40, 1912.
 SCHOO, J.: De wegen door het land der Bataven op de kaart van Peutinger. T.K.N.A.G. 1937 p. 649.
 SLEE, J. C. VAN: De Romeinsche grafsteen uit Dodewaard. Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudh. 6e reeks IX p. 129.
 STOLTE, B. H.: De Romeinsche wegen in het land der Bataven en de Tab. Peutingeriana. T.K.N.A.G. 1938 p. 700.
 UNVERZAGT, W.: Die Keramik des Kastells Alzei. Materialien z. Röm. Germ. Keramik. Frankfurt a.M. 1916.
 Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst.
 Vondstenarchief van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
 WAGNER, J. D.: Zoelen en den Aldenhaag. Bijdr. Gelre XXX p. 133-142.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE OLD SETTLEMENTS IN THE OVER AND NEDER BETUWE

From 1946 till 1948 a soil review was made of the Over- and Neder-Betuwe, lying between the rivers Rhine and Waal. An extract of the pedological results is shown on the maps accompanying this publication. During the soil research a great number of formerly inhabited grounds were discovered, as their soil type differed from the other soils by its high degree of phosphates and its dirty colours. All these old settlements have been archaeologically investigated, chiefly by collecting potsherds from arable lands.

As a rule the settlements were and are still found on the natural levee soils, which are the highest parts of the riverclay landscape. On the levees one sees the old river channels which are nowadays dead. Between the levees the basins lie which are low and uninhabited. Dikebreach deposits were formed since the middle ages.

No new discoveries were made as to pre-Roman archaeology. Interesting data were collected concerning native and Roman archaeology during the first three centuries A.D. Twenty settlements could be dated for that time. The eastern part, the Over-Betuwe, must have

been especially "insula batavorum", as native potsherds were far more numerous in this region than in the western part. Moreover the Over-Betuwe was more densely populated than the Neder-Betuwe in those days.

Some river channels still carried water, for instance, the channel from Haalderen along Elst to Driel.

As the river-built levees carried the settlements, the roads, too, had to be searched for them. It was, however, impossible to find, with certainty, a Roman road in recent topography. Further several levees are directed south-north, as is shown on the maps. It seems possible that Roman defence works were built on the northern side of the levees, as these ridges were the natural communications for an attack across the Rhine to the south.

In twenty settlements potsherds were found which could be dated for the fourth century A.D. This habitation is mainly found in the surroundings of Andelst.

In the Merovingian ages the Betuwe must have been inhabited too, about fifty settlements were found. In the Over-Betuwe a continuation is shown, as a rule, from Roman occupation on. The western part bears witness to a renewed habitation.

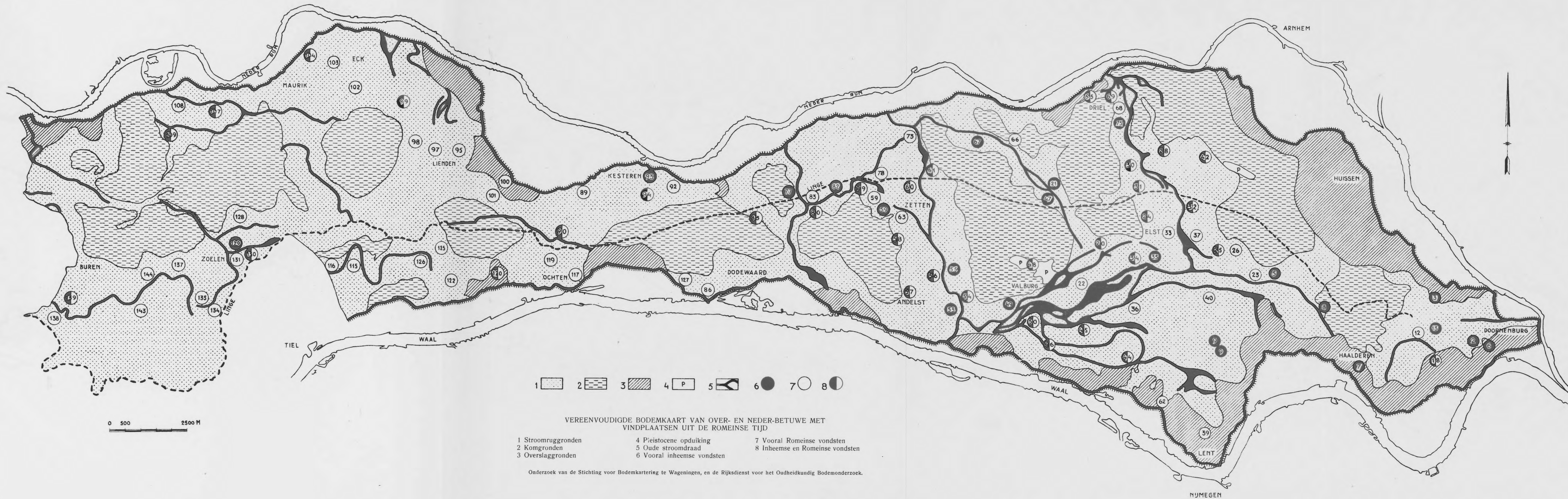
In Carolingian times new villages were founded. In some cases resettlements took place as the rivers changed their course. This went on as late as the middle-ages after the dikes had been built.

Map II. Simplified soil map from Over- and Neder-Betuwe with settlements in Roman epoch. 1. Natural levee soils. 2. Basin soils. 3. Dike breach deposit soils. 4. Outcrop of pleistocene sand. 5. Old river bed. 6. Especially native finds. 7. Especially Roman finds. 8. Native and Roman finds. Research by the Soil Survey at Wageningen and the Governmental Service for archaeological soil research.

Map III. Simplified soil map from Over- and Neder-Betuwe with early medieval settlements. 1. Natural levee soils. 2. Basin soils. 3. Dike breach deposit soils. 4. Outcrop of pleistocene sand. 5. Old river bed. 6. Merovingian finds. 7. Carolingian finds. 8. Merov. and carlov. finds. Research by the Soil Survey at Wageningen and the Governmental Service for archaeological soil research.

P. J. R. M.

VEREENVOUDIGDE BODEMKAART VAN OVER- EN NEDER-BETUWE MET VINDPLAATSEN UIT DE ROMEINSE TIJD

1 Stroomruggronden	4 Pleistocene opduiking	7 Vooral Romeinse vondsten
2 Komgronden	5 Oude stroomdraad	8 Inheemse en Romeinse vondsten
3 Overslaggronden	6 Vooral inheemse vondsten	

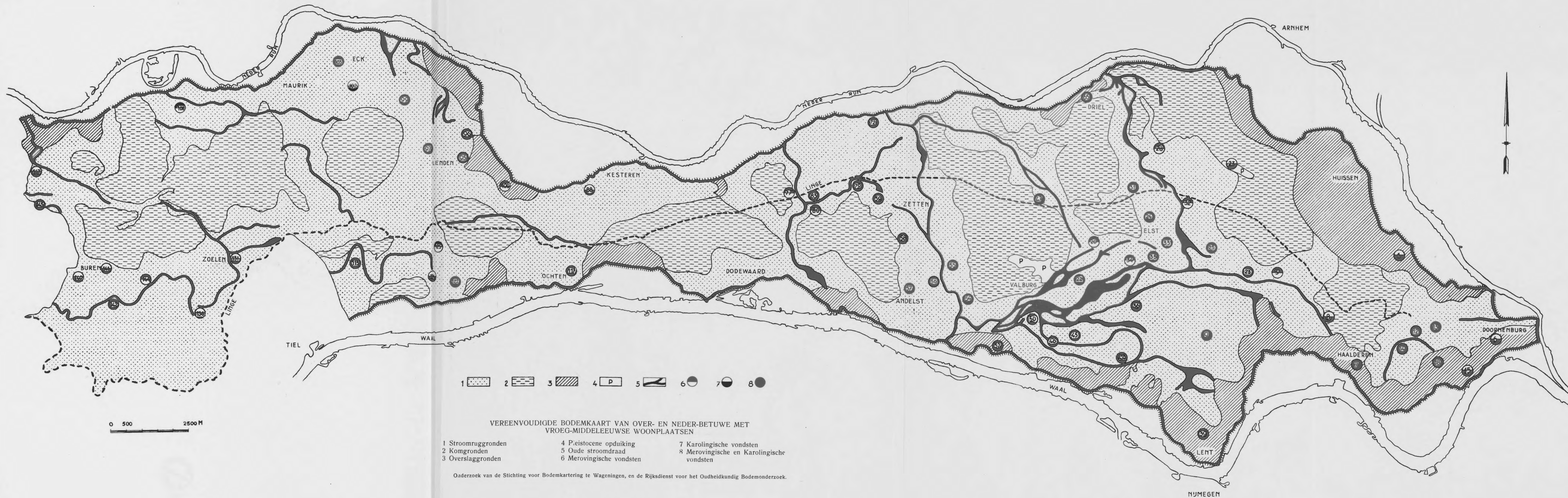
Onderzoek van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen, en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7.

1:10000

1:50,000

WATERINGEN
VAN DE OOSTERSCHE
OEVER
VAN DE RIJN
1876